

Wiesław Puś

egr. 4

**PRZEMYSŁ WŁOKNIENICZY W KROLESTWIE POLSKIM
W LATACH 1870 - 1900**

/Zagadnienia struktury i dynamiki rozwoju/

Praca doktorska napisana
w Zakładzie Historii Polski
Nowożytnej UŁ pod kierunkiem
prof.dr Gryzeldy Hissalowej

ŁÓDŹ 1972

1884

Rps 1884

U 34/73

25

SPIS TREŚCI

Wstęp - s.I -XIV.

Rozdz.I-Czynniki rozwoju przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim w latach 1870-1900 ,s.1-104.

1.Zakończonienie przewrotu technicznego oraz dalsze zmiany techniczne do końca XIX w.,s.2-22.

2.Polityka celna państwa rosyjskiego w latach 1866-1900,s.22-29.

3.Surowce i rynki zbytu,s.29-51.

4.Budowa sieci dróg kolejowych w Królestwie Polskim i w Rosji w latach 1870-1900,s.51-54.

5.Zagadnienie pochodzenia kapitałów,s.54-66.

6.Siła robocza,s.67-79.

Przypisy do rozdz.I,s.80-104.

Rozdz.II-Struktura i koncentracja przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim w latach 1870-1900,s.105 -222.

1.Rozmieszczenie przemysłu włókienniczego,s.106-124.

2.Struktura wielkości zakładów w całej branży,s.124-135.

3.Struktura wielkości zakładów w poszczególnych działach i rodzajach produkcji włókienniczej,s.136-168.

4.Chałupnictwo,s.168-175.

5.Koncentracja w przemyśle włókienniczym,s.175-191.

6.Struktura własnościowa ,s.191-209.

Przypisy do rozdz.II,s.210-222.

Rozdz.III-Dynamika rozwoju przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim w latach 1870-1900,s.223-285.

1.Cykliczny rozwój przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim,s.227-268.

2.Dynamika rozwoju przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim w porównaniu z rozwojem włókiennictwa w innych krajach w latach 1870-1900,s.268-276.

Przypisy do rozdz.III,s.277-285.

Bibliografia -s.286-297.

Wykaz skrótów - s.298.

Dołączone- tabele dotyczące struktury wielkości zakładów w poszczególnych działach i rodzajach produkcji-tab.1-60.

Druga połowa, a szczególnie ostatnie trzydziestolecie XIX w. charakteryzuje się szybkim rozwojem przemysłu w Królestwie Polskim. Rozwój ten był następstwem zmian jakie zachodziły w strukturze społeczno-gospodarczej Królestwa po uwłaszczeniu chłopów oraz w wyniku dokonywanej się rewolucji przemysłowej. Szybki rozwój sił wytwórczych, postęp w rozwoju kapitalizmu na wsi, a wraz z nim wzrost znaczenia rynku wewnętrznego, a następnie rynku rosyjskiego, doprowadziły do powstania nowoczesnego przemysłu. Przeobrażenia wielkoprzemysłowe w omawianym okresie przebiegały szczególnie dynamicznie w przemyśle włókienniczym.

Celem rozprawy jest opracowanie rozwoju branży włókienniczej w Królestwie Polskim w ostatnim trzydziestoleciu XIX w. Należy jednak zaznaczyć, że nie wszystkie zagadnienia związane z rozwojem włókiennictwa w omawianym okresie zostały w pracy uwzględnione. Jak już zaznaczono w podtytule niniejszej rozprawy, problematyka została ograniczona do zagadnień struktury przemysłu włókienniczego oraz tempa jego rozwoju. Nie uwzględniłem w pracy problemów związanych z klasową strukturą społeczeństwa i walką proletariatu o własne prawa. Zagadnienia te, tak bardzo ważne, zostały w niniejszej rozprawie zaledwie zasygnalizowane, każde bowiem z nich ze względu na bogatą bazę źródłową oraz szeroki zakres tematyki zasługuje na odrębną monografię, przerasta zapewne ramy jakiejs dysertacji.

Zagadnienie siły roboczej zostało więc uwzględnione wyłącznie od strony ilościowej, jako jeden/obok liczby zakładów oraz wartości produkcji/s wyznaczników rozwoju branży włókienniczej. Ponadto zwróciłem uwagę na strukturę załóg przedsiębiorstw włókienniczych wg. płci i wieku, ponieważ rzutowało to na koszty produkcji, a w związku z tym także i na zyski. W tym kontekście wykorzystałem również materiały dotyczące płac, obliczając stopę zysku w niektórych wielkich zakładach włókienniczych.

Zagadnienie przeobrażeń w strukturze przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim, jak również problematykę tempa rozwoju tej branży przedstawiłem na tle rozwoju innych gałęzi przemysłu oraz w porównaniu z włókiennictwem Rosji i niektórych krajów Europy zachodniej.

Zakres chronologiczny rozprawy obejmuje lata 1870-1900. Data początkowa wiąże się z ogólnymi zmianami społeczno-gospodarczymi w Królestwie Polskim, które nastąpiły po uwłaszczeniu chłopów w 1864 r. Przyjęcie w 1870 r. za cesurę wyjściową wiąże się z początkiem dobrej koniunktury po okresie kryzysu lat 1864-65 i dalszej długotrwałej depresji, ponadto widoczne są już - chociaż jeszcze skromne - skutki uwłaszczenia / wyraźne i decydujące na rynku pracy w latach osiemdziesiątych XIX w. Lata siedemdziesiąte to także ostatni etap wczesnokapitalistycznej industrializacji, zakończony zwycięstwem produkcji fabrycznej, na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX w.

Z kolei cesura zamykająca pracę wiąże się z poważnymi zmianami jakie nastąpiły w gospodarce Królestwa Polskiego na początku XX w. w początkowym okresie rozwoju kapitalizmu monopolistycznego.

Literatura dotycząca dziejów przemysłu w Królestwie Polskim, biorąc pod uwagę także drobne prace, jest bardzo obfita. W związku z tym ograniczyłem się do omówienia prac ściśle wiążących się z tematem oraz podania ogólnych kierunków badań nad uprzemysłowieniem ziem polskich.

Genezę i rozwój przemysłu w Królestwie Polskim zajmowali się historycy i ekonomiści już w końcu XIX i na początku XX w. W ówczesnych pracach, doszukując się przyczyn szybkiego rozwoju przemysłu, szczególnie włókiennictwa, często przeceniano rolę niektórych czynników tego rozwoju, Rosyjski ekonomista I. Janżuk oraz R. Luksenburg, mimo iż wychodzili z przeciwnych koncepcji metodologicznych, doszli jednak do podobnych konkluzji, przyjmując

za główny czynnik rozwoju przemysłu decydującą rolę rosyjskiej polityki celnej oraz dominujące znaczenie rynków wschodnich.²

Nie doceniano wówczas roli czynników wewnętrznych - ogólnego rozwoju sił wytwórczych w Królestwie oraz znaczenia rynku wewnętrznego. Jako pierwszy na zagadnienie rynku wewnętrznego zwrócił uwagę już na początku XIX w. L. Janowicz, jednakże z kolei przecenił on rolę tego rynku nie doceniając znacznej roli rynku rosyjskiego, szczególnie po 1877r.³

Dla badań nad historią przemysłu w końcu XIX w. wiele cennego materiału, głównie statystycznego wniosły prace S. Koszutkiego.⁴ Jednakże autor przyjmując błędne kryteria wyodrębnienia przedsiębiorstw tzw. "obcych" i "krajowych", wyolbrzymiał znaczenie kapitału zagranicznego, szczególnie w odniesieniu do włókiennictwa.

Na podkreślenie zasługują także prace M. Lewego i E. Rosego, które zawierają wiele ciekawego materiału do zagadnienia polityki celnej państwa rosyjskiego oraz problemu rynków wschodnich.⁵

Badania nad dziejami przemysłu w Królestwie Polskim oraz na obszarze wszystkich ziem polskich, na szeroką skalę rozwinęły się dopiero po II wojnie światowej. W oparciu o założenia metodologiczne materializmu historycznego oraz przy wykorzystaniu, udostępnionych bogatych zasobów archiwów fabrycznych oraz władz administracyjnych, badania te początkowo skupiły się nad opracowywaniem historii poszczególnych okręgów przemysłowych. Pod względem chronologicznym, w pierwszym rzędzie przystąpiono do badań nad okresem wczesnokapitalistycznej industrializacji w okresie do lat siedemdziesiątych XIX w.

Należy tutaj podkreślić szczególną rolę ośrodka naukowego w Łodzi, w podjęciu badań nad dziejami włókiennictwa. Prace zapoczątkowane przez N. Gąsiorowską, a następnie kontynuowane przez G. Kissałową doprowadziły do powstania wielu prac, w pierwszym okresie dotyczących głównie genezy i rozwoju łódzkiego okręgu przemysłowego.^{dr}

Szczególną rolę odegrały pierwsze prace metodologiczne, wytycza-

jące kierunki badań nad dziejami przemysłu i klasy robotniczej na terenie łódzkiego okręgu przemysłowego. Należy tu wymienić referaty przedstawione przez N. Gąsiorowską i G. Missalową na zjeździe PTH w Katowicach w 1953 r.⁶

Owoce prac zespołowych w ośrodku łódzkim było 4-tomowe wydawnictwo źródłowe pt. "Materiały do historii miast, przemysłu i klasy robotniczej okręgu łódzkiego", pod redakcją N. Gąsiorowskiej-Grabowskiej.⁷

Istotne znaczenie dla dalszych badań nad dziejami włókiennictwa w Królestwie Polskim miał referat G. Missalowej dotyczący przemrotu przemysłowego w branży włókienniczej, przedstawiony na VIII Zjeździe Historyków Polskich w Krakowie w 1958 r. Autorka w swojej pracy wyodrębniła kolejne etapy przemrotu przemysłowego, określiła rany chronologiczne tego procesu oraz wyznaczniki zakończenia przemrotu przemysłowego we włókiennictwie Królestwa Polskiego.⁸

Ukoronowaniem prac badawczych G. Missalowej nad okręgiem łódzkim jest trzytomowa synteza dziejów tego okręgu pt. "Studia nad powstaniem łódzkiego okręgu przemysłowego w latach 1875-1870".⁹ W tomie pierwszym poświęconym przemysłowi, autorka na podstawie bogatych materiałów archiwalnych, przedstawiła zagadnienie genezy oraz rozwoju okręgu łódzkiego w aspekcie ekonomiczno-technicznym.

Ważne znaczenie dla dziejów włókiennictwa w pierwszej fazie industrializacji w Królestwie Polskim posiadają prace W. Kuli, dotycząca historii przemysłu włókienniczego w latach 1831-1865, oraz T. Łopkowskiego poświęcona działom przemysłu warszawskiego w okresie do lat sześćdziesiątych XIX w.¹¹

Cenną pracą, wnoszącą wiele konkretnych uściśleń do chronologii przemian technicznych w poszczególnych gałęziach przemysłu, jest praca J. Łukasiewicza, w której autor opracował zagadnienie przemrotu technicznego w skali całego Królestwa.¹²

Z kolei problematykę przemysłu w okresie rozwiniętego kapitalizmu oraz w okresie tworzenia się przesłanek monopolizmu poruszają prace W. Kuli¹³ oraz I. Pietrzał-Pawłowskiej¹⁴. W pracy tej ostatniej autorki p.t. "Królestwo Polskie w początkach imperializmu", wiele miejsca poświęcono początkom monopolizacji w przemyśle włókienniczym Królestwa na początku XIX w.

Dziejom przemysłu w okresie kapitalizmu wolnokonkurencyjnego w największym ośrodku włókienniczym, jakim była Łódź, poświęcona została praca I. Ihnatowicza.¹⁵ W pracy tej autor szczególnie wyeksponował zagadnienie rozwoju włókiennictwa w Łodzi, zwrócił także uwagę na problemy koncentracji kapitału.

Przełożono w badaniach nad dziejami przemysłu na ziemiach polskich, a w tym także włókiennictwa było utworzenie w 1965 r. przy Komitecie Nauk Historycznych PAN - Komisji Koordynacji Badań nad Historią Przemysłu pod przewodnictwem prof. dr I. Pietrzał-Pawłowskiej. W skład komisji weszły sekcje branżowe, w tym Sekcja Historii Przemysłu Włókienniczego na ziemiach polskich, kierowana przez Prof. dr G. Missalową.

Zespołowe badania dziejów poszczególnych branż przemysłowych, prowadzone w sekcjach rozwijały się pewnymi etapami. Pierwszym etapem tych zespołowych poczynań była konferencja naukowa w Warszawie zorganizowana w styczniu 1965 r., poświęcona zakładom przemysłowym w Polsce w XIX i XX w.¹⁶ Na konferencji tej omówiono dotychczasowy dorobek w zakresie badań nad przedsiębiorstwami oraz przedstawiono poraz pierwszy propozycje nowych badań zespołowych.¹⁷

Następnym etapem w rozwoju badań nad włókiennictwem, było zorganizowana w 1966 r. w Łodzi ogólnopolska konferencja naukowa poświęcona dziejom przemysłu włókienniczego. W czasie tej konferencji G. Missalowa przedstawiła referat programujący badania naukowe Sekcji Włókienniczej w skali ogólnopolskiej.¹⁸

VI

Kilkuletni etap badań zespołowych nad działaniami wszystkich branż przemysłowych został podsumowany na obradach VI Sekcji X Zjazdu Powszechnego Historyków Polskich w Lublinie w 1969 r. Na Zjeździe tym działające w ramach Komisji Koordynacji, Sekcje branżowe przedstawiły własne referaty. Referat Sekcji Włókienniczej przygotowany przez G. Hissalową i J. Pijałka poświęcony został fazom i dynamice rozwoju włókiennictwa na ziemiach polskich / w skali trójsektorowej / w latach 1815-1939.¹⁹ Ponadto chciałbym zwrócić szczególną uwagę na referat I. Pietrzak-Panłowskiej poświęcony industrializacji ziem polskich na tle europejskim. Autorka zagadnienie uprzemysłowienia przedstawiła w trzech kolejnych fazach - wczesno-kapitalistycznej / od początku XIX wieku do 1880r./ rozwiniętego kapitalizmu i początków monopolizmu / do 1918 r. /²⁰ oraz późno-kapitalistyczną w okresie międzywojennym / 1918-1939/45/ Uwiedzczeniem kilkuletnich prac zespołowych w Sekcjach Branżowych oraz w Komisji Koordynacji była zbiorowa publikacja p.t. „Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX w.” W wydawnictwie tym znalazły się także dwa syntetyczne artykuły poświęcone historii włókiennictwa na ziemiach polskich w latach 1815-1918 i 1918-1939.²¹ W pracach tych zwrócono szczególną uwagę na zagadnienia struktury wielkości, zmiany form własnościowych oraz koncentrację przemysłu włókienniczego.

Głównym artykułem w omawianej publikacji jest rozprawa I. Pietrzak-Panłowskiej poświęcona zagadnieniom przewrotu przemysłowego, gdzie autorka biorąc pod uwagę rozwój mechanizacji we wszystkich branżach przemysłowych, wyodrębniła trzy okresy przewrotu technicznego: okres wstępny do połowy XIX w.; okres kulminacji i zakończenia przewrotu do połowy lat osiemnastych XIX w.; oraz okres finalny od 1890 r. do około 1910 r. w którym nastąpiła intensywna modernizacja techniczna przemysłu w Królestwie Polskim.²²

Ostatnio prowadzone są badania zespołowe nad przygotowaniem monografii syntetycznych poszczególnych branż przemysłowych. Niektóre z nich trwają wstępne prace w Sekcji Włókiennictwa nad dziejami przemysłu włókienniczego na ziemiach polskich od początku XIX w. do okresu Polski Ludowej włącznie.

Poza wyżej wymienionymi pracami wykorzystano także literaturę dotyczącą dziejów gospodarczych ziem polskich i świata. Dużo materiałów, głównie porównawczego wniosły prace historyków radzieckich, P. Laszczenki, P. A. Chronowa, S. G. Strumilina oraz L. Mendelsona, dotyczące dziejów gospodarczych Rosji Czarnej oraz zagadnień kryzysów i cykli ekonomicznych.²³

W związku z zakresem merytorycznym rozprawy, do opracowania struktury i tempa rozwoju przemysłu włókienniczego, podstawowymi źródłami były materiały statystyczne.

Analiza statystyczna zagadnień struktury i koncentracji we włókiennictwie Królestwa Polskiego oparta została na skorowidzach zakładów przemysłowych P. A. Orłowa za lata 1879, 1884 i 1893 oraz na spisie zakładów W. E. Warszawa za 1900/1901 r.²⁴ Powyższe wydawnictwa w dotychczasowej literaturze historycznej zostały uznane za najbardziej przydatne do opracowań naukowych spośród rosyjskich publikacji statystycznych z końca XIX w.²⁵ W wydawnictwie Orłowa poraz pierwszy w rosyjskiej statystyce urzędowej wyodrębniono największą grupę zakładów typu rzemieślniczego, w związku z czym w skorowidzach uwzględniono tylko te zakłady, których wartość produkcji przekraczała 2 tys. rb. Jednakże najcienniejszą zaletą skorowidzów Orłowa oraz spisu Warszawa jest to, że obok sumarycznych danych, zawierają one także informacje dotyczące każdego zakładu z osobna. Ten jednostkowy charakter źródła pozwolił w niniejszej pracy na zastosowanie dodatkowych kryteriów oddzielenia zakładów przemysłowych od rzemieślniczych.

Ponadto pozwolił na opracowanie różnorodnych układów tabel statystycznych niezbędnych do zobrazowania poszczególnych segmentów.

Z kolei do opracowania zagadnień struktury własnościowej włókiennictwa w Królestwie Polskim, szczególnie cennym źródłem okazał się Skorosia spółek akcyjnych w Rosji opracowany przez B.A. Dinitriewa-Mamonova.²⁶ Wydawnictwo to posłużyło także do opracowania problemu udziału kapitału zagranicznego we włókienniczych spółkach akcyjnych w Królestwie Polskim.

Opracowanie problematyki tempa rozwoju przemysłu włókienniczego zostało dokonane w oparciu o statystykę ze sprawozdań gubernatorów, które były publikowane w tzw. „Obszorach” poszczególnych guberni. Ten typ źródła statystycznego w literaturze historycznej był już niejednokrotnie krytykowany.²⁷ Zarzuty dotyczyły głównie metod zbierania materiałów statystycznych, błędnego określania przynależności branżowej niektórych zakładów, jak również zaliczania w poczet przedsiębiorstw przemysłowych drobnych zakładów rzemieślniczych. Ponadto poważnym mankamentem „Obszorów” jest to, iż zawierają one jedynie sumaryczne zestawienia statystyczne, które nie nadają się do dalszego opracowania. Mimo tych krytycznych uwag w niniejszej pracy postanowiono wykorzystać materiały statystyczne z „Obszorów”, ponieważ są one jedynym materiałem źródłowym pozwalającym na przedstawienie dynamiki rozwoju branży włókienniczej jako długiego trendu chronologicznego. Jednakże postanowiono odrzucić liczby dotyczące ilości zakładów przemysłowych, ponieważ jak już zaznaczyłem z reguły do jednej grupy zaliczano wielkie przedsiębiorstwa przemysłowe wraz z warsztatami rzemieślniczymi. Porównanie danych z „Obszorów” z materiałami Onkova za lata 1879 i 1893 wykazało, że poza ogromną różnicą w ilości zakładów różnice w odniesieniu do liczby robotników i wartości produkcji sięgają najwyżej kilkunastu procent / por. tab. 1 w rozdz. III /.

Ponadto biorąc pod uwagę fakt, że mimo mankamentów, materiały z "Obserwów" są jednolite tak pod względem metody zbierania danych, jak i ich opracowania oraz, że z celem pracy jest ukazanie tempa wzrostu produkcji i zatrudnienia nie zaś wielkości w liczbach bezwzględnych, postanowiono wykorzystać ten typ źródła. Oczywiście brano pod uwagę jedynie dwa wyznaczniki rozwoju branży włókienniczej - wartość produkcji oraz liczbę robotników.

W niniejszej pracy korzystano z materiałów archiwalnych znajdujących się w trzech archiwach, Archiwum Państwowe w Łodzi, Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie oraz Archiwum m. Stołecznego Warszawy i województwa warszawskiego. Jednakże należy zaznaczyć, że ze względu na specyfikę pracy / struktura i dynamika włókiennictwa w skali Królestwa Polskiego / źródła archiwalne najczęściej jednostkowe, tylko w odniesieniu do niektórych problemów mogły być wykorzystane. W Archiwum Państwowym w Łodzi najcenniejsze okazały się materiały z zespołów Piotrkowskiej Izby Skarbowej, Starszego Inspektora Fabrycznego Guberni Piotrkowskiej oraz Akta Magistratu m. Łodzi. Materiały te pozwoliły na opracowanie zagadnień struktury siły roboczej, wyników przedsiębiorstw włókienniczych oraz problemów obrotu. Z materiałów znajdujących się w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie wykorzystano jedynie Dostęp Warszawskiego Rządu Gubernialnego, gdzie znajdowały się cenne materiały odnośnie przemysłu wiejskiego w guberni warszawskiej oraz dane dotyczące największych zakładów włókienniczych w guberni warszawskiej / kombinatu Łyrdowskiego oraz przędzalni czesankowej w Markach /. W Archiwum m. Stołecznego Warszawy i województwa warszawskiego korzystano jedynie z akt Starszego Inspektora Guberni Warszawskiej, gdzie znajdowały się materiały odnośnie wielkości produkcji, stanu technicznego oraz struktury zatrudnienia niektórych wielkich zakładów włókienniczych na terenie guberni oraz m. Warszawy.

Głównym materiałem źródłowym okazała się również ówczesna prasa. Spośród kilkunastu tytułów czasopism wykorzystanych w niniejszej pracy najwięcej interesującego materiału zawierały: "Przegląd Techniczny", "Ekonomista", "Ateneum", oraz "Dziennik Łódzki". Na podstawie prasy udało się opracować sytuację rynkową, oraz wszelkie wahania kryzysowe.

Ponadto w pracy wykorzystano wiele innych źródeł drukowanych jak kalendarze, sprawozdania, które pozwoliły na opracowanie niektórych szczegółowych zagadnień poruszanych w rozprawie.

Niniejsza praca składa się z trzech rozdziałów. Konstrukcję oparto na kryterium rzeczowo-chronologicznym. Rozdział I p.t. "Czynniki rozwoju przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim w latach 1870-1900", obejmuje zagadnienia dotyczące przyczyn szybkiego rozwoju produkcji włókienniczej w omawianym okresie. Całość rozdziału podzielono na sześć podrozdziałów, w pierwszym z nich omówiono zagadnienie przewrotu technicznego oraz dalszą mechanizację włókiennictwa do końca XIX w. W drugim wpływy polityki celnej państwa rosyjskiego na sytuację gospodarczą w Królestwie. Następnie zagadnienie surowców oraz rynków zbytu, rozbudowę sieci dróg kolejowych na terenie Rosji i Królestwa Polskiego, co z kolei wpływało na dalszy rozwój rynku. W następnym podrozdziale poruszona została sprawa pochożenia kapitałów, zwrócono także uwagę na rolę kapitału zagranicznego oraz możliwości kredytowe jakie otwierały się przed burżuazją. W ostatnim podrozdziale przedstawiono problem rekrutacji siły roboczej, jej struktury, długości dnia pracy oraz zagadnienie płac / problemy te jednak przedstawiono tylko pod kątem ich wpływu na proces produkcji/.

Rozdział drugi poświęcony jest zagadnieniom struktury przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim w omawianych latach. W rozdziale tym wyodrębniono także sześć podrozdziałów. W pierwszym, na podstawie statystyki Orłowa i Warszawa przedstawiono rozmieszczenie przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim w poszczególnych okręgach i ośrodkach

przemysłowych. W drugim, poddano analizie strukturę wielkości zakładów w latach 1879, 1884, 1893 i 1900/1901, w całej branży. Z kolei w trzecim podrozdziale opracowano strukturę wielkości przedsiębiorstw w poszczególnych działach i rodzajach produkcji włókienniczej. Podrozdział IV poświęcono chałupnictwu. W piątym przedstawiono koncentrację produkcji w przemyśle włókienniczym, zaś w szóstym strukturę własnościową branży włókienniczej ze szczególnym uwzględnieniem roli opółek akcyjnych. Całość zagadnień struktury i koncentracji w rozdziale drugim starałem się przedstawić na tle porównawczym, w stosunku do Rosji oraz niektórych krajów europejskich / o ile pozwalały na to posiadane materiały /.

W rozdziale trzecim opracowano zagadnienie dynamiki rozwoju branży włókienniczej w Królestwie Polskim na przestrzeni całego omawianego okresu. W oparciu o coroczne dane odnośnie liczby robotników i wartości produkcji przedstawiono tempo rozwoju branży, z podziałem na trzy podstawowe działy włókiennictwa / bawełna, wełna, len, juta-konopie / , uwzględniając wpływ światowych wahań koniunkturalnych. Całość rozdziału podzielono na dwa podrozdziały. W pierwszym z nich opracowano zagadnienie dynamiki rozwoju branży włókienniczej w okresie kolejnych cykli koniunkturalnych w latach 1870 - 1900, uwzględniono tam także wpływ poszczególnych kryzysów ekonomicznych na rozwój produkcji włókienniczej. Należy zaznaczyć, że w rozdziale trzecim dość często odwołuję się do wyników badań struktury i koncentracji włókiennictwa w rozdziale drugim, ponieważ zmiany w strukturze przemysłu decydowały o wartości tempa rozwoju branży włókienniczej. Podrozdział drugi poświęcono wyłącznie przedstawieniu tempa wzrostu produkcji włókienniczej w Królestwie Polskim na tle rozwoju przemysłu włókienniczego w niektórych krajach Europy zachodniej, Stanach Zjednoczonych AP, a także Rosji. Z kolei na

zakończenie rozdziału przedstawiono próbę określenia funkcji włó-
kniactwa w uprzenysławieniu ziem polskich w omawianym okresie.

Przypisy do wstępu

1. Warto także zwrócić uwagę na opinię prof. I. Pietrzak - Pawłowskiej, która w zagajeniu dyskusji na X Zjeździe Historyków Polskich w Lublinie ~~możliwa~~ zauważyła, że często w naszej literaturze historycznej z okresu Polski Ludowej, słusznie metodycznie, łączenie badań nad dziejami przemysłu i klasy robotniczej prowadziło do marginesowego traktowania zagadnień ekonomicznych - o rozwoju badań nad industrializacją /zagajenie dyskusji/ w: Pamiętnik X Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie 9-13 września 1969 r., t. IV, s. 92.
2. I. Janużik, Przemysł fabryczny w Królestwie Polskim, Petersburg 1887; R. Luksemburg, Rozwój przemysłu w Polsce, Warszawa 1957.
3. L. Janowicz, Zarys rozwoju przemysłu w Polsce, Warszawa 1907.
4. S. Koszutski, Rozwój przemysłu wielkiego w Królestwie Polskim, Warszawa 1901; tenże, Rozwój ekonomiczny Królestwa Polskiego w ostatnim trzydziściu stuleciu/1870-1900/, Warszawa 1905; tenże, Nasz przemysł wielki na początku XX stulecia, Warszawa 1905.
5. M. Lewy, Życie ekonomiczne Królestwa Polskiego, cz. I i II, Warszawa 1915-1921; H. Rose, Wielki przemysł Królestwa Polskiego przed wojną - przyczynki do tzw. "Teorii rynków wschodnich", Poznań 1918.
6. W. Gąsiorowska, Założenia metodologiczne badań nad początkami dziejów przemysłu kapitalistycznego i klasy robotniczej na terenie Łodzi i okolicy w l. 1820-1864, "Przegląd Nauk Historycznych i Społecznych", t. 5, Łódź 1955; G. Miasłowa, Stan i problematyka badań w zakresie kształtowania się układu kapitalistycznego oraz klasy robotniczej w przemyśle włókienniczym okręgu łódzkiego, "Przegląd Nauk Historycznych i Społecznych", t. 5, Łódź 1955, ..
7. Tom trzeci tego wydawnictwa poświęcony został zagadnieniom przemysłu - Źródła do historii przemysłu włókienniczego w okręgu łódzkim, opr. H. Bandurka, M. Kpłodziejczak, Treść, Warszawa 1966.
8. G. Miasłowa, Przewrót przemysłowy w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego, w: Pamiętnik VIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie 14-17 września 1958 r. Referaty, cz. II, Warszawa 1958.
9. G. Miasłowa, Studia nad powstaniem łódzkiego okręgu przemysłowego 1815-1870, t. I - Przemysł, Łódź 1964; t. II - Klasa robotnicza, Łódź 1967; t. III - Burżuazja - w druku w Wyd. Łódzkim.
10. W. Kula, Przemysł włókienniczy w Królestwie Polskim 1831-1865, "Kwartalnik Historyczny", t. 63, 1956, nr 4-5.

11. T. Lepkowski, Przemysł warszawski u progu epoki kapitalistycznej, Warszawa 1960.
12. J. Łukasiewicz, Przewrót techniczny w przemyśle Królestwa Polskiego 1852-1886, Warszawa 1963.
13. W. Rula, Kształtowanie się kapitalizmu w Polsce, Warszawa 1955.
14. I. Pietrzak-Pawłowska, Królestwo Polskie w początkach imperializmu, Warszawa 1955.
15. I. Innatowicz, Przemysł Łódzki 1860-1900, Wrocław, Warszawa, Kraków 1965.
16. Zakłady przemysłowe w Polsce XIX i XX w. Studia i Materiały, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Poznań 1967.
17. Dla branży włókienniczej referat programujący dalsze badania przedstawiła G. Missalowa, Typy zakładów i przedsiębiorstw w przemyśle włókienniczym okręgu Łódzkiego, w: Zakłady przemysłowe op.cit., s. 84-97.
18. G. Missalowa, Wytyczne do badań nad historią włókiennictwa na ziemiach polskich, "Rocznik Łódzki", t. XII, część XII tomu Rocznika obejmują materiały wspomnianej konferencji, s. 9-128.
19. G. Missalowa, J. Fijałek, Fazy i dynamika rozwoju przemysłu włókienniczego na ziemiach polskich w l. 1815-1939, w: Pamiętnik X Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie 17-21 1968, Warszawa 1968, Referaty cz. I.
20. I. Pietrzak-Pawłowska, Uprzemysłowienie ziem polskich na tle europejskim, w: Pamiętnik X Pow. Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie 17-21 wrzesień 1968, Warszawa 1968, Referaty cz. I.
21. G. Missalowa i zespół: J. Fijałek, B. Polka, W. Puś, Przemysł włókienniczy, w: Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX w., red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970.
22. I. Pietrzak-Pawłowska, Przewrót przemysłowy i warunki kapitalistycznej industrializacji na ziemiach polskich do 1918r., w: Uprzemysłowienie op.cit.
23. por. bibliografia.
24. por. bibliografia.
25. por. I. Innatowicz, J. Łukasiewicz, W sprawie badań statystycznych nad historią przemysłu na ziemiach polskich, w: Uprzemysłowienie, op.cit., s. 27-41; Z. Pustułka, Początki kapitału monopolistycznego w przemyśle hutniczo-metallowym Królestwa Polskiego /1882-1900/, Warszawa 1968, s. 121.
26. por. bibliografia.
27. por. rozdz. III s. 220-224.

CZYNNIKI ROZWOJU PRZEMYSŁU WŁOKIENNICZEGO W KRÓLESTWIE POLSKIM
W LATACH 1870 - 1900

Rozwój przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim w ostatnim trzydziestolecu XIX wieku zależny był od wielu czynników. Na pierwszym miejscu należy wymienić zakończenie przewrotu przemysłowego oraz dalsze zmiany w technice i technologii produkcji włókienniczej do końca XIX stulecia. Następnym czynnikiem to zagadnienie surowca i rynków zbytu / jeden z czynników decydujących o wzroście produkcji /. Z kolei w warunkach Królestwa Polskiego z powyższymi czynnikami wiązała się polityka gospodarcza państwa rosyjskiego / głównie polityka celna / oraz walka konkurencyjna z rosyjskim przemysłem tekstylnym. Ważnym czynnikiem dotyczącym głównie możliwości zbytu towarów był także rozwój kolejnictwa. Dalszą sprawą to zagadnienie pochodzenia kapitałów , a więc problem kredytu bankowego, akumulacji w procesie produkcji oraz roli kapitału zagranicznego. Wreszcie siła robocza, jej źródła rekrutacji oraz struktura.

Poza wyżej zasygnalizowanymi czynnikami, które wynikały ze specyfiki gospodarczej Królestwa Polskiego, należy zwrócić uwagę na bardzo ważny element jakim był wpływ światowych cykli koniunkturalnych na rozwój gospodarczy poszczególnych krajów. Rosja, a wraz z nią i Królestwo Polskie już od połowy XIX wieku odczuwały wpływ cyklicznych wahań koniunktury gospodarczej na świecie. Jednakże regularny udział państwa rosyjskiego w zmianach faz światowych cykli gospodarczych rozpoczął się dopiero w okresie wzmożonej industrializacji po

umłaszczeniu chłopów w latach sześćdziesiątych XIX w. W tym okresie dodatkową formą więzi ekonomicznej Rosji z kapitalizmem Europy Zachodniej był import kapitału ^{zagranicznego} (rosyjskiego). W związku z tym w latach następnych wszelkie wahania na rynkach światowych odbijały się także na rozwoju gospodarczym państwa rosyjskiego.^{1/} W latach 1870 - 1900 na gospodarkę Cesarstwa Rosyjskiego oraz Królestwa Polskiego szczególnie silnie oddziaływały światowe kryzysy gospodarcze lat 1872 - 1876, 1882-1886, 1890-1893.^{2/}

1. Zakończenie przewrotu przemysłowego oraz dalsze zmiany techniczne w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego do końca XIX w.

Jednym z głównych czynników przyspieszających rozwój przemysłu w każdym kraju był tzw. przewrót przemysłowy, zwany też rewolucją przemysłową.^{3/} Na proces ten złożyły się przede wszystkim przemiany w technice i technologii produkcji przemysłowej, zmiany systemu ekonomicznego i organizacyjnego produkcji oraz przemiany społeczne / kształtowanie się nowych klas społecznych /.^{4/}

Przewrót przemysłowy miał swój klasyczny przebieg w Anglii. Tam właśnie urodziły się pierwsze wynalazki techniczne, które zapoczątkowały proces przewrotu. Przewrót techniczny rozpoczął się w przemyśle włókienniczym poprzez zastosowanie w produkcji mechanicznych warzstatów przędzalniczych i tkackich / od latającego czółenka /fly-shuttle/ Johna Kaya - 1733 r., przędzarki /jenny/ Hargreavesa - 1770r., do automatycznej przędzarki Cromptona /selfactor/ - 1779 r. oraz krosna mechanicznego Cartwrighta - 1785 r./^{5/} Jednakże

zastosowanie maszyn narsędziowych było jedynie punktem wyj-
 ściowym przewrotu technicznego. Przelomen ^{było} ~~stało się~~ zasto-
 sowanie jako siły napędowej wynalezionaj w latach 1769-1784
 przez J.Watta maszyny parowej, a następnie silnika parowego^{6/}.
 Zastąpienie dawniej stosowanych źródeł energii /wiatru, wody,
 siły ludzkiej / przez siłę pary doprowadziło następnie do
 powstania mechanizmów transmisyjnych i zespołów maszyn.
 W konsekwencji prowadziło to do szybkiego wzrostu produkcji
 przemysłowej / głównie w przemyśle ciętkim i włókienniczym/.

Zmiany techniczne, jak już wspomniano pociągały za sobą
 głębokie przeobrażenia ekonomiczno-społeczne. W Anglii ten
 złożony proces „rewolucji przemysłowej” przebiegał w latach
 1760-1830^{7/}. W najnowszej literaturze w okresie tym wyróż-
 nia się jeszcze tzw. okres wstępny / wdrażanie pionierskich
 wynalazków / który w Anglii miałby trwać w latach sześćdzie-
 siątych i siedemdziesiątych XVIII w. oraz tzw. okres wła-
 ściwy przewrotu przemysłowego przypadający na lata 1780-1830^{8/}.

W innych krajach Europy Zachodniej, takich jak Francja
 i Belgia proces przewrotu przemysłowego przebiegał nieco
 krócej, a mianowicie okres wstępny trwał od początku XIX stu-
 lecia do 1815 r., a właściwy przewrót przemysłowy przypadał
 na lata 1815-1848^{9/}. Należy pamiętać, że tak w Anglii jak
 i we Francji czy Belgii proces przewrotu przemysłowego przy-
 padał na okres rozwijających się stosunków kapitalistycznych.
 W krajach tych istniały już rozwinięte stosunki towarowo -
 pieniężne oraz wolnonajemna siła robocza. Poza tym, głównie
 w Anglii oraz we Francji oprócz kapitałów powstających w wy-
 niku akumulacji pierwotnej ważną rolę odgrywała eksploatacja
 kolonii. Taka sytuacja spowodowała szybki proces wczesno ka-
 pitalistycznej industrializacji tych krajów.^{10/}

Natomiast w krajach Europy środkowej i wschodniej, głównie w Rosji i na ziemiach polskich proces przemysłowego rozpoczęcia się o wiele później, mniej więcej około połowy XIX w. i trwał przynajmniej do końca lat osiemnastych tego stulecia.^{11/} Tak duże opóźnienie procesu przemysłowego w stosunku do krajów Europy zachodniej wynikało głównie z różnego stopnia rozwoju społeczno ekonomicznego. W krajach Europy środkowej i wschodniej /Rosja i Królestwo Polskie/ przemiany techniczne i organizacyjne w przemyśle zostały zapoczątkowane jeszcze w okresie istnienia stosunków feudalnych / Rosja /, albo w początkowym okresie rozwoju stosunków kapitalistycznych / Królestwo Polskie /. W pierwszej połowie XIX w. na tych obszarach przeważała zacofana, półfeudalna gospodarka rolna. Na wsi w dalszym ciągu gospodarka oparta była na wyzysku pańszczyźnianej siły roboczej. Na ziemiach polskich zacofanie społeczno-ekonomiczne zostało pogłębione przez podziały polityczne w okresie rozbiorów, a następnie w wyniku Kongresu Wiedeńskiego. Wprowadzenie przez państwa zaboreze barier celnych w latach 1817 i 1818 doprowadziło do rozzerwania jednolitego poprzednio organizmu gospodarczego.^{12/} Nastąpił zanik w skali ogólnopolskiej rynku wewnętrznego, co z kolei spowodowało upadek niektórych ośrodków przemysłowych rozwijających się jeszcze w okresie Rzeczypospolitej w XVIII wieku, np. okręgu sukienicznego w Wielkopolsce.^{13/}

Królestwo Polskie należało do krajów, gdzie w wyniku dominującej feudalnej struktury gospodarczej w okresie tzw. konstytucyjnym do 1830 r. rząd poprzez politykę protekcyjną próbował przyśpieszyć proces uprzemysłowienia.^{14/} Jednakże polityka ta w wyniku zmian politycznych / klęska powstania listopadowego / i okres paskiewiczowski / uległa załamaniu. Kryzys polityki eta-

tyśmu doprowadził w konsekwencji do wyprzedaży zakładów państwowych^{15/}.

Przemiany techniczne oraz organizacyjno-ekonomiczne procesu produkcji w przemyśle Królestwa Polskiego przebiegały bardzo powoli. Najnowsza literatura historyczna wyróżnia trzy okresy przemotu technicznego w Królestwie Polskim^{16/}. Okres pierwszy - wstępny trwał mniej więcej od 1815 r. do zakończenia budowy pierwszych linii kolei parowych czyli do połowy XIX wieku. Charakterystyczną cechą tego okresu było stosowanie głównie naturalnych sił napędowych / wiatr, woda, siła koni / oraz zapoczątkowanie innowacji technicznych tj. stosowanie maszyn narszędziowych i początki zastosowania maszyny parowej jako siły napędowej.^{17/}

Okres drugi zwany okresem kulminacji i zwycięstwa przemotu technicznego trwał do końca lat osiemdziesiątych XIX w. Szczegółowe cechy tego okresu wyznaczył J. Łukasiewicz na lata 1852 do 1886.^{18/} W tym czasie upowszechnia się zastosowanie maszyny parowej, w hutnictwie dominującym staje się paliwo mineralne, dokonuje się przewrót techniczny w transporcie. W okresie do połowy lat osiemdziesiątych w głównych działach i rodzajach przemysłu w Królestwie Polskim następuje zwycięstwo produkcji fabrycznej nad ręczną oraz powstaje przemysł produkujący maszyny.^{19/}

Okres trzeci zwany finalnym zaczął się po roku 1890 i trwał do 1910 r. W okresie tym wyróżnia się dwa trendy:

- a/ ekstensywny tj. rozszerzanie industrializacji na obszary zacofane / wschodnie gubernie Królestwa Polskiego /
- b/ intensywny czyli dalsza modernizacja techniczna przemysłu.^{20/}

Ważnym zjawiskiem w omawianym okresie jest zastosowanie nowych źródeł energii - silników elektrycznych, gazowych,

oraz spaliniowych zastępujących silniki parowe.²¹

Tak więc sakończenie przewrotu przemysłowego w przemyśle Królestwa Polskiego przypadło na ostatnie dziesięciolecie XIX w. W okresie tym produkcja zakładów smechanizowanych zyskała zdecydowaną przewagę nad produkcją ręczną. Rozwiniął się przemysł maszynowy produkujący środki produkcji.^{22/} Zaszły decydujące zmiany organizacyjne w przemyśle oraz zmiany w strukturze zawodowo-społecznej ogółu ludności kraju.

Proces przewrotu przemysłowego przebiegał w różnym czasie nie tylko w zależności od warunków w poszczególnych krajach, ale także w zależności od działu i rodzaju produkcji.^{23/} W przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego przewrót techniczny miał najbardziej klasyczny przebieg. Jednakże i tutaj mechanizacja postępowała nierównomiernie w poszczególnych działach produkcji włókienniczej.^{24/} Zastosowanie pierwszych maszyn narzędziowych, jak również maszyny parowej miało miejsce już w latach dwudziestych i trzydziestych XIX w. w przemyśle wełnianym.^{25/} Jednakże były to wypadki sporadyczne, które po upadku przemysłu wełnianego po 1831 r. , stały się tylko pewnego rodzaju ewenementem.

Przejęcie na szerszą skalę do produkcji maszynowej dokonano się najwcześniej w przemyśle bawełnianym, głównie w przędzalnictwie. W tym dziale produkcji włókienniczej przełom lat trzydziestych i czterdziestych XIX w. przyjmuje się za początek przewrotu przemysłowego.^{26/} Nazilenie mechanizacji w przędzalnictwie bawełny przypadło na początek lat pięćdziesiątych XIX w., powstają wtedy całkowicie smechanizowane przędzalnie w Łodzi i okręgu łódzkim /Schlösser - Ozorków, Zachert - Zgierz, Scheibler, Geyer i Grohmann - Łódź.^{27/} Wyraźne postępy w mechanizacji przemysłu włókienniczego w po-

łowie XIX w. związane były, z jednej strony ze zniesieniem zakazu wywozu maszyn z Anglii w 1842 r., z drugiej zaś strony, proces ten został przyspieszony przez zniesienie granicy celnej między Królestwem Polskim a Cesarstwem Rosyjskim w 1851 r. w związku z czym otworzył się dla włókiennictwa polskiego chł²⁸ony rynek zbytu.

Należy zaznaczyć, że przędzalnictwo bawełny w Królestwie²⁹ Polskim nie przechodziło wogóle procesu ręcznej produkcji.

Stosunkowo wcześniej przeszły na produkcję zmechanizowaną działy wykańczalnictwa, wg. G. Missalowej w latach siedemdziesiątych XIX w., tak farbiarnie jak i wykańczalnie były w większości zmechanizowane.³⁰

Później, co stanowiło prawidłowość rozwoju, przewrót techniczny zwyciężył w tkactwie bawełny. Tylko nieliczne zakłady w końcu lat sześćdziesiątych XIX w. posiadały zmechanizowane tkalnie / Gayer, Krusche, Kindler i Scheibler /. Wyraźny postęp w mechanizacji tego działu produkcji zaznaczył się dopiero w latach siedemdziesiątych XIX w. W 1879 r. tkactwo mechaniczne skupiało się głównie w zakładach wielkich, trzy największe fabryki K. Scheiblera, I.K. Poznańskiego i Tow. Akc. „Zawiercie”³¹ posiadały prawie 90 % ogólnej liczby warsztatów mechanicznych zainstalowanych w przemyśle bawełnianym Królestwa Polskiego.

Najbardziej zacofanym działem produkcji włókienniczej był przemysł wełniany, a przede wszystkim tkactwo wełny. W dziale tym dopiero pod koniec lat siedemdziesiątych XIX w. zwyciężyła produkcja maszynowa. Należy zaznaczyć, że w całym przemyśle włókienniczym tkactwo w odróżnieniu od przędzalnictwa było zapóźnione w procesie mechanizacji produkcji. Nawet po zwycięstwie

przewrotu technicznego, tak w tkactwie wełnianym, jak i bawełnianym produkcja ręczna utrzymała się bardzo długo w formie nakładu.³²

Okresem wzmożonej mechanizacji w tkactwie były lata 1865-1879. W tym czasie liczba krosien mechanicznych w tkactwie lnianym wzrosła czterokrotnie, wełnianym dwudziestopięciokrotnie, w bawełnianym czterdziestokrotnie. W całym przemyśle tkackim dwudziestokrotnie. Produkcja maszynowa w tkactwie bawełnianym zwyciężyła ostatecznie wg. J. Łukasiewicza w latach 1877-1878, wełnianym w latach 1879-1880, lnianym 1881-1882. Miernikiem przemian technicznych w całej branży włókienniczej w latach 1865-1879 jest wzrost siły mechanicznej maszyna i silników parowych z 900 KM do 9000 KM.³³

W końcu lat siedemdziesiątych i na początku osiemdziesiątych XIX w. w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego proces przemrotu technicznego był zakończony, wielkie zakłady typu fabrycznego dostarczały 2/3 całej produkcji tej branży przemysłowej.³⁴ Nastąpiły także zasadnicze zmiany społeczne, wraz z powstaniem wielkiego przemysłu fabrycznego powstał nowy typ robotnika wielkoprzemysłowego. Tak więc proces przemrotu przemysłowego we włókiennictwie Królestwa Polskiego został zakończony.³⁵

. . .

Dalsze zmiany techniczne w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX w. należy zaliczyć do trzeciego tzw. finalnego okresu przemrotu technicznego / wg klasyfikacji I. Pietrzak-Pawłowskiej. W okresie tym ważnym nowum było zastosowanie w przemyśle włókienniczym energii elektrycznej. Trzeba jednak pamiętać, że aż

do 1890 r. zastosowanie prądu elektrycznego do celów przemysłowych jako źródła energii było minimalne. Główne zastosowanie elektryczności w tym okresie na całym świecie ograniczało się do oświetlenia.³⁶ Można więc mówić tylko o poprawie warunków pracy, głównie w nocy, nie zaś o stosowaniu nowego źródła energii na większą skalę./ patrz przypis 21 /.

Pierwsze elektrownie fabryczne w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego powstały dość wcześnie, bo już na początku lat osiemdziesiątych XIX w. Pierwszą elektrownię założył Henryk Dietel właściciel zakładów wełnianych w Sosnowcu w 1882 r. następną zaś wybudowała firma angielska „Briggs i Posselt” w Markach k/Warszawy w 1883 r.³⁷ Ogółem do 1900 r. we włókiennictwie Królestwa Polskiego 21 przedsiębiorstw posiadało własne fabryczne elektrownie.³⁸ Zśród 26 elektrowni zakładowych 22 powstały w okresie 1890–1900 r. Na podstawie powyższych danych można wnioskować, że lata dziesięćdziesiąte XIX w. były okresem wzmożonej modernizacji technicznej przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim. Jednak jak już wspomnieliśmy elektrownie zakładowe, aż do końca XIX w. służyły głównie do wytwarzania prądu elektrycznego dla oświetlenia hal fabrycznych.³⁹

Zastosowanie silników elektrycznych do poruszania maszyn włókienniczych nastąpiło po raz pierwszy w roku 1895. Miało to miejsce w zakładach Hielle i Dietricha w Żyrardowie. Projekt instalacji elektrycznej został opracowany przez inżyniera Jędrzeja Prochnera. Doświadczenia rozpoczęto w 1893 r., a już w 1895 r. po raz pierwszy w Dzielarni zakładów Żyrardowskich zastosowano silniki elektryczne do napędu maszyn. Całość projektu inż. J. Prochnera została zrealizowana dzięki sprowadzeniu z Niemiec specjalnej dynamomaszyny z firmy berlińskiej „Siemens i Halske” oraz olbrzymich kotłów parowych z zakładu Steindmüllera

w Gumersbach. Poprzez zastosowanie napędu elektrycznego w zakładach tyrodowskich zaoszczędzono 43 % dotychczas zużywanego węgla.⁴⁰

Następnym zakładem gdzie do napędu maszyn zastosowano silniki elektryczne było przedsiębiorstwo Krusche i Endera w Pabianicach. Prace nad instalowaniem silników elektrycznych rozpoczęte tam w 1896 r. W okresie do 1900 r. w zakładzie Krusche i Endera zlikwidowano 18 maszyn parowych i zainstalowano 32 silniki elektryczne. Pierwsze próby były pomyślne i w ciągu najbliższych lat po 1900 r. zakład miał się przestawić całkowicie na napęd elektryczny. Jak pisał inż. J. Preorner silniki elektryczne zastępowane w przedsiębiorstwie Krusche i Endera były bardzo opłacalne, ponieważ zużywały o ponad 50% mniej węgla od maszyn parowych.⁴¹

Tak więc dopiero koniec XIX w. jest początkiem stosowania energii elektrycznej do poruszania maszyn w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego. Ponadto w omawianym okresie w niewielkim stopniu zaczęto stosować także silniki gazowe.⁴² Jednakże aż do końca XIX w. we włókiennictwie Królestwa Polskiego głównym źródłem energii były silniki parowe.

Wzrost siły mechanicznej liczonej w KM maszyn i silników parowych zainstalowanych w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego przedstawiał się następująco:⁴³

Lata		Moc silników	%
1875	-	4220 KM	100,0
1885	-	20500 KM	485,7
1890	-	26772 KM	634,4
1893	-	36082 KM	855,0
1900	-	89239 KM	2114,6

Jak widać z powyższego zestawienia w okresie ostatnich 25 lat XIX wieku wzrost siły mechanicznej we włókiennictwie był ponad dwudziestokrotny. Najszybsze tempo mechanizacji przemysłu włókienniczego przypadło na lata 1875-1885, kiedy wzrost siły mechanicznej był prawie 5-cie-krotny. Był to jak wiadomo ostatni etap przewrotu technicznego, stąd też przyrost siły mechanicznej był szybszy niż w latach następnych, aż do końca XIX w. Następnym okresem wzmocnionej mechanizacji przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim były lata dziewięćdziesiąte XIX w., kiedy nastąpił ponad 3-y-krotny wzrost siły mechanicznej. W okresie tym gwałtownie wzrasta ilość kotłów parowych w całym przemyśle Królestwa Polskiego z 2328 w 1892 r. do 4076⁴⁴ w roku 1900, tj. o 75,1%.

Wzrost ilości siły mechanicznej zainstalowanej w poszczególnych działach produkcji włókienniczej przedstawiał się następująco:⁴⁵

Lata	Bawełna KM	%	Wełna KM	%	Len i juta KM	%
1875	1767	100,0	1216	100,0	1000	100,0
1893	20208	1143,6	13230	1089,6	2650	265,0
1900	50836	2876,8	26848	2208,0	7792	779,2

Na podstawie powyższych danych można stwierdzić, że najszybszy wzrost ilości siły mechanicznej nastąpił w przemyśle bawełnianym - ponad 28-krotny, nieco mniej w przemyśle wełnianym 22-krotny i w przemyśle lniano-jutowym tylko 8-krotny.

Przemysł bawełniany na przestrzeni całego okresu od 1875 - 1900 skupiał najwięcej siły mechanicznej. Procentowo udział ten przedstawia się następująco: w 1875 r. 41,8 % / 1767 KM : 4220 KM /, w r. 1893 56 % / 20208 KM : 36082 KM /, w 1900 r. 56,9 % / 50836 KM : 89239 KM / ogólnej siły mechanicznej zain-

stalowanej w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego. Natomiast przemysł wełniany w omawianym okresie skupiał od 28,8 % - 36,6 % ogólnej siły mechanicznej oraz przemysł lnia⁴⁶ no-jutowo-konopny od 7,0 % - 23,2 %.

O tempie mechanizacji przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim świadczy porównanie ogólnej ilości siły mechanicznej brzoły włókienniczej z ogólną ilością siły mechanicznej zainstalowanej w całym przemyśle Królestwa Polskiego / tabela 1 /.

Tab.1 Udział przemysłu włókienniczego w ogólnej ilości siły mechanicznej w przemyśle Królestwa Polskiego

Lata	Przemysł Król.Pol. ogółem	Przemysł włókienniczy	Udział w %
	KM	KM	
1875	14.567	4220	28,9
1890	51.800	26772	51,6
1893	81 328	36 082	44,3
1900	200 000	89 239	49,1

Tab.oprac.na podstawie: S.Kossutski, Roswój przemysłu wielkiego w Królestwie Polskim, Warszawa 1901, str. 57 i 58 ; W.Lewy, Życie ekonomiczne Królestwa Polskiego, t.II, Warszawa 1921, s.85; W.Husiński, Roswój gospodarczy ziem polskich, Warszawa 1963, s.309.

Jak wskazują dane z tabl. 1 przemysł włókienniczy pod względem ilości siły mechanicznej zajmował w Królestwie Polskim pierwsze miejsce. Między innymi w roku 1893 wyprzedzał⁴⁷ przemysł górniczo-hutniczy o ponad 50 %.

Tempo mechanizacji w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego najlepiej ilustruje przeciętna ilość siły mechanicznej /w KM/ przypadająca na 1 robotnika /tab.2/.

Tab.2 Przeciętna ilość siły mechanicznej /w KM/ przypadająca na 1 robotnika w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego w l.1875-1900

Lata	Liczba robotników	Siła mech. ogółem	Siła mech. na 1 robot.
1875	30 529	4220	0,13
1885	62 261	20 500	0,32
1890	52 104	26 772	0,51
1893	78 175	36 082	0,48
1900	115 034	89 239	0,77

Tab.oprac. na podstawie: S.Kozłowski, Rozwój przemysłu wielkiego w Królestwie Polskim, Warszawa 1901, s.57 ; J.Lukasiewicz, Przewrót techniczny w przemyśle Królestwa Polskiego w l.1852-1886, Warszawa 1963, s.349 ; M.Lewy, Życie ekonomiczne Królestwa Polskiego ,t.II, Warszawa 1921, s.85; Obzory 10 gubernii Królestwa Polskiego za l.1890 i 1893.

Tak więc mimo iż w liczbach bezwzględnych wzrost siły mechanicznej w przemyśle włókienniczym Królestwa w latach 1875-1900 był ponad 20-krotny to jednak w przeliczeniu na jednego robotnika wzrost ten był tylko 6-krotny. Wzrost siły mechanicznej w przeliczeniu na jednego robotnika był nierównomierny w poszczególnych działach produkcji włókienniczej. W przemyśle bawełnianym w omawianych latach nastąpił prawie 10-krotny wzrost przeciętnej siły mechanicznej w KM w przeliczeniu na jednego robotnika /z 0,11 KM w 1875 r. do 1,04 KM w 1900 r./⁴⁸. Natomiast w przemyśle wełnianym w tym samym czasie wzrost ten był tylko 3-krotny / z 0,20 KM w 1875 r. do 0,65 KM w 1900 r./.⁴⁹

Należy podkreślić, że powyższe wskaźniki świadczą o szybkiej mechanizacji przemysłu włókienniczego Królestwa Polskiego w ostatnim dziesięcioleciu XIX w. W stosunku do przemysłu włókienniczego Cesarstwa Rosyjskiego włókiennictwo polskie wykazywało dużą przewagę w przeciętnej ilości siły mechanicznej przypadającej na jednego robotnika. W 1900 r. przewaga ta wynosiła około 40 % , bowiem w tym czasie w całym włókiennictwie rosyjskim na jednego robotnika przypadało tylko 0,47 KM, natomiast w przemyśle bawełnianym 0,53 KM oraz wełnianym 0,35 KM.⁵⁰

Warto jeszcze zaznaczyć, że przemysł włókienniczy Królestwa Polskiego w zakresie siły mechanicznej przypadającej na jednego robotnika zajmował pierwsze miejsce wśród wszystkich branż przemysłowych, bowiem w r.1900 w całym przemyśle Królestwa na jednego robotnika przypadało 0,73 KM.⁵¹

W omawianym okresie wraz z upowszechnianiem napędu parowego do poruszania maszyn ulegał także ciągłej modernizacji park maszynowy we włókiennictwie Królestwa Polskiego. Jak już wspomniano wprowadzanie do produkcji mechanicznych wrzecion oraz krosien przebiegało nierównomiernie w poszczególnych działach produkcji włókienniczej. Całkowicie zmechanizowaną gałęzią branży włókienniczej od samego początku było jedynie przędzalnictwo bawełny. Lata siedemdziesiąte przyniosły tu jednak duże zmiany ilościowe, kiedy w latach 1866 do 1876 ilość przędzalni wzrosła nieznacznie z 8 do 10, to wzrost ilości wrzecion w tym czasie był 5-krotny / z 75 000 do 385 000.⁵² Tak dynamiczny wzrost ilości wrzecion związany był z rozbudową wielkich zakładów włókienniczych K.Scheiblera w Łodzi i Żarkach oraz B-ci Ginsberg w Zawierciu. W 1875 r. w czterech przędzalniach K.Scheiblera uruchomionych było około 200 000 wrzecion,⁵³ natomiast w zakładach Ginsbergów 30 000 wrzecion. W latach następnych w wyniku dalszej rozbudowy przędzalnictwa bawełny oraz powstania w latach osiemdziesiątych XIX w. przędzalnictwa odpa-

wagę nastąpił dynamiczny wzrost ilości wrzecion w tej gałęzi włókiennictwa /tab.3/

Tab.3 Wzrost ilości wrzecion w przemyśle bawełnianym Królestwa Polskiego w latach 1866-1900.

Lata	Ilość wrzecion	Wskaźnik wzrostu w %
1866	75 000	100,0
1876	385 450	513,9
1882	467 582	623,4
1886	615 354	820,4
1899	936 956	1249,2
1900	1 043 905	1391,8

Tab.oprac.na podstawie: J.Lukasiewicz, Przewrót techniczny w Królestwie Polskim w latach 1852-1886, Warszawa 1963, s.174, 317; S.Kossutski, Rozwój ekonomiczny Królestwa Polskiego w ostatnim trzydziestolecu / 1870-1900 /, Warszawa 1905, s.67; I.Ihnatowicz, Przenysł Łódzki w latach 1860-1900, Wrocław, Warszawa, Kraków 1965, s.104.

Jak wskazują dane z tab.3 w okresie ostatnich 34 lat XIX w. ilość wrzecion w przemyśle bawełnianym Królestwa Polskiego wzrosła ponad 13 razy. Przy czym najszybszy wzrost nastąpił w końcowym okresie przewrotu technicznego w latach 1866 - 1886 ponad 8-krotnie.

Natomiast tkactwo bawełniane, które jeszcze w latach sześćdziesiątych XIX w. było w przeważającej części ręczne, w ostatniej fazie przewrotu technicznego podlegało także szybkiej mechanizacji. W tym dziale przemysłu bawełnianego podobnie jak w przedsiębiorstwie największą rolę odgrywały zakłady wielkie, wspomniane już przedsiębiorstwo K.Scheiblera oraz I.K.Poznańskiego i Tow.Akc.„Zawiercie”⁵⁴ Ogółem w tkactwie bawełny ilość krosien mechanicznych między rokiem 1866 a 1900 wzrosła o ponad 122 razy / tab.4 /.

Tab.4 Wzrost ilości krosien mechanicznych w przemyśle bawełnianym Królestwa Polskiego w latach 1866 - 1900.

Lata	Ilość krosien mechanicznych	Wskaźnik wzrostu w %
1866	200	100,0
1875	4 417	2 203,5
1879	6 000	3000,0
1886	10 572	5286,2
1890	10 760	5380,0
1900	24 549	12274,5

Tab.oprac. na podstawie: J.Lukasiewicz, op.cit.,s. 177,323; S.Kossutski, Rozwój ekonomiczny ..., s.67; E.Rose, Wielki przemysł Królestwa Polskiego przed wojną, Poznań 1918 ,s.131; K.Schweikert, Die Baumwoll Industrie Russisch - Polens , Zurych 1913 s.209.

W tkactwie bawełny podobnie jak w przędzalnictwie sąsiedni okres w mechanizacji przypada na koniec przewrotu technicznego, jak wskazują dane z tab. nr 4 w latach 1866 - 1886 wzrost ilości krosien był ponad 50-krotny.

Nieco inaczej wyglądał rozwój parku maszynowego w przemyśle wełnianym, który aż do początku lat osiemdziesiątych XIX w. w przeważającej części oparty był na produkcji ręcznej. W okresie od 1866 r. do 1900 r. nastąpił ponad 2-krotny wzrost liczby wrzecien w przędzalnictwie wełnianym /s 215 000 do 516 907 /⁵⁵. Natomiast w tkactwie wełnianym zmiany techniczne przebiegały jeszcze wolniej. Pierwsze zakłady maszynowe powstały dopiero w połowie lat sześćdziesiątych XIX⁵⁶. Największe zmiany w tym dziale włókiennictwa zachodziły w końcu lat siedemdziesiątych i na początku osiemdziesiątych XIX⁵⁷. Ogółem w latach 1870 - 1900 w tkactwie wełnianym nastąpił ponad 16-krotny wzrost ilości krosien mechanicznych /s 614 do 9 802 /⁵⁸.

Nie posiadamy danych dotyczących wzrostu ilości wrzecion i krosien mechanicznych w trzecim najważniejszym dziale włókiennictwa - w przemyśle lnianym. Można jedynie stwierdzić, że w największym przedsiębiorstwie tego działu produkcji - zakładach Tyrardowskich Hielle i Dietricha w latach 1870 - 1901 ilość wrzecion wzrosła o 131,4 % / z 8920 do 20648/, a ilość krosien mechanicznych o 252,9 % / z 510 do 1800 /.⁵⁹

Przebiegiem zmian w mechanizacji produkcji włókienniczej, bardzo ważną rolę odgrywały także zmiany jakościowe parku maszynowego. W dotychczasowej literaturze brak jednak konkretnych danych do tego zagadnienia. Jedynie I. Ihnatowicz zwraca uwagę na fakt, że tak bardzo nowoczesne w latach siedemdziesiątych XIX w. selfaktory / samoprządnice włókowe / pod koniec XIX wieku wypierane były przez maszyny obręskowe tzw. Wattermaschine lub Watterspindel.⁶⁰ Jak podaje K. Schweikert w roku 1890 wrzeciona obręskowe stanowiły już 36,6 % a w 1899 51 % wszystkich wrzecion zainstalowanych w zakładach włókienniczych guberni piotrkowskiej.⁶¹

Modernizacja parku maszynowego ściśle była związana z importem. Wiadomo bowiem że przemysł metalowy Królestwa Polskiego do końca XIX w. nie wytwarzał nowoczesnych maszyn włókienniczych.⁶² Pierwsze zakłady produkujące jedynie części do maszyn włókienniczych albo urządzenia pomocnicze dla tkalni i przędzalni powstały w Łodzi w latach sześćdziesiątych XIX w. Pierwszym z nich był znany zakład Józefa Johana, który powstał w 1867 r., produkował on jednak tylko niektóre części do maszyn włókienniczych.⁶³ Innym zakładem była fabryczka Teodora Remusa istniejąca w Łodzi w latach 1868 - 1881, oraz zakład K. Söderströma i braci Zimmernan.⁶⁴

Zakładami, które produkowały maszyny włókiennicze w Królestwie Polskim były, istniejąca przy zakładach I.K.Poznańskiego od 1877 r. fabryka produkująca krosna mechaniczne oraz zakład metalowy Ewalda Kerna /Kern i Lockwood / założona w r. 1882. Zakład metalowy I.K.Poznańskiego był właściwie pomocniczym oddziałem całej firmy i produkował krosna mechaniczne prawie wyłącznie dla własnego przedsiębiorstwa.⁶⁶ Natomiast zakład Kerna dopiero od 1893 r. wytwarzał krosna mechaniczne zatrudniając około 100 robotników.⁶⁷ Poza wymienionymi zakładami istniało jeszcze wiele drobnych firm metalowych / raczej zakłady ślusarskie /, które pełniły funkcje pomocnicze w stosunku do przemysłu włókienniczego.

Poza granicami Królestwa Polskiego w latach siedemdziesiątych XIX w. powstała w Białymstoku fabryka maszyn włókienniczych Świącickiego i Wieszczoka. Zakład ten produkował maszyny dla przemysłu sgrzeblnego, podobne bardzo dobrej jakości. Znane one były na rynku rosyjskim, brak jednakże śladów świadczących o przywozie tych maszyn do Królestwa Polskiego. W końcu XIX w. również w Bielsku / zabór ustriacki / istniały duże fabryki maszyn włókienniczych - „Josephy” / obecnie „Befama” / i „Schwabe”, nie wiemy jednak czy maszyny te były importowane do Królestwa.⁶⁸

Maszyny włókiennicze do Królestwa Polskiego importowano z Europy Zachodniej, głównie zaś z Anglii. Jak wiadomo zniesienie zakazu wywozu maszyn z Anglii w 1842 r. przyspieszyło proces mechanizacji przemysłu Królestwa Polskiego.⁶⁹ Warto podkreślić że w końcu lat sześćdziesiątych XIX w. towary brytyjskie zajmowały pierwsze miejsce w imporcie Królestwa Polskiego z Zachodu.

W tym maszyny pod względem wartości przywozu znajdowały się na drugiej pozycji za bawełną surową.⁷⁰ W latach następnych mimo zmalejszającego się udziału towarów brytyjskich w imporcie Kró-

leństwa Polskiego z Europy zachodniej oraz mimo rozwoju rodzimego przemysłu maszynowego / po roku 1880 / i nowoczesne maszyny włókiennicze w dalszym ciągu przywożone głównie z Anglii.⁷¹ Według informacji „Przeglądu Technicznego” z 1901 dotyczących wartości wywozu maszyn włókienniczych z Anglii w latach 1898, 1899 i 1900 można stwierdzić, że Cesarstwo Rosyjskie w imperole maszyn przędzalnich i tkackich zajmowało w tych latach pierwszą lub drugą pozycję wśród wszystkich państw importujących maszyny angielskie. W roku 1898 przywieziono do Rosji 17,9 % ogólnej ilości maszyn włókienniczych eksportowanych w tym roku z Anglii. W r. 1899 Rosja importowała najwięcej maszyn włókienniczych z Anglii, bo aż 26 % ogólnej sumy wartości wywozu. W 1900 r. mimo sytuacji kryzysowej import ten do Cesarstwa Rosyjskiego wynosił 18,2% ogólnej wartości wywozu maszyn włókienniczych z Anglii co również stawiało Rosję na pierwszym miejscu w świecie.⁷²

Szczegółowe informacje dotyczące ^{importu} maszyn włókienniczych z Anglii przez poszczególne firmy przemysłowe Królestwa Polskiego zawierają archiwa następujących firm brytyjskich: Dobson and Barlow, Howard and Bullough, Tweedell and Snolley, Platt Brothers w Oldham oraz Hall and Steels LTD w Keighley.⁷⁴ Na podstawie materiałów z archiwów powyższych brytyjskich przedsiębiorstw metalowych możemy stwierdzić, że w całym okresie od połowy XIX w., aż do pierwszej wojny światowej wszystkie wielkie przedsiębiorstwa włókiennicze w Królestwie Polskim importowały maszyny włókiennicze, głównie maszyny przędzalnicze z Anglii. Nasilenie przywozu maszyn angielskich przypadło na ostatnie dziesięciolecie XIX w., co wiąże się z sygnalizowaną już w literaturze wzmoczoną modernizacją parku maszynowego w przedsiębiorstwach włókienniczych Królestwa Polskiego w tym czasie.⁷⁵

Z wyżej wymienionych firm brytyjskich najwięcej maszyn importowano z zakładów Howard and Bullough. Między innymi w latach 1892 - 1900 zakłady K.Scheiblera sprowadziły z tej firmy 47 gromplarek pokrywkowych, 45 taśmiarek, 5 wrzecioniarek z wrzecionami obręskowymi, 5 przędzarek oraz 6 maszyn trzepalnicszych. Także w końcu lat dziewięćdziesiątych XIX w. z wyżej wymienionej firmy brytyjskiej Widzewska Manufaktura importowała 74 gromplarki pokrywkowe, 5 przędzarek ciągłych oraz 3 taśmiarki. W okresie lat 1887 - 1895 z zakładów Howard and Bullough eprowadzano do przedsiębiorstwa Hielle i Dietricha w Żyrardowie 30 gromplarek pokrywkowych , 12 wrzecioniarek oraz 3 taśmiarki. Także zakłady I.K.Poznańskiego w Łodzi w latach 1897 - 1900 sprowadziły z wyżej wymienionego przedsiębiorstwa angielskiego 9 gromplarek pokrywkowych, 10 przędzarek ciągłych, 5 wrzecioniarek z wrzecionami obręskowymi , 2 maszyny trzepalnicsze oraz maszyny do krochmalni i inne drobne urządzenia.

Z wyżej omówionej firmy brytyjskiej sprowadzały maszyny włókiennicsze także inne wielkie zakłady w Królestwie Polskim / E.Geyer, Krusche i Eader, Heinzel i Kunitzer, L.Grohmann /. Praywołono głównie gromplarki i zgrzeblarki pokrywkowe oraz bardzo nowoczesne w tym czasie przędzarki i wrzecionarki z wrzecionami obręskowymi, a także i inne maszyny przędzalnicze pomocnicze.

Następną firmą angielską eksportującą maszyny włókiennicsze do Królestwa Polskiego była znana fabryka maszyn przędzalniczych Platt Brothers w Oldham. Z firmy tej importowano także głównie wrzecionarki cienkie i średnie oraz do przędzła grubego / wiązało się to z produkcją w Królestwie Polskim niskogatunkowych tkanin bawełnianych i mieszanych/. Odbieraniem

tych maszyn były następujące zakłady: L.Grohman w latach 1899 - 1887, L.Geyera w latach 1878 - 1912, R.Bidermana w latach 1884 - 1898, Heinsla i Kunitzera w 1891 r. , I.K. Pommańskiego w latach 1878 do 1899, braci Ginsberg w latach 1872 - 1890, Tow.Aks. „Zawiercie” w latach 1897 - 1900 , K.Scheiblera w latach 1854 - 1900, H.Schlossera w latach 1895 - 1900, M.Silbersteina w latach 1889 - 1892, oraz K.Steinerta w latach 1893 - 1899.

Z kolei z następnej firmy brytyjskiej Tweedel and Snolly eksportowane maszyny włókiennicze do Królestwa w latach 1897 - 1900. Między innymi w latach 1899 - 1900 przedsiębiorstwo Hielle i Dietricha w Żyrardowie sprowadziło z tej firmy 43 gromplarki, zakład Krusche i Sadera w Pabianicach 20 gromplarek oraz 36 wrzecioniarek z wrzecionami obręskowymi, a także firma Heinsel i Kunitzer w Łodzi 8 gromplarek i kilka maszyn przędzalniczych.

Z zakładów metalowych Debsen and Darlow w latach 1882 - 1899 sprowadzały maszyny włókiennicze zakłady H.Grohmana, R.Bidermana i L.Geyera w Łodzi, W.Zacharta w Żgierzu oraz R.Kindlera w Pabianicach. Były to także głównie maszyny przędzalnicze, przede wszystkim wspomniane przez I.Ihnatowicza wrzeciona obręskowe oraz wrzeciona klockowe i maszyny pomocnicze / motarki, prasa do przędzy itp./.

Interesującym jest fakt, że z czwartej z wymienionych firm brytyjskich - Hall and Steels LTD w Keighley sprowadzane maszyny przędzalnicze jedynie do zakładów Briggsa i Ponselta w Markach k/Warszawy. Jak wiadomo przędzalnia esesankowa w Markach została założona przez kapitał angielski, można więc przypuszczać, że istniało tutaj bezpośrednie powiązanie zakładu Briggsa i Ponselta z przedsiębiorstwem budowy maszyn w Keighley.

Z wyżej przedstawionej informacji wynika, że nasilenie importu maszyn włókienniczych z Anglii przypadło na lata siedemdziesiąte i osiemdziesiąte XIX w. oraz na lata dwięćdziesiąte tego stulecia. Związane to było z jednej strony z zakończeniem przewrotu technicznego we włókiennictwie polskim na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX w., z drugiej zaś strony ze wzmocnioną modernizacją parku maszynowego w branży włókienniczej Królestwa Polskiego po kryzysie gospodarczym lat 1890 - 1893, w okresie dobrej koniunktury do roku 1899.⁷⁷

Na zakończenie należy stwierdzić, że brak własnego przemysłu maszynowego wytwarzającego maszyny włókiennicze oraz dogodna sytuacja rynkowa / w sensie zbytu towarów włókienniczych /, mimo wysokich celi ochronnych na przywóz maszyn /cło wnoszone na maszyny w latach 1868 - 1891 wrosło z 0-30 kopiejek do 255 kopiejek od puda / spowodowały, że polski przemysł włókienniczy zaopatrywał się w maszyny głównie w Anglii, Belgii, a także we Francji i w Niemczech.⁷⁸ Mimo pewnych minusów /wysokie opłaty celne / taka sytuacja / przy wysokich kosztach w przedsiębiorstwach włókienniczych Królestwa Polskiego / pozwalała na stałą modernizację parku maszynowego poprzez przywóz najnowocześniejszych maszyn zagranicznych.⁷⁹

2. Polityka celna państwa rosyjskiego w latach 1868-1900

Zagadnienie polityki celnej Cesarstwa Rosyjskiego i jej wpływ na rozwój polskiego włókiennictwa poruszone już niejednokrotnie w literaturze ekonomicznej oraz historycznej.⁷⁹ W najnowszej literaturze problem ten został szczegółowo opracowany przez A. Jesierskiego.⁸⁰

Jak wiadomo od momentu włączenia Królestwa Polskiego do

rosyjskiego obrotu celnego w 1851 r., polityka celna państwa rosyjskiego wywierała bezpośredni wpływ na sytuację gospodarczą w Królestwie. W Cesarstwie Rosyjskim w latach 1851, 1857 i 1868⁸¹ nastąpiła stopniowa liberalizacja cel. Okresen największej liberalizacji w polityce celnej Rosji były lata 1869 - 1876. Taryfa celna z 1868 r., obowiązująca od 1 stycznia 1869 r. wprowadziła największą obniżkę cel wwozowych, głównie na surowce⁸² i wyroby gotowe. W tym okresie jedynie na terenie Królestwa Polskiego wprowadzono cło wwozowe na węgiel kamienny. Ponadto zniesiono opłaty celne na towary wywożone za granicę, z wyjątkiem niektórych surowców, koniecznych w kraju dla rozwoju pewnych gałęzi produkcji, chodziło tu przede wszystkim o rudę żelazną i wełnę owczą.⁸³

Reforma celna z 1868 r. spowodowała bardzo szybki wzrost⁸⁴ importu wyrobów hutniczych, głównie surowki i żelaza. Taka sytuacja doprowadziła do stagnacji i upadku krajowego hutnictwa żelaza, z drugiej zaś strony na bazie zagranicznych materiałów surowcowych rozwijało się budownictwo kolejowe i przemysł maszynowy.⁸⁵

Liberalna polityka celna doprowadziła w latach siedemdziesiątych XIX w. do ujemnego bilansu handlowego Rosji.⁸⁶ Słabe rozwinięty przemysł rosyjski / głównie hutnictwo / nie mógł konkurować z wyrobami przemysłu zagranicznego. Ponadto konieczność spłat procentów od pożyczek zagranicznych / saciąganych - tych na rozbudowę kolei / spowodowała ze strony skarbu rosyjskiego duże zapotrzebowanie na złoto. Powyższa sytuacja ekonomiczna Państwa Rosyjskiego doprowadziła do zmiany kierunku polityki celnej. Z dniem 1 stycznia 1877 r. wprowadzono obowiązek wliczenia wszystkich opłat celnych w złocie.⁸⁷ W związku z tym, a także postępującą obniżką kursu rubla papierowego w stosunku

do rubla kruszcowego, wysokość opłat celnych wzrosła prze-
ciężnie od 40 - 45 ⁸⁸ %. Decyzja o wprowadzeniu opłat celnych
w słoście - tzw. „słoty cel” zabezpieczała przejście Ce-
sarstwa Rosyjskiego do polityki protekcyjnej w stosunku do
własnego przemysłu / przede wszystkim górnictwa i hutnictwa /.
Świadczy o tym kilkakrotne podnieszenie wszystkich cel w latach
1880 - 1900. ⁸⁹ Polityka protekcyjna Rosji doprowadziła do znacznej
i szeroko omawianej w literaturze historycznej wojny celnej
z Niemcami zakończonej traktatem z 28 lutego 1894 r. ⁹⁰

O rozwoju polityki protekcyjnej Państwa Rosyjskiego w omi-
awianych latach świadczy fakt wzrostu opłat celnych w odsetkach
wartości towarów importowanych: kiedy w latach 1877 - 1880 od-
setki te wynosiły 16,1 % wartości towarów importowanych, to
w latach 1891 do 1900 już 33 %. ⁹¹

W okresie po 1877 r. systematycznie podnieszone także opła-
ty celne na przywóz surowca i wyrobów włókienniczych. Charak-
teryystyczną cechą ówczesnej polityki celnej Rosji był szybki
wzrost cel na surowce niż na wyroby gotowe. ⁹² Szczególnie wyraź-
nie zaznaczyła się ta tendencja w stosunku do przemysłu baweł-
nianego. Kiedy w latach 1878 - 1894 cło wwozowe na bawełnę suro-
wą wzrosło ponad 5-krotnie z 40 kopiejek do 210 za pud, to opła-
ta celna na przędzę bawełnianą wzrosła tylko ponad 2-krotnie,
a na tkaniny bawełniane od 20 - 50 %. ⁹³ Wzrost opłat celnych na
przywóz bawełny surowej przedstawiał się następująco: ⁹⁴

Lata	Opłaty celne	%
1879-1880	0,40 rb	100,0
1881-1885	0,45 "	112,5
1886-1889	1,15 "	287,5
1890-1893	1,35 "	337,5
1893-1894	1,55 "	387,5
1894	1,40 "	350,0
1894-1901	2,10 "	525,0

W 1889 r. wprowadzono także wysokie cło na przewóz zagranicznej wełny surowej w wysokości 3 rb. od puda, podwyższone również opłatę celną na jutę do 1,20 rb za pud.⁹⁵

Wysokie cła weszowe obok względów fiskalnych, w przypadku surowców włókienniczych, głównie zaś bawełny miały na celu ochronę własnej produkcji tego surowca uprawianego w południowych rejonach Rosji.

W końcu lat osiemnastych XIX w., w związku z zastrzeżeniem stosunków celnych między Rosją a Niemcami nastąpiła dalsza podwyższenie opłat celnych. W 1887 r. rząd carski wprowadzał cło różniczkowe na przewóz bawełny surowej. Na granicy lądowej / przez którą z Bremy i Hamburga importowane ten surowiec do Królestwa Polskiego / opłata celna była wyższa o 15 kopiejek na pudzie od cła na granicy morskiej / przez którą importowane bawełnę do rosyjskich ośrodków włókienniczych - Moskwy i Petersburga.⁹⁶ Ponadto w wyniku badań Rosyjskiego Towarzystwa Kolei Południowo-Zachodniej, również w 1887 r. skierowano transport bawełny wyłącznie przez Odessę, zamiast jak to było dotąd przez Gdańsk. Transport bawełny indyjskiej przez Morze Czarne był o wiele tańszy i wynosił 34 kopiejki od puda zamiast 43 kopiejek w wypadku transportu przez Gdańsk. Posunięcie to bardzo korzystne dla przemysłu rosyjskiego okazało się niekorzystne dla włókiennictwa polskiego, bowiem koszt transportu koleją z Gdańska do Łodzi wynosił 12,5 kopiejki od puda, a z Odessy do Łodzi 28 kopiejek. Jednakże jak wykazały najnowsze badania skierowanie importu bawełny przez Odessę doprowadziło praktycznie do nieznacznej podwyżki kosztów przewozu tego surowca do Królestwa Polskiego, w stosunku do Moskwy i Petersburga różnica ta wynosiła tylko 3 kopiejki na niekorzyść Królestwa.⁹⁷ W 1890 r. po dalszej obniżce kosztów tran-

sportu bawełny z Odessy do Łodzi oło różniskowe straciło znaczenie. Następnie zaś po zawarciu traktatu Handlowego z Niemcami w 1894 r. cofnięte oło różniskowe na granicy lądowej i morskiej i ustalone jednolitą opłatę celną w wysokości 210 kopiejek od ⁹⁸puda.

Jednakże w ręku rządu rosyjskiego pozostał jeszcze jeden bardzo ważny czynnik wykorzystywany do aktywizacji gospodarczej niektórych regionów, jak również do walki konkurencyjnej, a mianowicie - taryfy kolejowe. Już w latach 1893 - 1894 stworzone liczne bariery ze strefowych taryf kolejowych, niekorzystne dla Królestwa Polskiego a dogodne dla przemysłu rosyjskiego. W omawianych latach koszt przewozu jednego puda bawełny amerykańskiej / nie licząc cła / do Moskwy wynosił 35,77 kopiejki, do Petersburga 24,72 kop., a do Łodzi 37,10 kop.⁹⁹ Jeszcze większa różnica występowała przy transporcie bawełny rosyjskiej, w związku z tym surowa bawełna rosyjska była droższa w Łodzi niż w Moskwie o 20-31 kop. na pudzie.¹⁰⁰

System normalnych i wyjątkowych taryf kolejowych rozciągnięty był także na przewóz gotowych wyrobów przemysłowych na rynki rosyjskie. W 1890 r., jak sygnalizowała prasa taryfy te w stosunku do przewozu gotowych towarów łódzkich podwyższono o 60-80 %.¹⁰¹ Jak donosił „Kraj” w 1891 r. prasa rosyjska chętnie podkreślała, że przy pomocy wyjątkowych taryf kolejowych fabrykanci rosyjscy zagnębia łódzkich przemysłowców.¹⁰²

Poruszone wyżej zagadnienia pozostają w ścisłym związku z walką konkurencyjną między włókiennictwem Królestwa Polskiego i Cesarstwa Rosyjskiego znaną pod nazwą „walki Łodzi z Moskwą”. Problem ten tak w starą, jak i w najnowszą literaturze historycznej był już wielokrotnie szczegółowo omawiany.¹⁰³ Walka konkurencyjna między okręgiem łódzkim a okręgiem

moskiewskim nabrała dużego rozgłosu kiedy w połowie lat osiemdziesiątych XIX w. dynamicznie wznoszący eksport łódzkich wyrobów włókienniczych do Cesarstwa spotkał się¹⁰⁴ z ostrą reakcją ze strony przemysłowców rosyjskich. W 1885 r. jeden z przedstawicieli moskiewskiej burżuazji S. Szarapow wystąpił dwukrotnie / w Moskwie i Iwanowo-Wozniesiensińsku / z odczytem pt. „Drobnego Łódź i Sosnowiec zwyciężyły Moskwę” ostro atakującym ekspansję polskiego przemysłu na¹⁰⁵ rynki rosyjskie. W wywodach swoich obok argumentów natury ekonomicznej S. Szarapow użył chwytów demagogicznych mówiących o konieczności zniszczenia przemysłu łódzkiego i sosnowieckiego znajdującego się jego zdaniem wyłącznie w rękach niemieckich. Całość argumentacji sprowadzała się do tego, że przemysł włókienniczy w Królestwie Polskim znajdujący się w rękach niemieckich posiada lepsze warunki rozwoju, co godzi w rodzimy przemysł rosyjski. Tendencje nacjonalistyczne wypowiedzi Szarapowa, jak trafnie określił A. Jesierski, wynikały z sytuacji politycznej w ówczesnej Europie /alianse¹⁰⁶ rosyjsko-francuski, wymierzony przeciwko Niemcom /. W konsekwencji przemysłowcy rosyjscy używając swoich wpływów na sfery rządowe spowodowali wyznaczenie przez władze w roku 1886 specjalnej komisji do zbadania warunków rozwoju przemysłu łódzkiego i sosnowieckiego. Komisja, w której skład obok przedstawicieli Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Ministerstwa Finansów weszli ekonomiści prof. Jasnauk,¹⁰⁷ Ilin i Lange mimo niepotwierdzenia w pełni zarzutów Szarapowa, postulowała zwiększenie opodatkowania przemysłu polskiego, bowiem w stosunku do fabrykantów w okręgu moskiewskim przemysłowcy Królestwa¹⁰⁸ płacili przeciętnie o połowę niższe podatki. Bezpośrednim następstwem starań przemysłowców rosyjskich, było wspomniane już

wprowadzenie w 1887 r. cła różniczkowego na import bawełny
surowej. Dalejnym następstwem było wydanie przez rząd rosyjski
14 marca 1887 r. ukazu zabraniającego odszescieniom nabywania
nieruchomości w Królestwie Polskim, oraz zakaz budowy zakła-
dów przemysłowych w odległości bliższej niż 1,25 mili angiels-
kiej / ponad 2 km.¹⁰⁹

W latach następnych walka konkurencyjna uległa zaostre-
niu / wiązało się to najprawdopodobniej z kryzysem gospodar-
czym w latach 1890 - 1893 /. W latach 1888 - 1891 powstało
jakoś trzy następne komisje. Pierwsza w 1888 r. pod przewod-
nictwem Bohara, druga w 1890 r. pod przewodnictwem Łasarewa
i trzecia w 1891 w której przewodniczył słany ekonomista Bio-
łow.¹¹⁰ W omawianych latach przemysłowcy rosyjscy kierowali co-
raz te nowe petycje do ministra finansów, skartając się na "pa-
setyniczny" przemysł polski.¹¹¹ W oficjalnej walce wzięli także
bezpośredni udział przemysłowcy łódzcy, kierując odpowiednio
prośby i petycje do władz rosyjskich.¹¹² Walka ta znalazła rów-
nież odbicie w ówczesnej prasie polskiej.¹¹³ Znamy jest także
fakt opublikowania przez fabrykantów łódzkich polemicznej bro-
szury pod tytułem: "Walka Moskwy z Łodzią", gdzie zwrócono
uwagę na pewne niedogodności w sytuacji przemysłu łódzkiego
/ brak wody, droższa siła robocza oraz mniejsze zyski niż w ok-
ręgu moskiewskim/.¹¹⁴ W prasie polskiej zwrócono także uwagę na
stosowanie w okręgu moskiewskim tańszego od węgla materiału
opałowego jakim były odpadki naftowe. Zrewidowane także po-
gląd na sprawę podatków, okazało się bowiem, że w przeliczeniu
na jednego mieszkańca roczny podatek w Królestwie Polskim wy-
nosił 6,64 rb., natomiast w Rosji 5,82 rb.¹¹⁵

Ostatecznie czwarta komisja pod przewodnictwem Biłowa
po zbadaniu warunków rozwoju włókiennictwa w okręgu moskiewskim

oraz w Królestwie Polskim stwierdziła, że w gorszej sytuacji znajduje się przemysł polski. Okazało się bowiem, że w okręgu moskiewskim tańsza jest siła robocza / niższe płace / , dłuższy czas pracy, tańsze paliwo, /odpadyki naftowe/, tańszy surowiec /tak bawełna importowana jak i rosyjska / oraz dogodne taryfy przewozowe na kolei. Po ogłoszeniu wyników badań komisji Biełowa, nawet najbardziej zagorzali zwolennicy walki z Łodzią / S. Szarapow / stwierdzili, że w okresie od 1885 r. sytuacja uległa zasadniczej zmianie i przemysł włókienniczy Królestwa nie zagraża już okręgowi centralnemu.¹¹⁶

Na tym oficjalna „walka” między burżuazją rosyjską a burżuazją Królestwa Polskiego, głównie Łodzi i Sosnowca zakończyła się. Nie zakończyła się jednak walka konkurencyjna na rynkach. Eksport wyrobów włókienniczych z Królestwa Polskiego na rynki rosyjskie mimo ograniczeń taryfowych oraz silnej konkurencji ze strony okręgów rosyjskich systematycznie wrosła aż do końca XIX w.

3. Surowce i rynki sbytu.

Przedstawiona wyżej polityka celna i taryfowa państwa rosyjskiego miała duży wpływ na import surowca włókienniczego, szczególnie bawełny, juty, lnu oraz częściowo także wełny.

Bawełną surową mniej więcej do połowy lat osiemdziesiątych XIX w. importowano głównie ze Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej oraz w mniejszym stopniu z Indii i Egiptu.¹¹⁷ Na podstawie materiałów jednostkowych dotyczących poszczególnych zakładów możemy stwierdzić, że w latach siedemdziesiątych i na początku osiemdziesiątych XIX w. w przemyśle Królestwa Polskiego przerabiano głównie bawełnę pochodzenia zagranicznego z poza Cesarstwa Rosyjskiego. W 1874 r. największe zakłady

dy Łódzkie: K.Schelblera, I.K.Poznańskiego i L.Geyera im-
 portowały surowiec bawełniany wyłącznie z zagranicy.¹¹⁸ Pe-
 dozna sytuacja istniała w latach 1876 i 1877.¹¹⁹ Także na
 początku lat osiemdziesiątych XIX w., zakłady Łódzkie spro-
 wadzały bawełnę przede wszystkim z Ameryki Północnej oraz
 Indii.¹²⁰ W omawianym okresie, również zakłady włókiennicze
 w innych ośrodkach przemysłowych Królestwa Polskiego impor-
 towały bawełnę z wyżej wymienionych krajów. Np. w 1888 r.
 zakłady Hielle i Dietricha w Żyrardowie sprowadziły ponad
 436 ton bawełny ze Stanów Zjednoczonych oraz z Indii.¹²¹

Dopiero w wyniku wyżej przedstawionej polityki celnej
 państwa rosyjskiego, której celem była między innymi ochrona
 własnych plantacji bawełny, doprowadziła do stałego wzrostu
 zużycia bawełny rosyjskiej we włókiennictwie polskim od koń-
 ca lat osiemdziesiątych XIX w.¹²² Zainteresowanie bawełną ro-
 syjską wzrosło szczególnie w latach dziewięćdziesiątych XIX w.
 Już w roku 1890 prasa donosiła o warstającym zużyciu bawełny
 środkowo-azjatyckiej / z Turkiestanu, Chin i Buchary /.¹²³
 Głównym hamującym wzrost importu bawełny rosyjskiej obok
 wysokich kosztów transportu była jej niska jakość wynikająca
 z dużego zanieczyszczenia.¹²⁴ W związku z tym na przełomie lat
 osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX w. wielkie przed-
 sięwzięcia bawełniane w Królestwie Polskim - zakłady I.K.
 Poznańskiego oraz K.Schelblera zainteresowały się budową
 oczyszczalni bawełny rosyjskiej na miejscu jej uprawy na Ka-
 kaukazu. Jako pierwszy założył własną oczyszczalnię bawełny
 zakład I.K.Poznańskiego / importujący dotąd wyłącznie ba-
 wełnę zagraniczną / w 1887 r. w miejscowości Agdass w guber-
 ni Jelisawetopolskiej.¹²⁵ Na początku XX w. firma ta posiadała
 już pięć oczyszczalni bawełny w miejscowościach: Agdass ,

Georgesaj, Udzary, Chalfaradin, Jelisawietpol wszystkie na Zakaukasiu . W końcu lat dziewięćdziesiątych XIX w. również zakłady K.Scheiblera wybudowały własną oczyszczalnię bawełny w guberni Jelisawietpolskiej.¹²⁶ Jednakże rozwój zorganizowanej akcji przemysłowców łódzkich w celu lepszego zaopatrywania się w bawełnę rosyjską miał miejsce dopiero na początku dwudziestego stulecia.¹²⁷

W latach dziewięćdziesiątych XIX w. bawełnę rosyjską importowano głównie z dwóch ośrodków jej uprawy, z Asji Środkowej / Turkiestan, Chiwa i Buchara / oraz z Zakaukasia.¹²⁸ W rejonie na wschód od morza Kaspijskiego /Azja Środkowa / uprawa bawełny rozwinięta była na szerszą skalę, jednakże ze względu na duże oddalenie i związane z tym większe koszty transportu zainteresowania przemysłowców Królestwa Polskiego kierowały się głównie ku Kaukaszowi.¹²⁹ W końcu XIX w. przemysłowcy łódzcy podjęli próbę zorganizowania zbiorowego zaopatrzenia w surowiec bawełniany. Możliwości zrealizowania tej akcji rozważano w ramach łódzkiego Komitetu Ocielowego, później jednak postanowiono projekt ten sfinalizować poprzez specjalną umowę między zainteresowanymi fabrykantami. Jednakże umowa ta opracowana w 1900 r. została podpisana dopiero w 1903 r.¹³⁰ W końcu XIX

W końcu XIX w. bawełna rosyjska zaczęła odgrywać poważną rolę w produkcji włókiennictwa polskiego.¹³¹ Na podstawie danych K.Schweikerta możemy stwierdzić, że w Guberni Pietrkowskiej w 1894 r. na ogólną liczbę 25 275 ton zużytej bawełny surowiec środkowo-azjatycki i kaukaski stanowił 45,4 % / / 11 478 ton¹³² . Natomiast w całym przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego w 1899 r. na ogólną ilość 48 927 ton bawełny surowej, bawełna rosyjska stanowiła 40,3 % / 19 738 ton/

W roku 1900, już w okresie kryzysu światowego, zużycie bawełny środkowo-azjatyckiej i kaukaskiej wzrosło do 44,4 % / 20,737 ton: 46 683¹³³ ton/. Wzrost ten należy tłumaczyć podwyżką cen na surowiec bawełniany na rynkach światowych, co spowodowało zmniejszenie importu bawełny zagranicznej.¹³⁴

W omawianych latach poza bawełną rosyjską importowano także bawełnę amerykańską, indyjską, perską oraz najtańszą jak podawała ówczesna prasa bawełnę egipską.¹³⁵

Udział procentowy bawełny pochodzącej z wyżej wymienionych krajów w ogólnej ilości zużytego surowca bawełnianego w guberni piotrkowskiej przedstawia tab.5

Tab.5. Zużycie bawełny wg. źródeł pochodzenia w przemyśle włókienniczym guberni piotrkowskiej w latach 1894 i 1899 / w tonach /

Bawełna	1894	%	1899	%
amerykańska	9 567	38,0	22.582	57,3
rosyjska	11 478	45,4	16 689	34,8
indyjska	2 496	9,8	1 815	3,7
perska	1 150	4,5	5 657	11,7
egipska	584	2,3	1 222	2,5
ogółem	25 275	100,0	47 965	100,0

Tab.oprac.na podstawie: K.Schweikert,op.cit.,s.200 - przeliczenia na tony-własne.

Z powyższych danych wynika, że główną rolę w przemyśle włókienniczym guberni piotrkowskiej / skupiającej około 90 % globalnej produkcji przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim / w latach dziesięćdziesiątych XIX w. odgrywała bawełna amerykańska i rosyjska. W końcu XIX w. w znacznym stopniu wzrosło także zużycie taniej bawełny perskiej /niędę

**Tab.6 Zużycie bawełny surowej w przemyśle włókienniczym
Królestwa Polskiego w latach 1870-1900.**

Lata	Bawełna w tonach	Wskaźnik wzrostu w %
1870	3 000	100,0
1871	3 459	115,3
1872	3 000	100,0
1873	2 900	96,6
1874	3 800	126,6
1875	6 000	200,0
1876	6 900	230,0
1877	6 500	216,6
1878	11 100	370,0
1879	21 000	700,0
1880	18 300	610,0
1881	29 200	973,3
1882	25 000	833,3
1883	28 600	953,3
1884	23 700	790,0
1885	24 400	813,3
1886	33 600	1120,0
1887	38 136	1271,2
1888	38 136	1271,2
1889	35 000	1166,6
1890	12 181	406,0
1891	36 900	1230,0
1892	38 000	1266,6
1893	41 200	1373,3
1894	49 300	1643,3
1895	36 134	1204,4
1896	45 285	1509,5
1897	46 800	1560,0
1898	48 064	1602,1
1899	48 927	1630,9
1900	46 683	1556,1

B.U.L.

Tab. oprac. na podstawie: dane za lata 1871 i 1876 -
J.Łukasiewicz, op.cit. s. 175, 319; za lata 1887-88, 1892-
S.Kossutski, Rozwój przemysłu..., s. 97, 98; za lata 1886
i 1890 - K.Schweikert, op.cit., s. 199-200, 210; za lata 1895-
1899 - Statistischer sbornik o opieriewoskie gruzow walech
kategorii; za rok 1900 - Bilans Handlowy, op.cit., s.278;
pozostałe lata obliczono szacunkowo.

rokiem 1894 a 1899 ponad 2,5 krotnie /.

W latach osiemdziesiątych XIX w. wraz z powstaniem
przędzalnictwa odpadkowego i wigoniowego ważnym surowcem
w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego stają się
odpadki bawełniane oraz wyczeski wełniane. Odpadki baweł-
niane otrzymywano na miejscu, a oszczędnie także importowa-
no z zagranicy głównie z Anglii i Niemiec.¹³⁶ Według danych
H. Lewego w przemyśle bawełnianym Królestwa Polskiego w 1900
roku zużyte 3 584 tony odpadków bawełnianych co stanowiło
7,4 % ogólnej ilości surowca bawełnianego zużytego w tym roku
we włókiennictwie polskim / 3 585 tony : 47 890 ton / .¹³⁷

Ogółem w latach 1870 - 1900 nastąpił ponad 15-krotny
wzrost zużycia bawełny surowej w przemyśle włókienniczym
Królestwa Polskiego / Tab.6 /

Następnym surowcem włókienniczym importowanym do Kró-
lestwa Polskiego była wełna owcza. Surowiec wełniany oprócz
produkcji krajowej przywożone z południowej Rosji, Australii
i Ameryki.¹³⁸ Wełnę rosyjską importowano głównie z południowych
rejonów Cesarstwa, między innymi z północnego Kaukazu.¹³⁹
W odróżnieniu jednak od wełny amerykańskiej i australijskiej
wełna rosyjska była surowcem gorzszego gatunku, bardzo sa-
nieczyszczonym.¹⁴⁰

Określenie wielkości zużycia wełny surowej w przemyśle
włókienniczym Królestwa Polskiego w omawianych latach jest
niezwykle trudne. Nie posiadamy bowiem pełnych danych od-
nośnie przywozu wełny zagranicznej oraz rosyjskiej, a także
brak konkretnych informacji co do wielkości produkcji wełny
w samym Królestwie Polskim.¹⁴¹

Według sprawozdań Zarządu Kolei Fabryczno-Lódzkiej
za lata 1875 - 1884 wielkość zużycia wełny w przemyśle lódz-
kim przedstawia się następująco:¹⁴²

Lata	Wełna w tonach
1875	498
1877	1239
1878	1701
1882	3322
1885	3780
1884	2406

Według danych statystyki przewozowej za lata 1895 - 1899 oraz danych H. Tennenbauma za rok 1900 przywóz wełny z Rosji i z zagranicy do Królestwa Polskiego przedstawiał się następująco¹⁴³ :

Lata	Wełna w tonach
1895	16 262
1896	15 544
1898	24 780
1899	31 253
1900	22 572

Na podstawie powyższych danych dokonano obliczeń szacunkowych dla określenia wielkości zużycia wełny w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego w l. 1877 - 1900 / tabl.6 /¹⁴⁴

Tabl.6 Zużycie wełny surowej w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego w l. 1877-1900/ w tonach/

Lata	Wełna	%
1877	2750	100,0
1878	3780	137,4
1882	7380	268,3
1883	8400	305,4
1884	5340	194,1
1895	23200	843,6
1896	22200	807,2
1898	36718	1335,2
1899	44600	1621,8
1900	32200	1170,9

Obliczenia szacunkowe.

Ponad 16-krotny wzrost zużycia wełny w przemyśle Królestwa Polskiego w l. 1877 - 1900 związany był z szybkim rozwojem przedsiębiorstwa / głównie czesankowego / w tym dziale produkcji w l. osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX w.

Jeśli zaś chodzi o stosunek wełny rosyjskiej do zagranicznej to wg. danych H.Tennenbauma w 1899 r. wełna rosyjska stanowiła 67,8 % / 21.196 ton : 31.253 tony / a w 1900 r. 64,2 % / 15.545 ton : 24 194 ton / ogólnej ilości surowca wełnianego importowanego w tych latach do Królestwa Polskiego.¹⁴⁵

Poza bawełną i wełną przemysł włókienniczy Królestwa Polskiego importował także len, konopie i jutę. Len i konopie sprowadzano głównie z Rosji, która w latach dziewięćdziesiątych była największym producentem tego surowca w skali światowej.¹⁴⁶ Największy zakład płócienniczy w Królestwie Polskim, przedsiębiorstwo Hielle i Dietricha w Żyrardowie oprócz miejscowego lnu sprowadzało ten surowiec z północno-zachodniej guberni Rosji oraz konopie z południowych części Cesarstwa Rosyjskiego.¹⁴⁷ Natomiast fabryki jutowo-konopne w Częstochowie / między innymi zakład Braci Goldstein, Oderfeld i Oppenheim / sprowadzały surowiec konopny z Rosji i Włoch oraz jutę z Indii.¹⁴⁸

Brak szczegółowych informacji źródłowych nie pozwala na opracowanie sagadnienia wielkości zużycia omawianych surowców w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego na przestrzeni dłuższego okresu czasu. Na podstawie jednostkowych danych można jedynie podać te zakłady żyrardowskie Hielle i Dietricha w 1888 r. zużyły 2219 ton lnu i konopi,¹⁴⁹ w 1893 r. 2430 ton tego surowca.¹⁵⁰ Natomiast zakład Braci Goldstein, Oderfeld i Oppenheim w Częstochowie w 1893 r. przerobił 491 ton konopi oraz 655 ton juty. O ólne dane w odniesieniu do juty prasytują jedynie S.Kossutski i H.Tennenbaum za ostatnie lata XIX w.

Według tych danych w 1898 r. przywieziono do Królestwa Polskiego 7486 ton juty i wyczesek jutowych, w 1899 r. 8485 ton, a w 1900 r. 8552 tony tego surowca.¹⁵¹

Ponadto przemysł włókienniczy Królestwa Polskiego importował pewne ilości jedwabiu głównie z Cesarstwa Rosyjskiego oraz w niewielkim stopniu z zagranicy. W 1898 r. ogółem we włókiennictwie Królestwa Polskiego sużyte 142 tony tego surowca.¹⁵²

Obok wyżej omówionych surowców zakłady włókiennicze w Królestwie Polskim sużywały także pewną ilość półfabrykatów / przędzy bawełnianej i wełnianej / pochodzenia zagranicznego. Niecożliwe jest jednak globalne opracowanie tego zagadnienia w dłuższym trendzie chronologicznym z powodu braku danych źródłowych. Wiemy jedynie na podstawie fragmentarycznych informacji S.Koszutskiego oraz H.Tonnenbauma, że w 1898 r. przywieziono do Królestwa Polskiego 2932 tony przędzy bawełnianej, w 1899 r. 4570 ton / w tym 2128 ton z Cesarstwa Rosyjskiego oraz 2442 tony z zagranicy /, a w 1900 r. 2508 ton / w tym 2031 ton przędzy rosyjskiej oraz 557 ton zagranicznej.¹⁵³

Import przędzy wełnianej w 1898 r. wynosił 3128 ton, w tym 1900 ton rosyjskiej oraz 1228 ton zagranicznej.¹⁵⁴ Przędzę wełnianą głównie czesankową importowano do Królestwa z Anglii, Austrii i Niemiec. Nasilenie tego importu przypadło na lata siedemdziesiąte i pierwszą połowę lat osiemdziesiątych XIX w., a więc do czasu kiedy w Królestwie Polskim zostały założone wielkie przedsiębiorstwa wełny czesankowej w Łodzi, Sosnowcu i w M. Markach k/Warszawy.¹⁵⁵

Poza surowcami, półfabrykatami oraz innymi materiałami pomocniczymi ważną rolę w rozwoju włókiennictwa odgrywało także paliwo dla poruszania maszyn parowych, którym był węgiel kamienny. W fabrykach włókienniczych Królestwa Polskiego w latach 1870-1900 sużył się głównie węgiel pochodzący z Zagłębia Dąbrowskiego. Węgiel ten bowiem po wprowadzeniu opłaty celnej w 1869 r. oraz wielokrotnej podwyżce celi w wozowych na węgiel w latach 1882, 1884 i 1886, był najtańszy¹⁵⁶. Jednakże ceny węgla zależne były od jego gatunku oraz od odległości ośrodków włókienniczych od kopalni węgla. W najlepszej sytuacji w tym względzie był rozwijający się od końca lat siedemdziesiątych XIX w. włókienniczy okręg sosnowiecko-ostochowski. Za jeden pud / 16,38 kg / węgla drobnego w l. osiemdziesiątych płacono tam około 2 kop., za węgiel grubo od 2,5 kop. do 6,5 kop., natomiast za węgiel górnośląski 10 kop. Tymczasem w Łodzi ceny węgla wahały się od 9 - 13,5 kop. za pud., w Pabianicach i Tomaszowie Mazowieckim od 14 do 15 kop. Natomiast w Warszawie węgiel zagłębia dąbrowskiego kosztował 15 kop. za pud., a cena węgla wysokogatunkowego z Górnego Śląska wynosiła aż 22 kop. za pud.¹⁵⁷ Wyżej przedstawione różnice w cenach węgla kamiennego były ważnym elementem wpływającym na koszty produkcji każdego przedsiębiorstwa włókienniczego.

W latach dziewięćdziesiątych XIX w. w wyniku ograniczenia wydobycia oraz podwyżki cen węgla przez kartel węglowy w zagłębiu dąbrowskim, fabrykanci łódzcy utworzyli w 1897 r. tzw. Konsorzjum Węglowe pod firmą „Kunitzer et Co”¹⁵⁸. Organizacja ta skupiająca największe przedsiębiorstwa łódzkie w odprawie na decyzje kartelu węglowego zaczęła wprowadzać od 1899¹⁵⁹ węgiel górnośląski.

Ponadto w 1900 r. przemysłowcy łódzcy / Scheibler oraz współwłaściciele tych zakładów - Herbst, Biederman, Heinzel, Kunitzer, Geyer / utworzyli spółkę akcyjną „Saturn”, która zakupiła jedną z kopalń węgla i rozpoczęła dostawy tego paliwa dla łódzkiego przemysłu włókienniczego.¹⁶⁰

* * *

Jednym z następstw uwłaszczenia chłopów w 1864 r., jak już wielokrotnie podkreślano to w literaturze historycznej był rozwój rynku wewnętrznego w Królestwie Polskim. Poprzez usamodzielnienie gospodarstwa chłopskiego, chłop w odróżnieniu od okresu poprzedniego zainteresowany był w zwiększeniu produkcji na rynek. Z kolei zaś gospodarstwo chłopskie stało się poważnym odbiorcą wyrobów przemysłowych. Ważnym elementem rozwoju rynku wewnętrznego w omawianym okresie było także przejście majątków obywatelskich na tory gospodarki kapitalistycznej. Ponadto rozwój miast i wzrost liczby ludności miejskiej / w tym klasy robotniczej / powodował także rozszerzenie się rynku wewnętrznego.

Zagadnienie rynków zbytu dla przemysłu włókienniczego Królestwa Polskiego w okresie po uwłaszczeniu chłopów posiada bogatą literaturę historyczną.¹⁶¹ W literaturze ekonomicznej i historycznej z końca XIX i początku XX w. sarysowały się dwa stanowiska w odniesieniu do problemu rynków zbytu. Pierwsze reprezentowane przez większość autorów sprowadza się do twierdzenia, że przemysł Królestwa Polskiego / w tym głównie włókiennictwo / rozwój swój zawdzięcza rynkom rosyjskim. Głównym przedstawicielem tego poglądu była Róża Luksenburg.¹⁶² Drugie, przeciwstawne stanowisko reprezentował L. Janowicz, który dużą wagę

przysięgał do roli rynku wewnętrznego w rozwoju polskiego
¹⁶³
 włókiennictwa .

W najnowszej literaturze zagadnienie rynków zbytu dla
 przemysłu Królestwa Polskiego zostało gruntownie opracowane
 przez I. Ichnatowicza oraz A. Jazierskiego. ¹⁶⁴ W świetle wyników
 badań tych autorów należy stwierdzić, że do końca lat siedem-
 dziesiątych XIX w. rynek wewnętrzny był głównym odbiorcą wyro-
 bów włókienniczych przemysłu Królestwa Polskiego. Wyniki badań
 I. Ichnatowicza i A. Jazierskiego potwierdzają poglądy L. Janewi-
 cza, że w pierwszych latach po uwłaszczeniu chłopów popyt na
 towary włókiennicze w Królestwie Polskim przewyższał możliwo-
 ści produkcji polskiego włókiennictwa. Stąd też w l. 1864 -
 1867 import wyrobów lnianych wzrósł o 144 % , bawełnianych ¹⁶⁵ o 180%,
 a wełnianych o 226 %. W latach sześćdziesiątych XIX w. dyna-
 mika wzrostu importu wyrobów włókienniczych do Królestwa Pol-
 skiego była wyższa od wzrostu produkcji własnego przemysłu. Między
 rokiem 1864 a 1868 import towarów włókienniczych wzrósł o 26%,
 a produkcja tylko o 30 %. ¹⁶⁶ Sytuacja taka istniała do początku
 lat siedemdziesiątych. Ogółem w latach 1866 - 1871 wartość pro-
 dukcji przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim zwiększyła
 się o 17,5 % / z 15,4 mln rb. : 18,1 mln rb. / a wartość im-
 portu wyrobów włókienniczych z Europy zachodniej oraz z Cesar-
 stwa Rosyjskiego wzrosła w tym czasie o 113,4 % / z 8,9 mln rb:
¹⁶⁷ 19 mln rb. / Warto również zaznaczyć, że w roku 1871 wartość
 przywozu towarów włókienniczych przewyższała produkcję włókien-
 nictwa Królestwa Polskiego o 900 tys. rb.

Wzrost eksportu towarów włókienniczych z Królestwa Pol-
 skiego do Rosji rozpoczął się dopiero na przełomie lat siedem-
 dziesiątych i osiemdziesiątych XIX w. Wiązało się to z dynami-
 cznym rozwojem polskiego włókiennictwa w wyniku zakończenia

przewrotu technicznego, wspomnianego już rozwoju rynku wewnętrznego, wzrostu ilości taniej siły roboczej oraz omawianej już polityki celnej państwa rosyjskiego w końcu lat siedemdziesiątych. Polityka celna Rosji po 1877 r. obciążająca wysokimi cłami surowce, głównie bawełnę doprowadziła do dużego wzrostu kosztów produkcji, co z kolei spowodowało wzrost cen towarów włókienniczych w stosunku do zagranicy o 200 - 360 %. Przy braku cła wwozowych na bawełnę surową w innych państwach Europy / z wyjątkiem Rosji / oraz jednocześnie istnieniem opłat celnych / z wyjątkiem Anglii / na import wyrobów gotowych nie pozwalało to na eksport wyrobów włókienniczych z Królestwa Polskiego na rynki krajów Europy zachodniej. Tak więc obok rynku wewnętrznego pozostał jedynie rynek rosyjski.

Interesująco przedstawia się porównanie wartości importu wyrobów włókienniczych z Rosji do Królestwa Polskiego z wartością eksportu tych produktów do Cesarstwa / Tabl. 8 /. Na początku lat siedemdziesiątych XIX w. import z Rosji przewyższał eksport, w 1870 r. o ponad 89 %, a w 1871 o 30 %. W 1872 nastąpił przełom i od tamtego czasu już do końca XIX w. eksport towarów włókienniczych z Królestwa Polskiego do Rosji góruje nad importem. Jednakże przewaga eksportu nad importem aż do 1877 r. nie była wynikiem dynamicznego wzrostu wywozu towarów włókienniczych z Królestwa do Rosji, a raczej została spowodowana spadkiem importu wyrobów rosyjskich / między rokiem 1874 a 1874 nastąpił spadek ^{wartości} importu z 9360 tys. rb do 3849 tys. rb. / Wyraźny wzrost eksportu wyrobów włókienniczych z Królestwa Polskiego na rynki rosyjskie zaczął się dopiero po wprowadzeniu „złotych cła” w 1877 r. W latach 1877 - 1880 wartość wywozu tkanin na rynki rosyjskie wzrosła prawie 4-krotnie / 5117 tys. rb : 19 500 tys. rb. /. W latach następnych wraz z dalszym roz-

Tabl. 8 Wartość eksportu tkanin z Królestwa Polskiego
do Rosji oraz wartość importu tkanin z Rosji
do Królestwa Polskiego w l. 1870 - 1900 / w tys. rb/

Data	Eksport do Rosji	Import z Rosji	Różnica w tys. rb	Różnica w %
1870	4 620	8 760	- 4 140	- 89,6
1871	7 200	9 360	- 2 160	- 30,0
1872	11 760	6 540	+ 5 220	+ 79,8
1874	8 280	3 849	+ 4 431	+ 115,1
1875	9 840	5 251	+ 4 589	+ 87,3
1876	6 180	4 817	+ 1 363	+ 28,2
1877	5 117	4 140	+ 977	+ 23,5
1878	10 826	3 840	+ 6 986	+ 181,9
1879	14 600	5 300	+ 9 300	+ 175,4
1880	19 500	3 900	+ 15 600	+ 400,0
1881	37 700	3 900	+ 33 800	+ 866,6
1884	55 200	3 400	+ 51 800	+1 523,5
1885	56 800	2 700	+ 54 100	+ 2003,7
1886	82 900	6 000	+ 76 900	+ 1281,6
1891	103 900	11 000	+ 92 900	+ 844,5
1893	138 700	35 300	+103 400	+ 292,9
1894	161 900	39 000	+121 900	+ 312,5
1895	132 800	38 000	+ 94 800	+ 249,4
1899	198 300	55 900	+142 400	+ 254,9
1900	226 300	51 100	+175 200	+ 342,8

Tab. oprac. na podstawie: A. Jesierski, Handel zagraniczny Królestwa Polskiego w latach 1815 - 1914, Warszawa, 1967, s. 86, 89, 110, 149 - 150; tenże, The Role of Eastern Markets in the Development of Polish Industry in the Light of the Balance of Trade Estimate of Nineteenth Century Poland, "Studia Historiae Oeconomicae", Volumen 4 1969, Poznań 1970 s.18.

wojem przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim oraz w związku z rozbudową linii kolejowych na terenie Rosji eksport na rynki wschodnie dynamicznie wzrastał. Największa różnica między wartością wywozu do Cesarstwa Rosyjskiego oraz importu do Królestwa z Rosji wyrobów włókienniczych przypada na lata 1881 do 1891. Szczytowa była rok 1885, kiedy wartość eksportu tkanin polskich do Rosji przewyższała przywóz z Cesarstwa ponad 20-krotnie / tab. 8¹⁶⁹ /.

W okresie ostatniego dziesięciolecia XIX w. mimo dalszego wzrostu eksportu wyrobów włókienniczych z Królestwa do Rosji przewaga nad wartością importu produktów rosyjskich wyraźnie się zmniejszała i w latach 1893 - 1900 wahała się w granicach od około 209 % - 342 %. Wiązało się to z jednej strony z dynamicznym rozwojem włókiennictwa rosyjskiego spowodowanym zakończeniem przewrotu technicznego w Rosji, z drugiej zaś z odpowiednią polityką celno-taryfową Rosji. Ogółem w okresie po wprowadzeniu „ złotych ceł ” między rokiem 1878 a 1900 wartość importu towarów włókienniczych z Rosji do Królestwa Polskiego stanowiła od 4,7 % / 2 700 tys. rb : 56 800 tys. rb / do 35,9 % / 3 840 tys. rb : 10 826 tys. rb / wartości eksportu wyrobów tekstylnych przemysłu polskiego do Cesarstwa Rosyjskiego.

Nieemożliwe jest jednak opracowanie na podstawie danych A. Jezierskiego stosunku wartości eksportu produktów włókienniczych do Rosji do globalnej wartości produkcji przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim. Wiąże się to z przyjęciem przez autora „ Handlu zagranicznego ... ”, cen niemieckich na tkaniny dla lat 1864 - 1880 z lat 1874 - 1876¹⁷⁰ oraz dla lat 1881 - 1914 z okresu 1909 - 1911.¹⁷¹ Jeżeli dla okresu pierwszego do 1880 r. możemy przyjąć z obawą niewielkiego błędu

ceny za lata 1874 - 1876, to w okresie drugim przyjęcie cen z lat 1909 - 1911 jest zbyt ryzykowne. Wskazują na to dane porównawcze wartości produkcji włókiennictwa Królestwa Polskiego za lata 1886 - 1900 w stosunku do wartości wywozu produktów włókienniczych do Rosji./Tabl.6/ Okazuje się, że

Tabl.6 Wartość wywozu wyrobów włókienniczych Królestwa Polskiego do Rosji w porównaniu do wartości produkcji całej branży w Królestwie Polskim w latach 1886 - 1900.

Lata	Wartość produkcji w tys.rb	Wartość wywozu w tys.rb	Różnica w tys.rb
1886	72 110	82 900	- 10 790
1891	78 584	103 900	- 25 316
1893	114 827	138 700	- 23 873
1894	112 980	161 900	- 48 920
1895	118 274	132 800	- 14 526
1899	185 000	198 300	- 13 300
1900	182 814	226 300	- 43 486

Tabl. oprac. na podstawie: wartość produkcji za lata 1886 - 1895 na podstawie Obszarów 10 guberni Królestwa Polskiego, dla roku 1899 obliczenia szacunkowe, dla roku 1900 wg Spisok Fabrik i sawodow j ewropejskoj Rossii, opr. W.E. Werser, Petersburg 1903. Wartość wywozu - patrz tabl.7.

w omawianych latach wartość wywozu była większa niż wartość produkcji od 14,8 % w 1886 r. do 43,3 % w 1894 r. Tak więc dane te są nieporównywalne, wynika to nie tylko z błędnego przyjęcia przez A.Jenierskiego cen stałych z lat 1909 - 1911 dla całego okresu 1881 - 1914, ale także ze znacznej niedosko-
172
nałości statystyki rosyjskiej.

Trudno także różnice te tłumaczyć nielegalnym przwozem wyrobów włókienniczych do Królestwa z Europy zachodniej. Jak informowała prasa w końcu XIX w. kontrabanda przybrała dość duże rozmiary, jednakże jeśli chodzi o towary włókiennicze to nielegalnie przewożono jedynie koronki, ubrania gotowe i bieliznę. Brak jednak danych co do wartości tego przwozu, wydaje się, że nie była to zbyt wielka suma. 173

Wielkość wywozu towarów włókienniczych z Królestwa Polskiego do Cesarstwa rosyjskiego w przybliżeniu określić dla lat 1874 - 1876 na podstawie danych A. Jesierskiego oraz na podstawie wartości produkcji włókiennictwa Królestwa Polskiego na powyższe lata. /Tabl. (9)/

Tabl. 9 Stosunek wartości wywozu towarów włókienniczych z wartością produkcji w Królestwie Polskim w latach 1874 - 1876.

Lata	Wartość produkcji w tys. rb	Wartość wywozu w tys. rb	Stosunek w %
1874	20 945	8 280	39,5
1875	23 265	9 840	42,8
1876	23 440	6 180	26,3

Tabl. opracowano na podstawie: A. Jesierski, Handel ..., s. 86, 89 ; J. Łukasiewicz, op. cit., s. 205.

Na podstawie danych z powyższej tabeli można stwierdzić, że w okresie przed wprowadzeniem słotych cół, przemysł włókienniczy Królestwa Polskiego eksportował na rynki rosyjskie już około 40 % swoich wyrobów. W latach następnych po 1877 r. wraz z dynamicznym rozwojem przemysłu włókienniczego rynek wewnętrzny nie był w stanie wchłonąć wielkości produkowanych towarów.

Stąd też już w latach 1879 do 1893 wartość wywozu wyrobów bawełnianych z największego ośrodka włókienniczego w Królestwie - Łodzi do Cesarstwa Rosyjskiego wzrasta z 56 % do 77 % ogólnej wartości sprzedanych produktów bawełnianych.¹⁷⁴ Ogółem przesyłał włókienniczy Łódź wg badań I. Ichnatowicza w końcu XIX w. eksportował na rynki rosyjskie i dalekowschodnio od 70-80 % własnej produkcji.¹⁷⁵ Także i inne ośrodki włókiennicze w Królestwie Polskim większość swoich wyrobów wywoziły do Rosji. Już w połowie lat osiemdziesiątych w nowopowstałym okręgu sosnowiecko-częstochowskim, największy zakład - Tow. Akc. „Za Wiercie” eksportowało do Cesarstwa 50 % swojej produkcji.¹⁷⁶ Natomiast w 1898 r. firmy wełniane Sosnowa i Częstochowy wywoziły do Rosji 47 % ogólnej ilości przędzy wełnianej produkowanej w Królestwie Polskim.¹⁷⁷ Ogółem w 1898 r. przedsiębiorstwa wełny w Częstochowie eksportowały na rynek rosyjski około 69 % własnej produkcji.¹⁷⁸

Także inne wielkie zakłady włókiennicze w Królestwie Polskim większość swoich wyrobów eksportowały do Rosji. Już na początku lat osiemdziesiątych XIX w. zakłady lniane Hielle i Dietricha w Żyrardowie ponad 50 % swojej produkcji sprzedawały na rynku rosyjskim.¹⁷⁹ Podobnie przedsiębiorstwa wełny osesankowej Briggaa i Posselta w Markach k/Varzawy eksportowała swoje wyroby głównie do Rosji.¹⁸⁰

Ogółem przemysł bawełniany Królestwa Polskiego w latach 1887/1888 wysyłał na rynki rosyjskie od 65-70 % własnej produkcji,¹⁸¹ a przemysł wełniany od 75-80 %. W końcu XIX w. wg. obliczeń A. Wierschlejskiego do Rosji oraz na rynki daleko-wschodnie eksportowano od 75-90 % towarów włókienniczych wyprodukowanych w Królestwie Polskim.¹⁸² Na początku XX w. /1903/ na rynku rosyjskim sprzedawano 70,9 %, wewnętrznym 28,8 % i zagranicznym 0,3 % ogólnej ilości wyrobów włókienniczych produkowanych

183
wanych w Królestwie.

Mimo dużej konkurencji przemysłu włókienniczego Rosji, szczególnie od połowy lat osiemdziesiątych XIX w., eksport wyrobów włókienniczych z Królestwa na rynki rosyjskie ciągle wzrastał. Ogółem między rokiem 1870 a 1900, biorąc pod uwagę ciężar wywożonych produktów włókienniczych nastąpił ponad 50-krotny / z 1267 ton : 67 604 tony / wzrost eksportu do Cesar-
184
stwa Rosyjskiego.

Interesująco przedstawia się także zasięg terytorialny rynków zbytu przemysłu polskiego na terenie Rosji. W okresie do początku lat osiemdziesiątych XIX w. naturalnym rynkiem zbytu dla włókiennictwa Królestwa Polskiego były zachodnie, południowo-zachodnie i środkowe gubernie Cesarstwa Rosyjskie-
185
go. / Następnie w połowie lat osiemdziesiątych w związku z rozbudową linii kolejowych oraz po ustanowieniu w 1883 r. granicy celnej na Zakaukaziu i likwidacji wolnego tranzytu przez Batum / co zahamowało eksport towarów zachodnio-europejskich, głównie angielskich na Kaukaz /, w trzech ośrodkach handlu kaukaskiego / Batum, Baku i Tyflisie / pojawiły się
186
produkty polskiego przemysłu. Także w połowie lat osiemdziesiątych XIX w. przemysłowcy łódzcy próbowali wywozić swoje
187
towary do Turcji.

W końcu lat osiemdziesiątych i w latach dziewięćdziesiątych XIX w. w wyniku silnej konkurencji wyrobów włókienniczych przemysłu rosyjskiego / głównie z okręgu moskiewskiego / produkty tekstylne Królestwa Polskiego były wypierane z rynków Rosji środkowej, Ukrainy, Białorusi i Litwy. W tym okresie rozpoczynają się właśnie gorączkowe poszukiwania nowych rynków zbytu. Próby eksportu tkanin na Bałkany / Rumunia, Bułgaria i Turcja / i do Galicji z powodu wysokich kosztów produkcji w Królestwie

Polskie oras w związku z barierą celną na granicy w/wym. krajów, nie rozwinęły się na większą skalę. Stąd też w końcu XIX w. zbył wyrobów włókienniczych Królestwa Polskiego kieruje się głównie na rynki dalekowschodnie. W roku 1888 towary łódzkie pojawiają się w Tomsku / zachodnia Syberia /, w 1889 w Irbit, w 1892 w Kercyńsku / południowo-wschodnia Syberia /, a w 1894 r. w Omsku. W tym samym czasie polskie tkaniny pojawiły się w Bucharze, Chiwie a także w Peracji. W końcu lat dziewięćdziesiątych XIX w. wyroby włókiennicze polskiego przemysłu na krótki okres dotarły także do Chin i Mandżurii. Podobno agenci przedsiębiorstw łódzkich badali także możliwości zbytu towarów włókienniczych w Afryce północnej oraz w Hiszpanii.

Na przełomie XIX i XX w. z ogólnej ilości towarów włókienniczych eksportowanych przez przemysł Królestwa do Rosji, 60 % sprzedawano na Syberii oraz na rynkach dalekowschodnich i kaukaskich, a tylko 40 %¹⁹³ zachodniej części Cesarstwa Rosyjskiego.

Przedstawiona wyżej zasadnicza zmiana rynków zbytu włókiennictwa polskiego na terenie Rosji w okresie ostatnich 30 lat XIX w. była wynikiem walki konkurencyjnej między przemysłem włókienniczym Królestwa Polskiego i Cesarstwa Rosyjskiego. Można powiedzieć, że w końcu XIX w. nastąpił wyraźny podział rynków zbytu, przemysłowcy Królestwa Polskiego spychani z rynków środkowej i zachodniej Rosji byli zmuszeni wywozić swoje towary na rynki dalekowschodnie i kaukaskie.

Obok podziału rynków zbytu ważną rolę ^{w walce konkurencyjnej} odgrywał także asortyment produkowanych towarów. Jak wiadomo w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego, głównie zaś w okręgu łódzkim,

szczególne od połowy lat osiemnastych tak w przemyśle wełnianym jak i bawełnianym przestawiono się na produkcję towarów niskiej jakości. W przemyśle wełnianym produkowane tandetne tkaniny z tzw. sztucznej wełny / włókna ze starych szmat z dodatkiem niewielkiej ilości świeżej wełny i bawełny /, natomiast w bawełnie w tym okresie na szeroką skalę rozwinęła się produkcja przędzy i tkanin odpadkowych. Tego rodzaju wyroby, w związku z silną konkurencją przemysłu rosyjskiego mogły być łatwo sprzedawane na rynkach Cesarstwa Rosyjskiego, gdzie głównym konsumentem była ludność chłopska poszukująca tanich wyrobów włókienniczych.¹⁹⁵

Z kolei zaś produkcja wysokogatunkowych wyrobów takich jak np. przędza czesankowa miała także zapewniony zbył w Rosji gdzie nie produkowano tego towarów tego asortymentu. W całym omawianym okresie przędza czesankowa była poszukiwanym półfabrykatem na terenie Rosji, gdzie ceny jej były wyższe od 10 do 16 % niż w Królestwie Polskim.¹⁹⁶

Wydaje się, iż można postawić tezę, że oprócz podziału rynków zbytu, między przemysłem włókienniczym Rosji i Królestwa Polskiego w końcu XIX w. nastąpił także swego rodzaju podział pracy w zakresie asortymentu produkowanych towarów. Przemysł polski chcąc utrzymać swoją pozycję na rynku rosyjskim musiał produkować towary tanie, niskogatunkowe, ~~niezręczne~~ albo wysokogatunkowe / wełna czesankowa / ^{produktowane} nie ~~nie~~ w Rosji.

Zbyt towarów włókienniczych na rynek rosyjski odbywał się za pośrednictwem własnych agentur lub biur sprzedaży / które posiadały na terenie Rosji wielkie zakłady włókiennicze Królestwa Polskiego / oraz na zamówienie rosyjskich firm handlowych. Spośród wielkich przedsiębiorstw włókienniczych w Królestwie Polskim, własne biura sprzedaży, agentury lub składy towarów

na terenie Cesarstwa Rosyjskiego posiadały: Tow.Akc. H.Schei-
 blera w Moskwie i Petersburgu¹⁹⁷, zakład J.Heinsla już w 1882r.¹⁹⁸
 posiadał własne biura sprzedaży w Petersburgu, Moskwie i Rydze,
 a w latach następnych w Rostowie¹⁹⁹ i Mińym Nowogrodzie oraz składy
 towarów w Wilnie, Charkowie i Odessie. Firma Allarta i Rousseau²⁰⁰
 w Łodzi posiadała własne agentury i biura sprzedaży w Peters-
 burgu, Moskwie, Rydze, Odessie i Rostowie. Zakłady Żyrardowskie
 Hielle i Dietricha już w 1881 r. posiadały własne agentury²⁰¹
 w Saratowie, Dyneburgu i Mińym Nowogrodzie. Głównymi punktami
 sprzedaży towarów dla zakładów okręgu sosnowiecko-częstochowskie-
 go były: Moskwa, Petersburg, Odessa, Rostów, Charków oraz Ty-
 flis.²⁰²

Agentury lub biura sprzedaży będące oficjalnymi przedsta-
 wicielstwami handlowymi poszczególnych przedsiębiorstw reali-
 zowały zamówienia miejscowych firm i kupców. Często zaś rosyj-
 skie firmy handlowe poprzez własnych agentów dokonywały zakupu
 towarów włókienniczych na miejscu w Ośrodkach włókienniczych
 Królestwa Polskiego.²⁰³

Z problemem zbytu wyrobów włókienniczych wiąże się zagad-
 nienie reklamy. W omawianych latach reklamie służyły wystawy
 przemysłowe organizowane na terenie Rosji, głównie w Moskwie
 Petersburgu i Mińym Nowogrodzie oraz na terenie Królestwa Pol-
 skiego w Warszawie.²⁰⁴ Niektóre zakłady włókiennicze wysyłały
 swoje towary na wystawy zagraniczne. W 1873 r. na wystawie
 w Wiedniu prezentował swoje wyroby zakład Hielle i Dietricha²⁰⁵
 z Żyrardowa oraz zakład powroźniczy Pietrowskiego z Lublina.
 Warto także wspomnieć, że na liście wystawców, wysyłających
 swoje towary na wystawę przemysłową w Filadelfii w 1876 r. zna-
 laża się także firma żyrdowska Hielle i Dietricha oraz dwa
 mało znane zakłady, a mianowicie wytwórnia kapeluszy Teodora

Weigta oraz zakład Witolda Gierczyńskiego z Opola w Guberni
 lubelskiej wytwarzający liny i powrozy.²⁰⁶

Na terenie Rosji obok wystaw przemysłowych bardzo ważną rolę odgrywały coroczne największe jarmarki handlowe organizowane w Mińskim Nowogrodzie. Trudno powiedzieć jak duży był wpływ reklamy za pośrednictwem wystaw i jarmarków na сбыт towarów włókienniczych, warto jednak dodać że wyroby niektórych fabryk tekstylnych z Królestwa Polskiego były wysoko nagradzane. I tak w 1882 r. na wystawie w Moskwie firmy: J. Heinsla oraz K. Schelblera z Łodzi zostały nagrodzone prawem stemplowania swoich produktów herbem państwa. Wiele innych zakładów między innymi Kindler oraz Krusche i Ruder z Pabianic zostały nagro-
²⁰⁷
 dzone złotymi i srebrnymi medalami. Jednakże w końcu XIX w. w związku z przedstawieniem się większości przedsiębiorstw włókienniczych w Królestwie Polskim na produkcję tanich niskogatunkowych towarów / co jak już zaznaczono wiązało się z walką konkurencyjną z przemysłem rosyjskim o rynki сбыту / pierwsze miejsca na wystawach przemysłowych za jakość wyrobów z reguły otrzymywali przemysłowcy rosyjscy z okręgów moskiewskiego
²⁰⁸
 i petersburskiego.

4. Rozbudowa sieci dróg kolejowych w Królestwie Polskim i w Rosji w latach 1870 - 1900.

Ogromne znaczenie dla rozwoju przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim miała także rozbudowa szlaków komunikacyjnych, głównie kolejnictwa. Jeszcze w latach sześćdziesiątych XIX w. największy ośrodek włókienniczy - Łódź, otrzymał połączenie z okęgami przemysłowymi za granicą i w Królestwie Polskim, dzięki oddaniu do użytku w styczniu 1866 r. odcinka kolejowego

Koluszki - Łódź łączącego z koleją Warszawsko-Wiedeńską.²⁰⁹
 W latach 1866 - 1869 połączono Warszawę z Terespolem, co²¹⁰
 było szczególnie ważne dla handlu z Cesarstwem Rosyjskim.
 Rola tej linii wzrosła szczególnie po wybudowaniu na terenie
 Rosji kolei Moskiewsko-Brzeskiej w 1872 r. oraz Brzesko -²¹¹
 Kijowskiej w 1873 r. W ten sposób uzyskano połączenie z Ro-
 sją środkową i południowo-zachodnią. Duże znaczenie miało wy-
 budowanie w latach 1875 - 1877 kolei tzw. Nadwiślańskiej ,
 która biegła po prawej stronie Wisły od Miawy przy granicy
 pruskiej przez Warszawę, Łublin , Lublin i Chełm do granicy
 rosyjskiej i łączyła Królestwo Polskie z Kijowem, Podelem²¹²
 i Odessą. W 1885 r. wybudowano linię tzw. Iwanogrodzko-Dąbrow-
 ską, która połączyła Bagłębie Dąbrowskie poprzez Tomaszów Mazo-
 wiecki, Kiebo , Radom z Dąblinem, a dalej poprzez kolej teres-²¹³
 polską i nadwiślańską z Cesarstwem. Oprócz wymienionych linii
 kolejowych w omawianym okresie wybudowano wiele odcinków krót-
 kich jak np. Chełm-Brześć / 47 km. /, Brześć-Białystok - Grajo-
 wo czy linię obwodową²¹⁴ w Warszawie. Istotne znaczenie dla przemy-
 słu Królestwa Polskiego miała także budowa bocznic kolejowych,
 łączących większe zakłady przemysłowe z węzłami kolejowymi.²¹⁵
 Ogółem na terenie Królestwa Polskiego w latach 1870 - 1900 dłu-
 gość linii kolejowych wzrosła z 985 km. do 2462 km. , tj. pra-²¹⁶
 wie 2,5 raza. Okresem najszybszego rozwoju sieci dróg żelaz-
 nych w Królestwie Polskim były lata 1860 - 1880.

Jednakże oprócz rozbudowy kolejnictwa w Królestwie Polskim
 ważne znaczenie dla przemysłu miała także rozbudowa linii kolejo-
 wych w Cesarstwie Rosyjskim. W latach 1870 - 1900 długość li-
 nii kolejowych w Rosji wzrosła z 10 731 km do 53 234 km., tj.
 prawie 5-krotnie.²¹⁷ Najbardziej żywiołowy okres rozbudowy sieci
 dróg żelaznych w Cesarstwie przypadła na lata 1868 - 1871 ,kiedy

długość linii kolejowych wzrosła 2-krotnie z 6 786 km. do ²¹⁸ 13 641 km. , a następnie w okresie 1893 - 1900, kiedy sbudowane 22 032 km. dróg żelaznych, tj. 51,8 % całej sieci kolejowej w Rosji sbudowanej w latach 1870 - 1900 / 22 032 km. do ²¹⁹ 42 503 km. / Powatne znaczenie dla rozwoju handlu Królestwa z Rosją miało połączenie Warszawy w 1862 r. poprzez kolej terespolską z linią łączącą Wilno, Kowno, Rygę z Petersburgiem, a w 1866 r. z Witebskiem oraz w 1868 r. z Orłem, Moskwą i Kurskiem. W 1871r na terenie Rosji sbudowano linię kolejową łączącą Brześć z Mo-²²⁰ skwą przez Smoleńsk, a następnie w 1873 r. linię Brześć-Kijów. Duże znaczenie miało także oddanie do użytku w 1871 r. drogi żelaznej łączącej Rygę z Sarycynem, a także w latach 1871 - 1872 otwarcie pierwszej linii kolejowej na Zakaukaziu, Poti -²²¹ Tyflis. Rozbudowa sieci dróg żelaznych w Rosji otwierała przed rozwijającym się przemysłem włókienniczym Królestwa Polskiego chłonne rynki sbytu na południu Cesarstwa oraz w Azji środkowej. Kiedy w latach osiemdziesiątych XIX w. w Rosji państwo przejęło budowę kolei,wybudowane tak ważne linie, jak kolej Zakaspijską / w latach 1881 - 1886 / ciągnącą się od Krasno -²²² wódzka do Taszkientu i dalej do granicy Afganistanu oraz kole-
je - Baskhuacką, Jekaterinoburską, Samaro-Ufinską i Zlatoustiń-
ską . W latach 1891 - 1892 rozpoczęto budowę magistralii sy-
beryjskiej, to ogromne przedsięwzięcie zostało zakończone 14
lipca 1900 r., kiedy oddano ostateczną część tzw. sabajkalską.
Całość tej drogi od Usselabińska na Uralu do Sretienska na Szyb-²²³
ce wynosiła 4 387 km. Jak podawała ówczesna prasa budowa ke-
leii syberyjskiej przyniosła ogromne dochody fabrykom przemy-²²⁴
słu metalowego w Królestwie Polskim. Rozbudowa sieci dróg żela-
znych na terenie Rosji ułatwiła dotarcie wyrobów polskie prze-
mysłu włókienniczego do najdalszych obszarów Cesarstwa. Stąd też

w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX w., jak już wspomniano, polskie wyroby włókiennicze zdobywały rynki Kaukazu, Zachodniej Syberii, Południowo-Wschodniej Syberii, a także dotarły do Chin, Mandżurii i Persji. ²²⁵

5. Zagadnienie pochodzenia kapitałów

W badaniach nad rozwojem przemysłu duże znaczenie posiada zagadnienie pochodzenia kapitałów. Dawna historiografia burżuazyjna z końca XIX i początku XX w. wysunęła tezę, że przemysł Królestwa Polskiego / w tym włókienniczy / rozwinął się dzięki kapitałom zagranicznym. ²²⁶ Powyższa teza prowadziła do stwierdzenia, że przemysł kapitalistyczny został sztucznie „przeszczepiony” z zagranicy. W ten sposób negowano rozwój sił wytwórczych, stosunków produkcji oraz rynku wewnętrznego na terenie Królestwa Polskiego, co było oczywistym błędem. ²²⁷

Wyołbrzymianie roli kapitałów ^{zagranicznych} obcych wynikało często z błędnych metod stosowanych do ustalenia udziału kapitałów ^{tych} zagranicznych ~~zagranicznych~~ ^{tych} w poszczególnych przedsiębiorstwach, czy nawet gałęziach produkcji. Z reguły wszystkie zakłady przemysłowe założone kiedyś przez przedsiębiorców pochodzących z poza Królestwa, pomimo że zdążyli się oni już asymilować, lub też wycofali się z tych przedsiębiorstw założone były do kapitałów ^{zagranicznych} obcych. ²²⁸ Często także przy zaliczaniu zakładów przemysłowych do „krajowych” lub „cudzoziemskich” kierowano się wyłącznie pochodzeniem narodowym ich właścicieli. W ten właśnie sposób S. Kosztutaki doszedł do stwierdzenia, że w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego w l. 1901/1902 istniało 225 firm obcych na ogólną liczbę 662, że obce przedsiębiorstwa miały zatrudniać 2/3 robotników oraz skupiały 3/4 ogólnej wartości produkcji całej branży. ²²⁹

Autor powyższej tezy jak sam pisze przy ustalaniu pochodzenia narodowego właścicieli firm przemysłowych kierował się ²³⁰ najczęściej tylko brzmieniem nazwiska.

Te z gruntu błędne teorie zostały w najnowszej historiografii poddane rewizji. Same stwierdzenie pochodzenia i przynależności narodowej właściciela zakładu przemysłowego nie świadczy jeszcze o pochodzeniu kapitału. Często późniejszy właściciel przedsiębiorstwa przybywał do Królestwa Polskiego z zagranicy bez kapitału, albo z niewielkim kapitałem, który tu na miejscu zdobywał lub powiększał w drodze akumulacji. Według stwierdzenia W. Kuli „Obcym jest dla nas kapitał importowany, kapitał, którego ośrodki dyspozycyjne znajdują się ²³¹ za granicą, który syski wywozi za granicę”.

W całym omawianym okresie najważniejszym źródłem kapitału dla przemysłu włókienniczego była akumulacja w procesie produkcji. W okresie do 1877 r. napływ ^{zagranicznych} kapitałów ~~obcych~~ był raczej znikomy. Wynikało to z małej atrakcyjności terenu Królestwa Polskiego dla tych kapitałów. Niski i niepewny kurs rubla na rynkach zagranicznych w tym okresie, był czynnikiem zniechęcającym do angażowania poważnych kapitałów w Rosji. Ponadto słabe połączenia komunikacyjne do końca lat siedemdziesiątych z rynkami rosyjskimi uniemożliwiały szybki rozwój wywozu produktów na rynki dalekowschodnie. Poza tym brak bariery celnej do 1877 r. nie skłaniał kapitalistów obcych do budowy przedsiębiorstwa na terenie Królestwa, ponieważ i tak mogli oni łatwo przewozić przez granicę swoje wyroby ²³² za wględu na brak cła lub niewielkie opłaty celne.

^{zagranicznych} Napływ kapitałów ~~obcych~~ na teren Państwa Rosyjskiego wyraźnie wzrasta dopiero po wprowadzeniu „słotych ceł” w 1877r.

Wtedy bowiem w związku ze wzrostem cen na artykuły przemysłowe w Cesarstwie Rosyjskim i Królestwie Polskim o 200 - 360 % w stosunku do zagranicy, rynek rosyjski stał się atrakcyjnym dla kapitału ^{zagranicznego} ²³³ obcego. W całym przemyśle rosyjskim w latach 1861 - 1900 nastąpił wzrost udziału kapitału obcego z 15,9 % ²³⁴ do 50,3. Największy udział kapitału zagranicznego, podobnie jak w Królestwie Polskim zaznaczył się w Rosyjskim przemyśle górniczo-hutniczym i metalowym. W latach 1881 - 1900 udział kapitału obcego w tych branżach wzrósł z 32,2 % do 61,8 %. Natomiast we włókiennictwie rosyjskim w tym samym czasie udział kapitału zagranicznego wzrósł z 6,9% do 18,6% ²³⁵. Ogółem w przemyśle rosyjskim w latach 1890-1900 nastąpił ponad 4-krotny wzrost udziału kapitałów obcych / tab.11 /. W 1900 r. wyrażało

Tab.11. Udział kapitału ^{zagranicznego} obcego wg. pochodzenia narodowego w przemyśle rosyjskim w latach 1890-1900 / w mln rb /

Kapitały wg pochodzenia narodowego	1890	1900	Wzrost w %
Francuskie	66,6	226,1	339,4
Belgijskie	24,6	296,5	1205,2
Angielskie	35,3	136,8	387,5
Niemieckie	79,0	219,3	277,5
Amerykańskie	2,3	8,0	347,8
Ogółem	207,8	886,7	426,7

Tab. opracowano na podstawie: P. Lasscszenko, Historia gospodarcza ZSRR, t.II, Warszawa 1956, s.159.

zmniejszył się udział kapitału niemieckiego z 38,0 % ^{w 1890r.} / 79 mln : 207,8 mln / do 24,7 % / 219,3 mln : 886,7 mln /. Wzrósł na-

temiast ponad 12-krotnie kapitał belgijski i w 1900 r. stanowił ~~223,4~~ 33,4 % / 296,5 mln : 886,7 mln /. Największy napływ kapitałów belgijskich do rosyjskiego przemysłu zaznaczył się w ostatnich latach XIX w. W okresie od 1899 do maja 1900 r. na terenie Rosji powstały aż 44 przedsiębiorstwa belgijskie na ogólną ilość ²³⁶ 148. Obok kapitału belgijskiego ważną rolę w przemyśle rosyjskim w tym okresie odgrywał kapitał francuski, który w roku 1900 stanowił 25,4 % / 226,1 mln : 886,7 mln /. Szybki napływ kapitałów belgijskich, francuskich, angielskich i amerykańskich w stosunku do kapitału niemieckiego w końcu XIX stulecia związany był z ówczesną sytuacją polityczną w Europie / kształtowanie się dwóch przeciwstawnych bloków militarnych - Trójprzymierza i Trójporozumienia /.

Na terenie Królestwa Polskiego podobnie jak w Cesarstwie Rosyjskim napływ kapitałów ^{zagranicznych} obcych rozpoczął się dopiero po wprowadzeniu nowej polityki celnej w 1877 r. W przemyśle hutniczym w końcu XIX w. kapitał ^{zagraniczny} obcy skupiał 30 % / 9 : 30 / zakładów, 60,2% ogólnej liczby robotników oraz od 61,5 - 70,2% globalnej produkcji surowki żelaza i stali w tonach. ²³⁷ Natomiast w przemyśle metalowym Królestwa Polskiego w rękach kapitału ^{zagranicznego} obcego pozostawało 4,2 % ogółu zakładów, 30,8 % globalnej wartości produkcji oraz 21,8 % ogólnej liczby robotników tej branży. ²³⁸

W okresie po 1877 r. zaznaczył się także pewien napływ kapitałów zagranicznych do przemysłu włókienniczego. Zasadniczą formą przenikania kapitału obcego do włókiennictwa było instalowanie w Królestwie Polskim całkowicie urządzonych nowych fabryk, stanowiących oficjalne lub nieoficjalne filie przedsiębiorstw zagranicznych. Kapitały te lokowały się prawie wyłącznie w nowych, niesznanych dotąd w Królestwie Polskim działach produkcji włókienniczej, a mianowicie w przędzalni-

otwie wełny czesankowej, przędzy wigoniowej / bawełna far-
bowana z kilku procentowym dodatkiem wełny / oraz w końcu
XIX w. w przemyśle jutowo-konopnym i jedwabniczym.²³⁹

Głównym terenem penetracji kapitału ^{zagranicznego} ~~z zagranicy~~ był powstając
cy w latach osiemdziesiątych XIX w. nowy włókienniczy okręg
sosnowiecko-częstochowski / Zawiercie, Sosnowiec, Częstocho-
wa /, oraz w mniejszym stopniu tereny podwarszawskie, Warsza-
wa, Łódź i Zgierz.²⁴⁰ Najlepsze warunki dla rozwoju włókien-
nictwa istniały na terenie okręgu sosnowiecko-częstochowski-
go, ze względu na bliskość i taniość paliwa / węgla /, do-
godne warunki transportowe / kolej warszawsko-wiedeńska /
oraz tanią siłę roboczą / kobiety i dzieci /.²⁴¹

Ogółem w okresie od końca lat siedemdziesiątych do
1900 r. w Królestwie Polskim w oparciu o kapitał ^{zagraniczny} ~~z zagranicy~~ powsta-
ło 18 przedsiębiorstw włókienniczych. W tej liczbie 9 firm
zostało założonych przez kapitał niemiecki, były to nastę-
pujące zakłady: Tow.Ako.„Zawiercie” założone w 1877 r. przez
pochodzących z Berlina Braci Ginsbergów, którzy już od 1869r.
posiadali w Zawierciu przędzalnię bawełny; przędzalnia weł-
ny czesankowej w Sosnowcu założona w 1879 r. przez H.Dietla
pochodzącego z Alzacji²⁴²; dwie przędzalnie, wełny czesankowej
i przędzy wigoniowej Braci Schön również w Sosnowcu, założo-
ne w 1879 r.²⁴³; Tow.Ako.Bawełn.Zgierskiej Manufaktury
H.Kürzel w Zgiersu, wybudowana w 1880 r. przez firmę niemiec-
ką z Krimischau w Saksonii²⁴⁴; zakład Leonhardta, Woelkera
i Girbardta w Dąbrówce pod Łodzią założony w 1878 r. jako
filia firmy niemieckiej z Lipska / sukno i trykotaże /²⁴⁵
farbiarnia „Brass i Synowie” w Częstochowie założona w 1881r.
przędzalnia wigoniowa A.Schmeltschera w Myszkowie założona²⁴⁶

²⁴⁸
w 1883 r. ; fabryka jutowo-konopna " Braci Godstein, Oderfeld,
Oppenheim " w Częstochowie założona w 1884 r. ; oraz Tow.Akc.
Manufaktury Dresdeńskiej Tiula, Koronek i Firanek w Warszawie
założona w 1899 r. / powiązana była z bankiem Dresdeńskim ²⁵⁰ /.

Poza wymienionymi firmami niemieckimi w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego w końcu XIX w. działało 6 przedsiębiorstw założonych przez kapitał francusko-belgijski. Pierwszym zakładem powstałym w oparciu o kapitał francuski była przedsiębiorstwa wełny czesankowej L.Allarta, Rousseau, i Ska ²⁵¹ w Łodzi założona w 1878 r. ; Następny także przedsiębiorstwa wełny czesankowej - „ Peltzer i Synowie " założona w 1887 r. ²⁵² w Częstochowie przez kapitał belgijski; trzecim zakładem była wybudowana w Częstochowie w latach 1889-1890 przedsiębiorstwa dzesankowa " Motte i Ska " powiązana z firmą francuską w Roubaix; ²⁵³ z kolei w 1890 r. powstała w Łodzi następna firma francuska - - P.Desurmont składająca się z przedsiębiorstwa wełny czesankowej i farbiarni; ²⁵⁴ już w końcu XIX w. w 1898 r. w Warszawie powstało Belgijskie Anonimowe Towarzystwo Rosyjskiej Manufaktury Filcu i Kapeluszy, którego zarząd znajdował się w Brukseli; ²⁵⁵ natomiast w 1900 r. przedsiębiorstwo bawełny E.Haeblera w Dąbrowie pod Łodzią przejęło - Rosyjskie Przemysłowo-Handlowe Towarzystwo Anonimowe byłych przedsiębiorstw E.Haeblera, którego zarząd także znajdował się w Brukseli. ²⁵⁶

Z kolei w oparciu o kapitał angielski sbudowana została w latach 1883 - 1884 w Markach k/Warszawy przedsiębiorstwa wełny czesankowej „Briggsa i Posselta ", która była powiązana z angielską firmą - " J.Briggs and Co " w Bradford w Anglii. ²⁵⁷ Kapitał angielski koncernu Coatsa w Glasgow zaangażowany był także w Tow.Akc. Łódzkiej Fabryki Nici powstałej w 1897 r. ²⁵⁸

Spółród przedsiębiorstw włókienniczych wybudowanych przez kapitał zagraniczny należy jeszcze wymienić Rosyjsko-Włoskie Tow. Akc. Wyrobów Włóknistych w Warszawie / jedwab /, które powstało w 1898 r. w oparciu o kapitał mieszany - włoski i niemiecki, warto dodać że jednym z właścicieli tej firmy był współwłaściciel przedsiębiorstwa czesankowej w Markach Ernest Posselt. 259

W grupie 18 przedsiębiorstw włókienniczych należących do kapitału zagranicznego, pierwszoplanową rolę odgrywały firmy niemieckie, które skupiały 50 % ogólnej liczby przedsiębiorstw zagranicznych, 54,4 % ich globalnej wartości produkcji oraz 62,6 % ogólnej ilości zatrudnionych /tab.12/. Na drugim miejscu znajdował się kapitał francusko-belgijski skupiający 33,3% zakładów, 33,5 % wartości produkcji i 22,9 % ogólnej liczby robotników. Następnie zaś kapitał angielski - 11,1 % ogółu zakładów, 9,2 % globalnej wartości produkcji i 11,1 % ogólnej liczby zatrudnionych.

Tab.12. Udział kapitału zagranicznego wg pochodzenia narodowego w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego w 1900 r.

Kapitały	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%
Niemiecki	9	50,0	22 243,5	54,4	13 170	62,6
Francusko-Belgijski	6	33,3	13 701,9	33,5	4 818	22,9
Angielski	2	11,1	3 694,4	9,2	2 335	11,1
Włoski	1	5,6	1 216,2	2,9	716	3,4
Ogółem	18	100,0	40 856,0	100,0	21 039	100,0

Zródło: Spisok fabrik i zawodow jевропейской России, opr. W.E. Warsar, Petersburg 1903.

Z kolei należy zwrócić uwagę na znaczny wzrost udziału obcych firm włókienniczych w globalnej wartości produkcji i w zatrudnieniu w całej branży włókienniczej Królestwa Polskiego w latach 1884-1900/ tab.13/. Jak wskazują dane z powyższej tabeli przedsiębiorstwa obce odznaczały się dużą koncentracją produkcji i zatrudnienia. Już w 1884 r. stanowiąc zaledwie 1,8 % ogółu zakładów, zatrudniały 14,9 % robotników oraz skupiały 12 % globalnej wartości produkcji przemysłu włókienniczego. W ciągu następnych 16 lat ilość firm obcych wzrosła ponad 2-krotnie, natomiast wartość produkcji 4-krotnie, a liczba robotników 3-krotnie. W 1900 r. obce przedsiębiorstwa włókiennicze zatrudniały już 18,9% ogółu robotników oraz prawie 23 % globalnej wartości produkcji całej branży włókienniczej w Królestwie Polskim.

Rozpatrując zagadnienie roli ^{zagranicznego} kapitału obcego w przemyśle włókienniczym, należy stwierdzić, że w porównaniu z przemysłem górniczo-hutniczym kapitał obcy we włókiennictwie nie odegrał zbyt wielkiej roli. Nieco inaczej przedstawia się jednak udział firm zagranicznych w poszczególnych działach i rodzajach produkcji włókienniczej. W przemyśle wełnianym w 1900 r., 8 obcych przedsiębiorstw na ogólną liczbę 151 skupiało 34,2 % / 26 124,3 tys.rb : 76 371,7 tys.rb /, globalnej wartości produkcji w tym dziale włókiennictwa. Właściwą rolę kapitału obcego można zaobserwować dopiero w przędzalnictwie wełnianym. W omawianym roku, 7 przędzalni / na ogólną ilość 74 / należących do kapitału zagranicznego skupiało aż 75,9 % / 8 700 : 11 451 / ogólnej ilości robotników oraz 83 % / 23 642,8 tys rb : 28 471,9 tys.rb / globalnej wartości produkcji w przędzalnictwie wełnianym. ²⁶⁰ Należy także zaznaczyć, że obce przedsiębiorstwa wełniane opanowały całkowicie przędzalnictwo wełny ^{zagraniczny} czasankowej. Kapitał ~~obcy~~ ^{zagraniczny} zmonopolizował także produkcję przędzy wigoniowej.

Tab. 15 Udział obcych przedsiębiorstw włókienniczych w produkcji
całej branży włókienniczej Królestwa Polskiego w latach
1884 i 1900

Przedsiębiorstwa	1 8 8 4						1 9 0 0					
	Zakłady	%	Wartość produkcji w tys. zł	%	Liczba robotników	%	Zakłady	%	Wartość produkcji w tys. zł	%	Liczba robotników	%
Obce	8	1,8	9 743	12,0	6 562	14,9	18	3,2	40 896,0	22,9	21 039	18,9
Krajowe	398	98,2	70 878	88,0	37 290	85,1	538	96,8	137 492,7	77,1	90 299	81,1
Ogółem	406	100,0	80 621	100,0	43 852	100,0	556	100,0	178 388,7	100,0	111 298	100,0

Źródło: patrz tab. 12

Wskazując na poważną rolę kapitału zagranicznego w niektórych działach i rodzajach polskiego włókiennictwa, trzeba pamiętać, że głównym motywem inwestycji przemysłowych tego kapitału w branży włókienniczej Królestwa Polskiego, były cele eksploatacyjne, zapewniające w rezultacie maksymalne zyski. Zyski te jak wiadomo w postaci oficjalnych dochodów oraz ukrytych sum w formie różnych rachunków i zobowiązań przekazywano do dyspozycji centrali, która znajdowała się za granicą.

Mimo powyższych zastrzeżeń trzeba jednak zwrócić uwagę także na pozytywne skutki napływu do polskiego włókiennictwa zagranicznych kapitałów ~~obcych~~. Uruchomienie wielkich, nowoczesnych przedsiębiorstw włókienniczych w nieznanych dotąd na terenie Królestwa Polskiego działach i rodzajach produkcji / głównie wełna chesankowa, przędza wiganowa i przemysł jutowo-konopny / odegrało poważną rolę w dalszym rozwoju branży włókienniczej na ziemiach polskich. Obok zmian w strukturze gałęziowej włókiennictwa Królestwa Polskiego, nastąpiły także zmiany w technice i technologii produkcji. Z kolei zaś budowa wielkich przedsiębiorstw włókienniczych przez kapitał ^{zagraniczny} ~~obcy~~ pociągała za sobą napływ także pewnej ilości specjalistów / technicy i inżynierowie /.
261

Przy omawianiu zagadnienia kapitałów, następnym ważnym problemem jest sprawa źródeł finansowania przemysłu włókienniczego w Królestwie. W 1870 r. Bank Polski, będący dotąd jedyną instytucją udzielającą kredytu inwestycyjnego / długo - terminowego /, w wyniku decyzji Rządu rosyjskiego zawiesił udzielanie pożyczek długoterminowych, a jednocześnie stracił prawo emisji biletów bankowych. Następnie zaś w 1885 r., bank ten został przekształcony na kantor Banku Państwa Rosyjskiego
262

Taka sytuacja doprowadziła do założenia w Królestwie Polskim już na początku lat siedemdziesiątych XIX w. trzech prywatnych banków akcyjnych. Jako pierwszy powstał w 1870 r. z inicjatywy L. Kronenberga, Bank Handlowy w Warszawie. Bank ten powiązany był z kapitałem obszarniczym, posiadał duże udziały w cukrownictwie oraz w przemyśle metalowym Warszawy,²⁶³ a także w kolejnictwie.

Drugim bankiem akcyjnym był Bank Dyskontowy założony w 1871 r. także w Warszawie. Bank ten podobnie jak poprzedni powiązany był z przemysłem cukrowniczym, kolejnictwem oraz z przemysłem węglowym. Warto zwrócić uwagę, że wśród założycieli, obok bankierów i kupców rosyjskich i warszawskich znajdowali się - Bank Wrocławski - Schlesischer Bank - Verein²⁶⁴ oraz bankier wrocławski Ignacy Leipsigier. W ten sposób rodu się najczęściej powiązania z bankami zagranicznymi. Banki akcyjne w Królestwie Polskim dość często obracały kapitałami pochodzącymi z Deutsche Bank oraz z Credit Lyonnais²⁶⁵ w Paryżu.

Trzecim z kolei bankiem był założony w 1872 r. przez bankierów i kupców warszawskich przy współudziale przemysłowców łódzkich - Bank Handlowy w Łodzi. Tutaj także warto zwrócić uwagę, że obok właścicieli wielkich przedsiębiorstw włókienniczych / Scheibler, Dietrich, Schlöser / i kupców warszawskich założycielami byli: Emanuel Lohnstein i Ska z Berlina oraz warszawski kupiec Ludwik Starkman, który był agentem angielskich i niemieckich domów handlowych.²⁶⁶

Czwartym i ostatnim bankiem prywatnym w Królestwie Polskim był założony w 1897 r., Bank Kupiecki w Łodzi. Założycielami jego byli przemysłowcy łódzcy / m.in. Geyer i Krusche,²⁶⁷

Spółród osterech wymienionych banków akcyjnych, Bank Handlowy w Warszawie posiadał własne oddziały w Petersburgu, Łodzi, Sosnowcu, Częstochowie, Lublinie i Kaliszu. Z kolei Bank Handlowy w Łodzi otworzył własne oddziały w Warszawie, Lublinie i Radomiu oraz własne agentury w Kielcach, Chełmie, Zamściu i Ostrowcu.
268

Obok banków akcyjnych po zlikwidowaniu Banku Polskiego w 1885 r. oddziały jego przejęte zostały przez Bank Państwa. Na terenie Królestwa Polskiego Bank Państwa posiadał własne oddziały w następujących miastach: Warszawie, Łodzi, Tomaszowie Mazowieckim, Kaliszu, Piotrkowie i Częstochowie.
269

Pomade na terenie Królestwa Polskiego działały także filie banków rosyjskich, m.in. Asjowsko-Duńskiego Banku Handlowego w Warszawie oraz filia Ryskiego Banku Handlowego również w Warszawie. Pewną rolę odgrywały także Towarzystwa Kredytowe oraz małe domy bankowe, których w Królestwie Polskim było kilka dziesiąt.
270

Mimo dużej ilości instytucji kredytowych w Królestwie Polskim brak było jednak kredytu inwestycyjnego. Wszystkie banki handlowe oraz inne instytucje kredytowe udzielały w zasadzie jedynie kredyty handlowe i krótkoterminowe. Problem ten poruszane w ówczesnej prasie, zwracając uwagę na fakt, że do końca wieku XIX przemysł włókienniczy Królestwa Polskiego nie miał możliwości uzyskiwania kredytów inwestycyjnych.
271
272

Trudno określić w jakim stopniu przedsiębiorstwa włókiennicze w Królestwie korzystały z kredytów banków zagranicznych. Wiadomo jedynie, że zaciągano kredyty krótkoterminowe spłacane w ciągu roku bilansowego, głównie na zakup surowca oraz na maszyny. Z kredytów zagranicznych /krótkoterminowych/ wielkie przedsiębiorstwa włókiennicze korzystały najoszczędniej przy zakup

ie surowca / bawełna i wełna / na giełdach handlowych Brazy, Hamburga i Antwerpii. Jednakże brak dokładnych informacji o wielkości i sposobach przeprowadzania tych operacji finansowych. Fabrykanci łódzcy w badach I. Ichnatowicza utrzymywali kontakty kredytowe z następującymi instytucjami zagranicznymi: Fred Huth & Co - Londyn; Kleinert Sons & Co.; Frühling u. Geschen; Deutsche Bank; London - U. Hansentle - Bank; K.K. Priv. Oesterreichische Länderbank i Swiss-Bankverein.²⁷³ Na powiązania przemysłowców łódzkich z bankami zagranicznymi wskazuje także "Rozwój", pisząc że bankructwo jednego z największych banków niemieckich - „Dresdner Bank” w 1901 r. spowodowało panikę wśród części fabrykantów łódzkich, głównie pochodzenia niemieckiego.²⁷⁴

Reasumując należy stwierdzić, że podstawą inwestycji w przemysł włókienniczy Królestwa Polskiego w latach 1870-1900 była głównie akumulacja kapitału własnego. Wielkie przedsiębiorstwa włókiennicze dokonywały w zasadzie samofinansowania ze środków własnych.

Natomiast przedstawione wyżej instytucje kredytowe w Królestwie Polskim / głównie Bank Dyskontowy i Bank Handlowy w Łodzi / obsługiwały przemysł włókienniczy jedynie w sferze kredytu handlowego - krótkoterminowego, z którego najczęściej korzystały firmy średnie i małe.²⁷⁵ Ponadto banki akcyjne były również doskonałą lokatą kapitałów dla wielkich przedsiębiorstw włókienniczych, które w ten sposób osiągały dodatkowe zyski.

W końcu XIX w. obok powiązań kapitału przemysłowego z handlowym i bankowym następowała ekspansja kapitału zgrupowanego w przemysł włókienniczy na inne dziedziny produkcji, tworzyły się powiązania finansowe między różnymi gałęziami przemysłu oraz działalności gospodarczej.²⁷⁶

6. Siła robocza.

Na lata siedemdziesiąte i osiemdziesiąte XIX w. w Królestwie Polskim wraz z zakończeniem przewrotu technicznego, przypada zakończenie procesu kształtowania się w pełni świadomej klasy robotniczej. W latach 1870-1900 wraz z rozwojem przemysłu nastąpiła wzmocniona rekrutacja i związane z tym przeobrażenia wewnętrzne proletariatu. W przemyśle włókienniczym możemy wyróżnić w tym okresie w zasadzie dwa źródła rekrutacji siły roboczej, a mianowicie: proletariat wiejski oraz proletariat miejski / głównie spauperyzowaniem drobnymi²⁷⁷ wytwórcy/. Jednakże podstawowym źródłem rekrutacji robotników przemysłowych od końca lat siedemdziesiątych XIX w. stała się imigracja ze wsi. Duży odpływ ze wsi ludności bezrolnej był wynikiem następstw uwłaszczenia chłopów w 1864 r. Reforma uwłaszczeniowa przyspieszyła bowiem proces kapitalizacji wsi polskiej, bardzo opóźniony w stosunku do przemysłu. W rezultacie uwłaszczenia na wsi polskiej zachodziły procesy rozwarstwienia, pauperyzacji i proletaryzacji znacznej części ludności. Uwłaszczenie nie zaspokoilo w pełni głodu ziemi, po roku 1864 na wsi Królestwa Polskiego pozostało nadal 220 tys. chłopów bezrolnych / łącznie z rodzinami /. Jednocześnie poważnie zwiększyła się liczba chłopów małorolnych. W 1872 r. gospodarstwa karłowate o obszarze do 3 morgów stanowiły 21,8 % ogółu gospodarstw.²⁷⁸ W latach następnych gospodarstwa te w wyniku podziałów rodzinnych ulegały dalszemu rozdrobnieniu, a często wyprzedaży. Stąd też w bardzo szybkim tempie wzrastała liczba bezrolnych. W 1891 r. liczba ludności bezrolnej osiągnęła 850 tys. O ile po uwłaszczeniu ludność ta stanowiła 3,5 % ogółu ludności²⁷⁹ chłopskiej, to w 1891 r. wzrosła do 13,2 %. W końcu omawian

nego okresu w 1900 r. liczba bezrolnych wzrosła do około 1 mln.,²⁸⁰ co wynosiło 10 % ogółu ludności Królestwa Polskiego. Sytuacja taka spowodowała masowy odpływ ludności bezrolnej do miast lub na emigrację poza granice Królestwa.

Napływ ludności wiejskiej do miast nie rozpoczął się jednak zaraz po uwłaszczeniu. Był to proces powolny, początkowo bowiem większość ludności bezrolnej pozostała na wsi oczekując na nowe nadziały ziemi. Dopiero w końcu lat siedemdziesiątych, a szczególnie osiemdziesiątych XIX w. w wyniku dalszej proletaryzacji ludności wiejskiej rozpoczyna się znaczny jej odpływ do miast, a od początku lat dziewięćdziesiątych także na emigrację stałą²⁸¹ lub sezonową.

Ludność bezrolna nie znajdując zatrudnienia na wsi zmuszona²⁸² była szukać pracy poza wsią, głównie w ośrodkach przemysłowych. Jednakże ludność napływowa ze wsi w przeważającej części nie szła od razu do przemysłu, lecz zatrudniała była jako służba domowa, wyrobownicy i robotnicy przy pracach pomocniczych np. na²⁸³ stacji kolejowej, czy w transporcie.

Potwierdzeniem dużego napływu ludności wiejskiej do miast jest różnica w tempie wzrostu liczby ludności wiejskiej i miejskiej Królestwa Polskiego. Ogółem w latach 1872 - 1897 ludność Królestwa wzrosła z 6 528 tys. do 9 456 tys. tj. o 44,8 %. Tymczasem w tym samym okresie ludność miejska / miast i osad / wzrosła z 1 700 tys. do 2 978 tys. czyli aż o 75 %. Natomiast ludność wiejska zwiększyła się z 4 800 tys. do 6 478 tys. a w²⁸⁴ tylko o 35 %.

Przedstawiony wyżej szybzy wzrost liczby ludności miejskiej w stosunku do wiejskiej związany był głównie z napływem do miast przede wszystkim ośrodków przemysłowych, poszukującej pracy ludności bezrolnej. Warto więc chociażby przykładowo przyjrzeć si

rostowi naturalnemu ludności miast i wsi Królestwa Polskiego, co w dużej mierze może potwierdzić powyższą tezę.

**Tab.14 Przyrost naturalny w Królestwie Polskim
w latach 1889 - 1893**

Lata	Miasta	Wsie
	Przeciętnie rocznie na 1000 mieszkańców	
1889	10,1	14,9
1890	4,1	14,0
1891	4,0	17,1
1892	4,2	11,7
1893	4,5	15,1

Tab. opracowano na podstawie: W. Załęski, Królestwo Polskie pod względem statystycznym, cz.I, Warszawa 1900, s.22, 23, 42, 46.

Jak wskazują dane z tabeli 14 przyrost naturalny ludności wiejskiej w Królestwie Polskim był o wiele wyższy niż w miastach, w latach 1891 i 1893 prawie 3-krotnie. A zatem szybsze tempo bezwzględного przyrostu mieszkańców miast Królestwa Polskiego, związane było głównie z imigracją z przeludnionej wsi. Ogółem, jak wykazują dotychczasowe badania do miast Królestwa²⁸⁵ w latach 1870-1892 przybyło ze wsi około 380 tys. ludzi.

Badania nad wzrostem ludności Warszawy wykazały, że w latach 1872-1878 przyrost mieszkańców tego miasta wynoszący 40 tys. /z 275 tys. : 315 tys./ pochodził prawie wyłącznie z imigracji,²⁸⁶ w przeważającej części ze wsi. Następnie jak wykazał jednodniowy spis ludności Warszawy przeprowadzony w 1882 r., w okresie od 1869-1882 ludność urzędowa w tym mieście zwiększyła się sześćdziesiąt o 5 % / ze 190 tys. : 199,9 tys./. Natomiast w tym samym czasie ludność napływowa ~~urodzona poza Warszawą~~ wrosła z 70,7 tys.

do 176,6 tys., tj. aż o ponad 149 %. W okresie następnego spisu w 1897 r. okazało się, że ludność Warszawy zwiększyła się o 217 145 osób, z czego 47,6 % / 102 736 / to ludność urodzona poza Warszawą, a więc pochodząca z imigracji.²⁸⁷

Podobna sytuacja istniała w Łodzi. W 1892 r. na ogólną liczbę 149 909 mieszkańców, ludność niestała licząca 78 914 osób stanowiła większość, dokładnie 52 %.²⁸⁸ W 1897 r. na ogólną liczbę 252 242 mieszkańców Łodzi ludność stała licząca 82 362 osób stanowiła zaledwie 32,6 %, reszta czyli 169 880 – 67,4 % to ludność niestała pochodząca z imigracji.²⁸⁹ Również w 1900 r. ludność niestała w Łodzi przeważała nad ludnością stałą stanowiąc 66,2 % ogólnej liczby mieszkańców miasta / 190 920 : 288 009 /.²⁹⁰

W szybko rozwijającym się ośrodku przemysłu włókienniczego i metalowego jakim była od połowy lat osiemdziesiątych Częstochowa, między rokiem 1872 a 1900 liczba ludności niestałej wzrosła ponad 12-krotnie z 1837 do 22 116 osób, i w 1900 r. stanowiła 43,2 % ogólnej liczby mieszkańców miasta. W tym samym czasie ludność stała wzrosła zaledwie 2,3 raza z 12 511 do 28 987. Nasilenie imigracji do Częstochowy datuje się od połowy lat osiemdziesiątych, kiedy zostały tam uruchomione duże zakłady przemysłu włókienniczego i metalowego.²⁹¹

Z powyższych danych wynika, że głównie rozwijające się ośrodki przemysłowe przyciągały ludność poszukującą zatrudnienia. Charakterystycznym przykładem jest tutaj Zawiercie, które nie posiadało praw miejskich, jednakże w końcu XIX w. było szybko rozwijającym się ośrodkiem przemysłowym. W latach 1899-1900 w Zawierciu na ogólną liczbę 22 104 mieszkańców aż 91,8 % stanowiła ludność niestała pochodząca z imigracji.²⁹²

Jeśli chodzi o pochodzenie terytorialne ludności niestałej to wg. danych z gub.piotrkowskiej, gdzie ze względu na duże

skupiska ośrodków przemysłowych, znajdowało się jej najwięcej, w roku 1900 w 90,1 % tej ludności pochodziło z terenu Królestwa Polskiego, 3,7 % z terenu Cesarstwa Rosyjskiego oraz 6,2 % z innych państw.²⁹³ Tak więc przeważająca część ludności napływowej do ośrodków przemysłowych, to ludność rodzima, głównie bezrolna poszukująca pracy i środków do życia. Owszem sytuacja na wsi Królestwa Polskiego, wspomniana już ogromna liczba ludności bezrolnej, stworzyła dużą rezerwę taniej siły roboczej dla rozwijającego się przemysłu. Jak wiadomo już od początku lat dziewięćdziesiątych XIX w., przemysł Królestwa Polskiego nie był w stanie wchłonąć tej wielkiej liczby wolnych rąk do pracy, stąd też od tego czasu rozpoczęła się na szeroką skalę emigracja oraz tzw. wychodźstwo sezonowe.²⁹⁴

Dynamika wzrostu liczby ludności, kształtowała się nie - równomiernie w poszczególnych miastach. Najszybsze tempo wzrostu liczby ludności następowało w miastach przemysłowych/tab.15/

Tab.15 Wzrost liczby mieszkańców większych miast Królestwa Polskiego w latach 1872-1897

Nazwa miasta	Rok 1872	Rok 1897	% waka nik wzrostu
Warszawa	275 999	638 208	234,8
Łódź	50 498	315 209	624,2
Lublin	28 933	50 152	173,3
Oświęstochowa	14 348	45 130	314,5
Piotrków	16 720	30 824	184,3
Płock	19 825	27 073	136,5
Pabianice	7 712	26 892	348,7
Kielce	9 771	23 289	237,3
Suwałki	19 899	22 646	113,8
Będzin	6 546	21 190	323,7
Augustów	10 664	12 746	119,5
Noworadomsk	6 050	12 407	205,0

Tab.opracowane na podstawie: W.Załęski, Królestwo Polskie..., s.18-19.

Na pierwsze miejsce wybija się tutaj Łódź, główny ośrodek polskiego włókiennictwa. W okresie 1872 - 1897 liczba ludności Łodzi wzrosła ponad 6-krotnie. W 1897 r. Łódź zajmowała 4 miejsce w Cesarstwie Rosyjskim po Petersburgu, Moskwie i Warszawie, pod względem liczby ludności.²⁹⁵ W ostatnich latach XIX w. nastąpił ciągły przyrost mieszkańców Łodzi, w 1898 r. prasa podawała liczbę 380 tys. a 1900 już około 400 tys.²⁹⁶ Również inne ośrodki przemysłowe rozwijały się szybko pod względem ludnościowym. Jak wskazują dane z tab. 15 ludność Częstochowy między rokami 1872 a 1897 wzrosła ponad 3 razy, podobnie ludność Pabianiec oraz Będzina. Obok Łodzi i wymienionych wyżej Częstochowy i Pabianiec, także i inne ośrodki włókiennicze w końcu XIX w. stały się wielotysięcznymi miastami. W 1897 r. Żgierz liczył 25 tys. mieszkańców, Tomaszów Mazowiecki 21 tys.,²⁹⁷ Osorków 11 tys., i Żduńska Wola 16 tys.

Natomiast najniższe tempo wzrostu liczby ludności miejskiej następowało w zacofanych pod względem przemysłowym północno-wschodnich rejonach Królestwa Polskiego. Najniższy wskaźnik wzrostu za notowano w Suwałkach, zaledwie 13,8 % / z 19 899 : 22 646 / oraz w Augustowie 19,5 % / z 10 664 : 12 746 /.

Ogółem ludność miejska / wraz z osadami / w latach 1872 -1897 wzrosła z 26 % ogółu ludności Królestwa Polskiego do 31,5 %.²⁹⁸ W porównaniu z Cesarstwem Rosyjskim, gdzie jeszcze w 1900 r. ludność miejska stanowiła zaledwie 12,8 % ogółu ludności, procesy urbanizacyjne w Królestwie Polskim przebiegały stosunkowo szybko. Pod tym względem Królestwo Polskie niewiele ustępowało Francji /35,9% ludności miejskiej w 1886 r./ i St. Zjednoczonym /35,2 % w 1890 r./²⁹⁹

Najnowsza literatura historyczna wyróżnia ostary drogi przechodzenia ludności chłopskiej w szeregi klasy robotniczej:³⁰⁰

1/ bezpośrednie przejście bezrolnego chłopa do zakładu przemysłowego / we włókiennictwie istniało duże zapotrzebowanie na nie -

wykwalifikowaną siłę roboczą /,

- 2/przechodzenie części chłopów podejmujących przez dłuższy czas zajęcia pozarolnicze do pracy w zakładzie przemysłowym, z którym byli poprzednio związani,
- 3/ przekształcenie się stałej ludności wsi podmiejskich w robotników fabrycznych / Bałuty, Chojny, Widzew ³⁰¹ /,
- 4/ łączenie przez grupę chłopów małorolnych zajęć rolniczych z pracą w przemyśle, dziś grupę tą określamy nazwą chłope - robotników.

Jak już wspomniano obok robotników pochodzenia wiejskiego, pozostałą część tworzyli spauperyzowani rzemieślnicy cechowi oraz grupy wywodzące się z innych warstw miejskich. ³⁰² Także robotników pracujących w zakładzie - chałupników, należy zaliczać do klasy robotniczej, najczęściej bowiem narzędzia ich pracy były własnością nakładcy. Ponadto we włókiennictwie Królestwa Polskiego, szczególnie w okręgu łódzkim chałupaństwo stanowiło częste przedłużenie oddziałów tkackich wielkich firm przemysłowych / I.K.Po- ³⁰³ znański, K.Scheibler, Krasche i Ender /.

Dalszym niezwykle ważnym zagadnieniem jest struktura zatrudnienia pod względem płci i wieku. Zjawisko coraz większego udziału w produkcji włókienniczej Królestwa Polskiego dzieci, młodzieży i kobiet związane było z następstwami szybko postępującej mechanizacji wytwórczości włókienniczej. Jedną z najważniejszych przyczyn zastępowania przy maszynach stanowisk pracy mężczyzn przez kobiety, młodzież i dzieci, była różnica skali wynagrodzeń. W zasadzie w okresie od połowy lat sześćdziesiątych do początku XX w. kobiety odtrzymywały od 50-75 % wysokości zarobków mężczyzn, natomiast młodzież około 30-33 % , zaś dzieci od 10-15 % wysokości ³⁰⁴ stawki zarobkowej mężczyzn. Tak więc głównie możliwości zmniejszenia kosztów produkcji skłaniały fabrykantów do zatrudniania na

dużą skalę kobiet, młodzieńcy oraz dzieci.³⁰⁵

Już w 1865 r. w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego / przede wszystkim w tkactwie / na ogólną liczbę¹⁴ 292 robotników pracowało 23 % / 3 325 / kobiet,³⁰⁶ 20 % / 2 867 / dzieci / do 12 roku życia /³⁰⁶. W latach następnych odsetek kobiet systematycznie wzrastał. Według sprawozdania A.W. Blumenfelda z 1885 r. w branży włókienniczej Królestwa Polskiego na ogólną liczbę 44 201 zatrudnionych pracowało już 47 % / 20 029 / kobiet / w tym dziewczęta do 18 roku życia / oraz 9,7 % / 4 283 / na letnich / do 15 roku życia /³⁰⁷. W sumie więc te dwie grupy najmniej opłacanych robotników stanowiły 56,7 % ogółu włókienników.

Po wprowadzeniu na teren Królestwa Polskiego przepisów ustawodawstwa rosyjskiego o zakazie zatrudniania dzieci / do 12 r. życia / w 1882 r. oraz ograniczenia pracy małoletnich / od 12 - 15 lat i kobiet w 1885 r., struktura zatrudnienia nie uległa zbyt wielkiej zmianie.³⁰⁸ Wyraźnie zmniejszyła się jedynie liczba małoletnich, np. w Łodzi w latach 1885 - 1892 z 2 073 do 683. Jednakże powyższe zmiany nie przebiegały równomiernie we wszystkich działach włókiennictwa, a także w poszczególnych przedsiębiorstwach. W omawianym okresie np. w zakładzie I.K. Poznańskiego ilość małoletnich wzrosła ze 198 do 221.³⁰⁹

W wyniku zwalniania małoletnich, na ich miejsce najczęściej angażowano młodzież tzw. „podrostków” /15 - 17 lat/. Zwiększała się także liczba zatrudnionych kobiet. Według danych Inspekcji Fabrycznej z 1892 r., w przemyśle włókienniczym guberni piotrkowskiej, skupiającej dwa największe okręgi / łódzki i sosnowiecko-ozostochowski / na ogólną liczbę 27 125 robotników pracowało 49,2 % / 13 259 / kobiet, 48,3 % / 13 128 / męskosym oraz 2,5 % / 698 / młodzieńców.³¹⁰ Jednakże odsetek poszczególnych grup robotników był różny w zależności od działu i rodzaju pro-

dukcji włókienniczej. W przemyśle bawełnianym przewagę miały kobiety stanowiące 55 % / 7 124 : 12 945 / ogółu zatrudnionych natomiast w przemyśle wełnianym mężczyźni - 57,3 % / 5 888 10255 /. Największy odsetek kobiet zatrudniony był w zakładach produkujących tasienki i wstążki - 70,1% / 433: 617/, a kolei w przemyśle jedwabniczym pracowało najwięcej mężczyzn - 70,2% / 307:437/.

Podobna sytuacja istniała w innych ośrodkach włókienniczych. W zakładach Łyrdowskich w 1881 r. na ogólną liczbę 5 610 zatrudnionych pracowało 50,7 % / 2 849 / mężczyzn, 32% / 1 788/ kobiet oraz 17,3 % ³¹¹ dzieci. Ale już w 1887 r. struktura zatrudnienia w tym zakładzie uległa wyraźnej zmianie. Zmniejszono zatrudnienie dzieci do 4,4 % / 332 : 7 407 / , jednocześnie w to miejsce zatrudniono większą ilość kobiet , które stanowiły 52,3 % / 3 875 : 7 407 / ogólnej liczby zatrudnionych. ³¹² Na początku lat dziewięćdziesiątych / 1893 r. / w przedsiębiorstwie Łyrdowskim w dalszym ciągu utrzymała się, chociaż niewielka, przewaga kobiet, których na ogólną liczbę 7 960 zatrudnionych pracowało 3 999 tj. 50,2 % , ³¹³ zmniejszyła się natomiast wyraźnie ilość dzieci do 0,3 % / 30 /.

Interesującym jest fakt, że w przędzalni wełny osieczkowskiej Brikaszi Fosselita w Markach k/Warszawy, w odróżnieniu od sytuacji w przemyśle wełnianym guberni piotrkowskiej ^{najwyższy} odsetek załogi fabrycznej stanowiły kobiety. W 1887 r. na ogólną liczbę 851 zatrudnionych, pracowało 59,5 % / 507 / kobiet, 30,7 % / 260/ mężczyzn oraz 9,8 % / 84/ ³¹⁴ dzieci. W latach następnych liczba kobiet w omawianym zakładzie uległa dalszemu zwiększeniu i w 1893 r. na 1752 robotników kobiety stanowiły 68,4 % / 1200 / , mężczyźni zaś tylko 31,6 % ³¹⁵.

Przeciętnie w całym przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego na początku lat dziewięćdziesiątych XIX w. odsetek zatrudnienia kobiet wynosił około 50 %³¹⁶.

Wspomniany wyżej zakres pracy kobiet na zmianie nocnej z 1885r. najchętniej nie był przez fabrykantów respektowany, a często omijany. Na podstawie materiałów Gubernialnego Urzędu d/s fabrycznych w guberni piotrkowskiej można stwierdzić, że właściciele wielkich przedsiębiorstw włókienniczych bardzo łatwo uzyskiwali ^{okresowe} pozwolenia na zatrudnianie pewnej ilości kobiet oraz młodzieży na zmianie nocnej. Pozwolenia takie wielokrotnie uzyskiwał zakład K.Scheiblera, Leonhardta, Woelkera i Gitzbardta, Schöna w Sosnowcu i inne.³¹⁷

Nie posiadamy materiałów dla obrazowania struktury zatrudnienia wg. płci i wieku w branży włókienniczej Królestwa w końcu XIX i na początku XX w. Możemy jedynie zilustrować to zagadnienie na przykładzie niektórych wielkich przedsiębiorstw włókienniczych. W największym kombinacie bawełnianym K.Scheiblera / siedem zakładów / w 1900 r. na ogólną liczbę 7 465 zatrudnionych pracowało 52,3 % / 3 906 / kobiet, 42,9 % / 3 202 / mężczyzn, 4,6 % / 341 / młodzieży oraz 0,2 % / 16 / dzieci.³¹⁸ W zakładach bawełnianych I.K.Poznańskiego w Łodzi w omawianym roku na 6 295 robotników zatrudnionych było 47,1 % / 2 965 / kobiet, 36,7 % / 2 310 / mężczyzn oraz 16,2 % / 1 020 / młodzieży / 15 - 17 lat³¹⁹ /.

Z kolei w przędzalni wełny esesankowej Allarta i Houssem w Łodzi w 1900 r. wśród 1557 robotników przewagę mieli mężczyźni stanowiąc 53,8 % / 839 / załogi, kobiety 25,3 % / 395 /, młodzież 10,5 % / 163 / oraz dzieci 10,4 % / 160 /.³²⁰ Mimo mniejszego odsetku kobiet w zakładzie tym stosowano na dużą skalę pracę młodzieży i dzieci, te dwie grupy łącznie stanowiły 20,9 % ogólnej liczby zatrudnionych.

Podobna sytuacja w zakresie struktury zatrudnienia istniała w innych okręgach i ośrodkach włókienniczych. W okręgu sosnowiecko-ozęstochowskim, w przędalni wigoniowej A. Schnitzera w Myszkowie w 1900 r. odsetek mężczyzn na ogólną liczbę 481 robotników wynosił tylko 20,4 % /97/, kobiet 41,5 % /200/ oraz młodzieży 38,1 % /184/. Znacznie ³²¹większa grupa robotników najniższej zarabiających stanowiła 79,6 %. W innym składzie tego okręgu - w fabryce wyrobów jutowych "Błasno" w Ozęstochowie, na ogólną liczbę 731 zatrudnionych pracowało ³²²56,2% /411/ kobiet, 35,4% /258/ mężczyzn oraz 8,4% /62/ młodzieży.

W zakładach tywardowskich w 1901 r. struktura zatrudnienia wg. płci i wieku uległa pewnej zmianie w stosunku do 1892 r. W omawianym ^{rolaw} zakładzie ogólną liczbę 8 236 robotników, pracowało ³²³52,2% /4 301/ mężczyzn, 47,7% /3 935/ kobiet oraz 5 dzieci /0,06%.

Na podstawie powyższych jednostkowych informacji można przypuszczać, że w końcu XIX w. w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego proporcje zatrudnienia kobiet i mężczyzn wahały się mniej więcej około ⁵⁰50 %. Ponadto w niektórych zakładach jak wykazano wyżej duży odsetek robotników stanowiła grupa tzw. "podrostków". W skali całej produkcji przemysłowej Królestwa Polskiego w 1897 r. ta grupa pracowników stanowiła 10,5 % ogółu zatrudnionych. ³²⁴W tym samym okresie we włókiennictwie Ozęstochowskim młodzież do lat 17 stanowiła aż 23,8 % ogółu robotników. ³²⁵

Jak już wspomniano zatrudnianie na dużą skalę kobiet i młodzieży wiązało się głównie z obniżką kosztów produkcji. Z kolei eksploatacja młodocianych do lat 17 wiązała się z faktem, iż była to grupa robotników zdolna do najbardziej wytężonej pracy ze względu na cechy psychofizyczne.

Z punktu widzenia badań przemyślnych, a nie problemów położenia klasy robotniczej ważny jest także udział kosztów robocizny w ogólnym

nych kosztach produkcji. W latach 1882 - 1890 w przemyśle włócz-
kim udział płac roboczych w globalnej wartości produkcji wahał
się od 9 - 14 %, w przemyśle bawełnianym 9 - 12 %, a w przemyśle
wełnianym 11 - 14 ³²⁶ %. Na podstawie materiałów dotyczących niekt-
rych zakładów możemy stwierdzić, że w 1900 r. np. w przedsiębior-
stwie K. Scheiblera płace stanowiły 5,6 % wartości produkcji,
w zakładzie L. Geyera 7,2 %, I.K. Poznańskiego najwięcej bo 15,1% ³²⁷
W przędzalni wełny czesankowej Allarta i Roussena - 8 %, nato- ³²⁸
miast w zakładach wigoniowych A. Schmeltzera w Myszkowie - 9,7 %,
oraz Schöna w Sosnowcu 10,1 ³²⁹ %. Tak więc na podstawie powyższych
niepełnych danych, możemy stwierdzić, że udział płac w globalnej
wartości produkcji poszczególnych zakładów był niewielki i wahał
się w ekstremach od 5,6% - 15,1 %.

Kolejnym ważnym zagadnieniem była długość dnia roboczego.
W okresie do 1885 r. długość i pora dnia pracy dzieci, młodzieży
i kobiet nie podlegała żadnym ograniczeniom. W rezultacie tego
grupy robotników podobnie jak mężczyźni pracowali od 12-14 godzin
na dobę. Dopiero wspomniane wyżej przepisy z lat 1882 i 1885 usta-
liły czas pracy dzieci / 12-15 lat / na 8 godzin z przerwą po 4
godzinach pracy na dobę lub 6 godzin bez przerwy. ³³⁰ Zagadnienie
maksymalnej długości dnia pracy w przemyśle rosyjskim zostało ure-
gulowane dopiero w roku 1897. Ustawa z 2 czerwca tegoż roku wpro-
wadziła 11, ¹/₂ ³³¹ godziny pracy.

W świetle powyższych ustaleń w kwestii rekrutacji oraz struk-
tury siły roboczej można powiedzieć, że w omawianym okresie /1870-
1900 / przemyśl włókienniczy w Królestwie Polskim posiadał wielkie
rezerywy taniej siły roboczej. W omawianych latach liczba robotni-
ków zatrudnionych w całej branży wzrosła ponad 5,5 krotnie z 20 222
do 115 034. ³³²

Reasumując całość rozważań w powyższym rozdziale należy zaznaczyć, że w ostatnich 30-leciu XIX w. w Królestwie Polskim istniały dogodne warunki rozwoju branży włókienniczej. Głównymi czynnikami powodującymi dynamiczny rozwój przemysłu włókienniczego były: rozwój rynku wewnętrznego, a następnie rozszerzenie rynków zbytu na terenie Cesarstwa Rosyjskiego; zakończenie przewrotu technicznego oraz dalsza modernizacja parku maszynowego aż do końca wieku XIX; zmiany w asortymencie produkcji umożliwiające zwycięską konkurencję z przemysłem rosyjskim; rola kapitałów obcych w zakresie wprowadzenia nowych rodzajów produkcji; polityka celna państwa rosyjskiego /„szłote cła”- 1877 / oraz wzrost ilości taniej siły roboczej/ w następstwie uwłaszczenia chłopów w 1864 r./.

Przypisy do rozdziału I

1. L.Hendelsen, Teoria i historia kryzysów i cykli ekonomicznych, t.II, Warszawa 1960, s.103-104.
2. Zagadnienia kryzysów zostały opracowane w rozdziale III - „Dynamika rozwoju przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim ” w l. 1870-1900 ”.
3. Termin „ Przewrót przemysłowy ” należy odnosić do przemian systemu produkcyjnego / technika i technologia /, ekonomicznego i organizacyjnego; natomiast określenie „ Rewolucja przemysłowa ” oznacza łącznie zmiany techniczne, ekonomiczne i organizacyjne wraz z szerokimi skutkami społecznymi i cywilizacyjnymi; w odniesieniu do samych przemian technicznych i technologicznych winno się stosować termin „ przewrót techniczny ”. - G.Missalowa, Przewrót przemysłowy w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego, w: „Pamiętnik VIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie 14-17 września 1958 ”, Referaty, cz.II, Warszawa 1958, s.451; I.Pietrzak-Pawłowska, Uprzemysłowienie ziem polskich na tle europejskim, w: „ Pamiętnik X Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie 17-21 września 1968 ”, t.I, Warszawa 1968, s.320
4. G.Missalowa, op.cit., s.451-452.
5. P.Mantoux, Rewolucja przemysłowa w XVIII w., Warszawa 1957, s.179, 190, 209; M.Dobb, Studia o rozwoju kapitalizmu, Warszawa 1964, s.269.
6. P.Mantoux, op.cit., s.292 - 307 ; M.Dobb, op.cit., s.269; I.Pietrzak-Pawłowska, Przewrót przemysłowy i warunki kapitalistycznej industrializacji na ziemiach polskich do 1918 r., w: „ Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX w. ”, Studia i Materiały, Wrocław, Warszawa, Kraków 1970, s.65.
7. P.Mantoux, op.cit., s.22; I.Pietrzak-Pawłowska, Uprzemysłowienie..., s.319.
8. I.Pietrzak-Pawłowska, Przewrót przemysłowy ..., s.67.
9. Tamże, s.67.
10. Tamże, s.57.

11. I.Pietrzak-Pawłowska, Uprzemysłowienia..., s.319-320;
W.Jacumski, Przewrót przemysłowy w Rosji, „Zeszyty Historyczne”,
Warszawa 1954, Zeszyt 6, s.87, - W.Jacumski salicza przewrót
przemysłowy w Rosji do sjawisk historycznych epoki przejście-
wej od ustroja feudalno-pańszczytnianego do kapitalistycznego
/s. 75 /.
12. I.Pietrzak-Pawłowska, Przewrót przemysłowy ..., s.58.
13. G.Missalowa, Studia nad powstaniem łódzkiego okręgu przemyśle-
wego, t.I - Przemysł, Łódź 1964, s.61; mienoszańskie manufak-
tury sukienicoss w Wielkopolsce produkowały na rynek ogólne -
krajowy, w związku z czym po wprowadzeniu bariery celnej na
granicy z Królestwem Polskim możliwości sbytu towarów zostały
zahamowane. Natomiast konkurencja z lepiej rozwiniętym prze-
mysłem niemieckim na rynku pruskim była niesmotliwa, spowodowa-
ła to całkowity upadek okręgu wielkopolskiego.
14. W.Kula, Przewrót przemysłowy. Historia i perspektywy. Kłasyfi-
kacja udanych procesów industrializacyjnych, „ Kwartalnik Hi-
steryczny ”, 1963, nr 1; Autor przedstawia trzy typy industria-
lizacji: a/ klasyczny , w systemie wolnokonkurencyjnym ,
b/ krajów obciążonych strukturą feudalną, przyspieszających
proces uprzemysłowienia przez politykę protekcyjną / Niemcy ,
Japonia /, c/ kraje pozaeuropejskie , które nie przeszły przez
epokę gospodarki feudalnej.
15. J.Jedlicki, Niesudana próba kapitalistycznej industrializacji.
Analiza państwowego gospodarstwa przemysłowego w Królestwie
Polskim w XIX w., Warszawa 1964, s. 98 - 104, 249,305.
16. I.Pietrzak-Pawłowska, Przewrót przemysłowy ..., s.69-77.
17. G.Missalowa, Studia ..., t.I, s.193; Autorka podaje, że już
w 1824 r. K.F.Wendisch w Łodzi sbuildował nowoczesną przędzalnię
bawełny, gdzie sainstalował przędzarki mulejowe - dla cienkiej
przędzy oraz przędzarki Arkwrighta / water frame'y / do pro-
dukcji na osnowę. Także w roku 1824 we włókiennictwie obok siły
wody i koni zastosowane maszyny parowe w zakładach Frasckla
w Warszawie i Langego w Przedsbersu - s.228.
18. J.Lukasiewicz, Przewrót techniczny w przemyśle Królestwa Polskie-
go w l. 1852-1886, Warszawa 1963, ss. 425.

19. G.Missalowa, Przewrót ..., s.453; tejsze, Studia...,t.I,s.187; W.Jacunski, op.cit., s.82; I.Pietrsak-Pawłowska, Przewrót przemysłowy ..., s.67; J.Lukasiewicz, op.cit., s.7.
20. I.Pietrsak-Pawłowska, Przewrót przemysłowy ..., s.74.
21. Tamte, s.77; Historycy techniki uważają elektryfikację za drugą rewolucję techniczną, tsw. elektryfikacyjną, polegającą na wprowadzeniu prądu elektrycznego jako źródła zasilania w energię różnych urządzeń produkcyjnych i nieprodukcyjnych - podaje nas: B.Olszewski, Rewolucja techniczna a rewolucja przemysłowa,- referat wygłoszony na zebraniu Komieji Koordynacji Badań nad dziejami przemysłu na ziemiach polskich - w marcu 1971 r. w Warszawie; Autor wyróżnia trzy rewolucje techniczne:
 - 1/ Mechanizacyjna / maszyna parowa i maszyny narzędziowe /
 - 2/ Elektryfikacyjna
 - 3/ Automatyzacyjna - wchodząca w skład współczesnej nam rewolucji naukowo-technicznej.
 Patrz także - P.Horska-Vrbova, Cesky prumysl a tsv. druga przemysłowa resoluce, w: „Rozprawy Ceskoslovenske akademie ved ", Praha 1965, s.20.
22. J.Lukasiewicz, op.cit., s.255 - 271; Z.Pastuła, Początki kapitalizmu monopolistycznego w przemyśle hutniczo-metalowym Królestwa Polskiego w l.1852-1900, Warszawa, 1968 , s.43.
23. T.Mantoux, op.citt, s. 268; M.Dobb, op.cit., s.266; W.Jacunski, op.cit., s.81
24. Zagadnienie przewrotu przemysłowego we włókiennictwie Królestwa Polskiego zostało gruntownie opracowane przez G.Missalową w pracach: Przewrót przemysłowy..., op.cit., oraz Studia ..., t.I op.cit.; Zagadnienie nowych zmian technicznych w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego opracował J.Lukasiewicz , Przewrót techniczny..., op.cit.
25. G.Missalowa, Przewrót..., s.454 - miało to miejsce w zakładach Fraenkla w Warszawie w 1823 r., Fiedlera w Opatówku^W1830 r. oraz Harrera w Sieradzu w 1830 r.
26. Tamte, s.455.

27. J.Lukasiewicz, op.cit., s.103.
28. G.Missalowa, Przewrót ..., s.459; A.Jezierski, Handel zagraniczny Królestwa Polskiego w l.1815-1914, Warszawa 1967, s.67.
29. G.Missalowa, Studia..., t.I, s. 197; J.Lukasiewicz, op.cit. s.103
30. G.Missalowa, Przewrót ..., s.461.
31. J.Lukasiewicz, op.cit., s.204.
32. Zagadnienia chałupnictwa omówione zostały w rozdziale II - struktura przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim w l. 1870 - 1900.
33. J.Lukasiewicz, op.cit.,s.204-206.
34. Tamże, s.207.
35. G.Missalowa, Przewrót ..., s.463- Autorka wymienia następujące wyznaczniki zakończenia przewrotu przemysłowego we włókiennictwie:
 - 1/ wprowadzenie nowej techniki i technologii do poszczególnych gałęzi produkcji danego kraju związane z przemysłem bawełnianym, gdzie przewrót przebiegał najbardziej klasycznie,
 - 2/ początek rozwoju przemysłu maszynowego a więc stworzenia podstaw technicznych dalszej mechanizacji,
 - 3/ opanowanie rynku przez produkcję fabryczną,
 - 4/ wytworzenie się cykli produkcyjnych i cyklicznych wahań koniunkturalnych.

Dalszym wyznacznikiem było powstanie w pełni świadomej klasy robotniczej s.453; patrz także G.Missalowa, Próba roboczego ustalenia zakresu pojęcia „ klasa robotnicza ” w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego, „ S Pola Walki ”, R.VII, nr 3, s. 89 - 90.
36. J.Ciepielewski , I.Kestrowicka, Z.Lendon, J.Tomaszewski , Historia gospodarcza świata XIX i XX w., Warszawa 1970, s.55.
37. Statystyka elektrowni fabrycznych w Królestwie Polskim w 1914- "Przegląd Techniczny", 1914, nr 28, s.282.

38. Tamże, ss 381-383; w latach 1882-1900 w Królestwie Polskim następujące zakłady posiadały własne elektrownie / podaje chronologicznie wg. roku założenia elektrowni /:
- Henryk Dietel - Sosnowiec - 3 elektrownie w l. 1882, 1891, 1895.
 - Briggs i Pesselt - Marki k/Warszawy - 1883.
 - Karol Steinert - Łódź - 1888.
 - Henryk Grohman - Łódź - 1889.
 - Kielle i Dietrich - Żyrardów - 5 elektrowni w l. 1890, 1894, 1895, 1896.
 - Tow.Akc. Markus Kohn - Łódź, - 2 elektrownie w 1895, 1898.
 - Tow.Akc. Wyrobów Jutowych i Konopnych - Osęstochowa 1896.
 - Tow.Akc. L.Grohman - Łódź - 1896 r
 - Fabryka Suki Jan Gaede - Końskie-Wola, Gub.lubelska 1898.
 - Fabryka Wstętek Jedwabnych - D.Rosenthal -Łódź , 1898.
 - Tow.Akc. Rosyjsko-Włoskie Wyrobów Włóknistych - Warszawa, 1898
 - Tow.Akc.L.Geyer - Łódź, 1899.
 - Manufaktura wełniana " H.Wolfschm " - Łódź, 1899.
 - Fabryka Wyrobów Wełnianych i Półwełnianych - " Hirschberg i Birnbaum " - 1899.
 - Fabryka Tasiemek - J.Varnhagen " - Warszawa - 1899.
 - Lniarna i Jutowa Manufaktura - Warszawa - 1899.
 - Tow.Akc. Drendelńskiej Manufaktury Tiulu, Koronek i Firanek - Warszawa, 1899.
 - Tow.Akc. "Zawiszcze" - 1900 r.
 - "La Osęstochowienne " - 1900
 - Tkalnia Wyrobów Wełnianych i Półwełnianych - "August Arlet " Eduńska Wola 1900 r.
39. E.Litten, Przemysłownictwo Rosji w słowach i kartinach, Łódź, 1897, s.1, 3, 21, 24; Autor wymienia m.in. zakłady H.Dietla w Sosnowcu, Krusche i Linder w Pabianicach oraz Briggsi Pesselta w Markach, podając że posiadały one dynamiczne maszyny wytwarzające elektryczność do oświetlania zakładów.
40. "Przegląd Techniczny", 1900, nr 23, s.406 - 410.
41. "Przegląd Techniczny", 1900, nr 25, s.417 - 420.
42. I.Pietrzak-Pawłowska, Królestwo Polskie w początkach imperializmu 1900-1905, Warszawa, 1955, s.24; I.Ihnatowicz, Przegląd Łódzki w l. 1860-1900, Słuk 1963, s. Warszawa, Wrocław, Kraków 1965, s. 102, tab.34.

43. Dane dla lat 1875, 1890, 1893 - B.Kossutski, Rozwój przemysłu wielkiego w Królestwie Polskim, Warszawa 1901, s.56 ; dla 1885 - J.Lukasiewicz, op.cit., s.349; dla 1900 - M.Lewy , Życie ekonomiczne Królestwa Polskiego, cz.II, Warszawa 1921, s.85.
44. I.Pietrzak-Pawłowska, Królestwo Polskie ..., s. 23.
45. Opracowane na podstawie danych z prac wymienionych w przypisie 43.
46. Dane jak wyżej.
47. B.Kossutski, op.cit., s.58
48. J.Lukasiewicz, op.cit. s.204; M.Lewy, op.cit. s.85; Obszary wszystkich guberni Królestwa Polskiego za lata 1875 i 1893.
49. J.Lukasiewicz, op.cit.s.204; M.Lewy s.85; Obszory wszystkich guberni Królestwa Polskiego za l. 1875 i 1893.
50. M.Lewy, op.cit., s.85; K.A.Pažitnow, Oчерки истории текстильной промышленности дореволюционной России. Сссрстианная промышленность, Москва 1955, s.238, tabl.67, s.239.
51. W.Rusiński, Rozwój gospodarczy ziem polskich, Warszawa 1963, s.309.
52. J.Lukasiewicz, op.cit., s.175
53. Tamże, s.174
54. Tamże, s.177; trzy wymienione zakłady w 1879 r. posiadały 5300 krosien mechanicznych, tj. blisko 90 % ogólnej liczby krosien zainstalowanych w tkactwie bawełnianym Królestwa.
55. Tamże, s.335; K.A.Pažitnow, op.cit., s.
56. Tamże, s.188 - 189.
57. Tamże, s.191 w 337.
58. Tamże, s.189, 340; K.A.Pažitnow, op.cit.,s.239.
59. "Ekonomista 1871 ", Warszawa 1872, s.454; A.m.St.W-oy i Woj. W.,API, "Nielle i Dietrich ", 497, nlb; należy zaznaczyć, że w latach 1870 - 1900 zakłady te skupiały około 90 % produkcji przemysłu lano-jutowo-konopnego.

60. I.Ihnatowicz, op.cit., s.28, 103.
61. K.Schweikert, Die Baumwoll-Industrie Russisch - Polens, Zürich und Leipzig 1913, s.214; I.Ihnatowicz, op.cit. s.103.
62. G.Land-Hof, S.Dutkowski, Maszyny włókiennicze, cz.I - Technologia włókiennicza, Warszawa 1955, s.15-16.
63. I.Ihnatowicz, op.cit., s.65 i 161; J.Lukasiewicz, op.cit., s.262.
64. Tamże, s.262 - 263; I.Ihnatowicz, s.133, 196, 207.
65. J.Lukasiewicz, op.cit., s.263; I.Ihnatowicz, op.cit., s.65; "Dziennik Łódzki", 1885, nr 98 i 124.
66. E.Beoskowska, Monografia zakładów Przemysłu Bawełnianego Izraela Kalmanowicza Poznańskiego w Łodzi / 1873 - 1900 /, Łódź 1971, s.21 / Praca magisterska - archiwum Zakładu Historii Polski Nowożytnej UL /.
67. I.Ihnatowicz, op.cit., s.163.
68. G.Landhof, S.Dutkowski, op.cit., s.16.
69. G.Missalewa, Przewrót ..., s.459.
70. A.Jezierski, op.cit., s.106.
71. Tamże, s. 162, 164 - 165, Autor podaje, że kiedy w 1871 r. obroty Królestwa Polskiego z Anglią wynosiły 41 % całego wartości handlu z Zachodem, to w początkach XIX w. zmniejszyły się do 1,5 %; Z.Pustuła, op.cit., s.42 - 43.
72. A.Jezierski, op.cit., s.154 - Konsul brytyjski w Warszawie w 1887 r. donosił, że mimo obniżenia się importu z Wielkiej Brytanii do Królestwa Polskiego, to jednak: "Jedynymi artykułami, których import nie szalał były krosna mechaniczne i inne maszyny włókiennicze".
73. "Przegląd Techniczny", 1901, nr 10, s.94, obliczenia własne.
74. Dane dotyczące importu maszyn włókienniczych z Anglii do Królestwa Polskiego uzyskałem od dr Adama Nablaka vice dyrektora Muzeum Włókiennictwa w Łodzi, który w 1971 r. przebywał w Anglii i w archiwach w/w firm zebrał materiały dotyczące importu maszyn włókienniczych do Cesarstwa Rosyjskiego.

skiego, w tym także do Królestwa Polskiego. Dr A.Nahlik przygotowuje obszerną pracę nt. " Import maszyn włókienniczych do Cesarstwa Rosyjskiego z Anglii ", w związku z czym w swojej pracy ograniczam się do podania ogólnych informacji. Na tym miejscu chciałbym serdecznie podziękować dr A.Nahlikowi za bezinteresowne udostępnienie tak cennych materiałów.

75. I.Ihnatowicz, op.cit., s. ; I.Pietrszak-Pawłowska, Królestwo Polskie ..., s.
76. O firmie tej wspomina "Przegląd Techniczny", 1901, nr 9, s.84, pisząc o udoskonaleniu prądnice obrótkowych.
77. Patrz przypis 75
78. Źródła do dziejów klasy robotniczej na ziemiach polskich, red. H.Gąsiorowska-Grabowska, t.I, cz.II, - Królestwo Polskie i Białostoczyzna 1864-1900, opr. H.Altman, I. Ihnatowicz, S.Kalabiński, W.Kula, Warszawa 1962, s.31; B.Pelka, Działalność francuskiego przedsiębiorstwa Allart, Roussau i Ska w przemyśle wełnianym Łodzi w l. 1879-1944, Łódź 1971, s.65 / massynopis pracy doktorskiej - archiwum Zakładu Historii Polski Nowożytniej UL / _ Autor podaje iż powyższa firma pracowała na maszynach sprowadzanych głównie z Francji; Otcet N.Ilina i N.Langowego po issledowaniu fabrycznoy promyslenostii w Carstwie Polskom, Petersburg 1888, s. 77-78, - autorzy piszą, że firmy Dietla i Schöna sprowadzały maszyny przedsiębiorstwa z Alzacji i Saksonii, stamtąd sprowadzano także personel techniczny.
79. I.Janiuk, Przemysł fabryczny w Królestwie Polskim, Petersburg 1887; R.Luksemburg, Rozwój przemysłu w Polsce, Warszawa 1957; S.Kossutski, Rozwój przemysłu ..., op.cit.; także, Rozwój ekonomiczny Królestwa Polskiego w ostatnim trzydziestolecie /1870-1900/, Warszawa 1905; L.Janowicz, Zarys rozwoju przemysłu w Królestwie Polskim, Warszawa 1907; K.Schweikert, op.cit.; F.Biołszowsky, Die Textilindustrie des Lodzer Layons. Ihr Werden und ihre Bedeutung, Leipzig 1912; E.Hoss, Wielki przemysł Królestwa Polskiego przed wojną - przyczynek do tw.,Teorii rynków wschodnich", Poznań 1918; M.Lewy, op.cit., - Zagadnienia polityki celnej Rosji Carskiej poruszają także inne prace, jednakże ograniczam się do podania najważniejszych.
80. A.Jezierski, op.cit.,

81. Tamże, s. 74.
82. S. Koszutski, *Rozwój ekonomiczny...*, s. 113.
83. A. Jezierski, *op. cit.*, s. 74.
84. S. Koszutski, *Rozwój ekonomiczny...*, s. 114.
85. Z. Pastuła, *op. cit.*, s. 22.
86. S. Koszutski, *Rozwój ekonomiczny...*, s. 118; w latach 1869-1876 przeciętny przywóz rzeczy towarów zagranicznych do Rosji wynosił 531,5 mln rb, i przewyższał wywóz towarów rosyjskich o 79,8 mln rb.
87. Tamże, s. 114; Z. Pastuła, *op. cit.*, s. 24; A. Jezierski, *op. cit.*, s. 74; M. Lewy, *op. cit.*, s. 114; K. Schweikert, *op. cit.*, s. 121.
88. A. Jezierski, *op. cit.*, s. 74.
89. Tamże, s. 130-133; nie omówiono tej sprawy szczegółowo, ponieważ była ona już wielokrotnie referowana w starej i nowej literaturze
90. Tamże, s. 132; S. Koszutski, *Rozwój ekonomiczny...*, 117.
91. A. Jezierski, *op. cit.*, s. 131.
92. I. Ihnatowicz, *Rynki sbytu przemysłu łódzkiego w drugiej połowie XIX w.*, "Przegląd Historyczny", T. LVI, 1965, z. 3, s. 419.
93. M. Lewy, *op. cit.*, s. 118-119; -obliczenia własne; E. Rose, *op. cit.*, s. 92; *Bilans handlowy Królestwa Polskiego*, opr. H. Tennenbaum, Warszawa 1916, s. 133.
94. I. Ihnatowicz, *Z badań nad kapitałem łódzkim na Kaukazie na przełomie XIX i XX w.*, "Przegląd Historyczny", LIV, 1963, z. 4, s. 607.
95. I. Ihnatowicz, *Rynki sbytu...*, s. 421.
96. A. Jezierski, *op. cit.*, s. 141.
97. Tamże, s. 141-142.
98. M. Lewy, *Życie ekonomiczne Królestwa Polskiego*, T. III I-Rosyjskie taryfy celne i kolejowe i ich wpływ na życie ekonomiczne Królestwa Polskiego, Warszawa 1915, s. 88.
99. R. Laksenburg, *op. cit.*, s. 59; I. Ihnatowicz, *Rynki sbytu...*, s. 420; "Dziennik Łódzki", 1887, nr 271-dodatek.
100. I. Ihnatowicz, *Rynki sbytu...*, s. 420; tamże, *Z badań nad kapitałem...* s. 594; M. Lewy, *Życie ekonomiczne...*, t. I, s. 89; T. Zaleski, *Łódź i Moskwa*, "Ateneum", 1890, t. II, s. 539.

101. "Dziennik Łódzki", 1890, nr 106, 163; I. Ihmatowicz, Rynek sbytu... s. 420-421.
102. "Kraj", 1891, nr 35, 30 VIII/11 IX.
103. R. Luksemburg, op. cit., s. 56-129; L. Janowicz, op. cit., s. 49-69; S. Kossutski, Rozwój ekonomiczny..., s. 156-157; I. Januż, op. cit.; K. Schweikart, op. cit., s. 158-169; I. Ihmatowicz, Z badań nad kapitałem..., s. 593-608; tenże, Rynek sbytu..., s. 419-422; A. Jezierski, op. cit., s. 173-179; U. S. Suster, Ekonomiczna i polityczna walka Moskwy z Łódzją, "Istoriesskije Zapiski", 1939, nr 5.
104. A. Jezierski, op. cit., s. 173, tab. 76.
105. Tamże, s. 173; R. Luksemburg, op. cit., s. 57.
106. A. Jezierski, op. cit., s. 173.
107. R. Luksemburg, op. cit., s. 58-59; A. Jezierski, op. cit., s. 175.
108. Odczet I. Januża po iśledowaniju promysłennosti Carstwa Polskiego, Petersburg 1888, s. 104-107; podaje go J. Fijałek, Działalność Inspekcji Fabrycznej w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego / okres autonomiczny 1885-1894/ - Studium z położenia włókienniczej, Łódź 1969/ maszynopis pracy habilitacyjnej/.
109. A. Jezierski, op. cit., s. 177; Z. Pustuła, op. cit., s. 110-113; ustawa ta skierowana była głównie przeciwko kapitalistom niemieckim.
110. Tamże, s. 176; R. Luksemburg, op. cit., s. 59-61; W. Z., Łódź i Moskwa, "Kraj", 1892, nr 47, s. 19-21.
111. R. Luksemburg, op. cit., s. 59-60.
112. Tamże, s. 59; A. Jezierski, op. cit., s. 176.
113. "Dziennik Łódzki", 1887, nr 271; "Dziennik Łódzki", 1888, nr 7, 67, 115; "Dziennik Łódzki", 1890, nr 163; "Ateneum", 1891, t. III, s. 609; "Ateneum" 1890, t. II, s. 526-541; "Kraj", 1891, nr 35; "Kraj" 1892, nr 47; "Kraj", 1896, nr 42; "Kraj", 1899, nr 45; "Kraj", 1901, nr 36.
114. R. Luksemburg, op. cit., s. 60.
115. T. Zaleski, op. cit., s. 534; "Ateneum", 1891, t. III, s. 609; R. Luksemburg, op. cit., s. 60-61.
116. Tamże.

117. I.Ihnatowicz, *Z badań nad kapitałem ...*, s.606; autor podaje za "Dziennikiem Łódzkim", 1885, nr 55 - że poraz pierwszy w 1885 r. przysłano do Łodzi niewielką ilość bawełny egipskiej, twierdząc dalej, że była jednak zbyt dobra aby używać ją do wyrebu tanich łódzkich tkanin, tymczasem na podstawie akt Piotrkowskiej Izby Skarbowej, można stwierdzić, że zakład K.Scheiblera już w 1882 r. obok bawełny amerykańskiej i indyjskiej importował bawełnę egipską - APL, FIS, 4602, Kz alb.
118. APL, AHnL, 3960, k.112, 113, 117, 120, 128,
119. APL, AHnL, 3989, k. 31, 32, 37, 38, 42, 43; Ryg.3990, k.129, 131, 135, 138.
120. APL, FIS, 4587, nr 530, alb; 4589, k.219-220; 4602, alb.
121. *Obserw. warszawskiej gubernii za 1888 god.*, Warszawa 1889, s.7.
122. "Dziennik Łódzki", 1886, nr 173; 1889, nr 268; A.Jonierski, *op.cit.*, s.141.
123. T.Zaleski, *op.cit.*, s.529.
124. "Kraj", 1901, nr 27.
125. I.Ihnatowicz, *Z badań nad kapitałem ...*, s.594; E.Boczkowska, *op.cit.*, s.34
126. I.Ihnatowicz, *Przemysł Łódzki ...*, s. 113; *tenże*, *Z badań nad kapitałem ...*, s.594
127. Kiedy to w Kokandzie, Ka-Manganie, Andizanie, Chodżencie i Mitanii w środkowo-azjatyckiej części Rosji oraz w Bucharze, Usardżuże, Kreminie i Chiwie na terytoriach chanatów Buchary i Chiwy pojawiły się oczyszczalnie firmy I.K.Poznańskiego. Ponadto Poznański zaczął sprowadzać surowiec z Persji gdzie wybudował również własne oczyszczalnie w Barfrucie i Sabsebwanie. Również na początku XX stulecia zakład I.Poznańskiego oraz K.Scheiblera podjęły akcję założenia w Turkiestanie własnych plantacji bawełny, zamierzenia te nie zostały jednak w pełni zrealizowane. - I.Ihnatowicz, *Przemysł Łódzki ...*, s.113; E.Boczkowska, *op.cit.*, s.105.
128. K.Schweikert, *op.cit.* s.202-203, 282.

129. I.Ihnatowicz, Z badań nad kapitałem ... , s. 606 - 608.
130. I.Ihnatowicz, Przemysł Łódzki ... , s.113.
131. Wyraźny wzrost surowca bawełny rosyjskiej w latach dziewięćdziesiątych XIX w. nastąpił w zakładach K.Scheiblera, L.Geyera oraz I.K.Poznańskiego - APŁ ANuŁ, 4290, k.42,399; 4335, k. 51, 338, 343; APŁ, AFI, L.Geyer, 119, k. 16; E. Buczkowska, op.cit., s. 105 - 106; na przełomie XIX i XX w. także zakłady tyrrardowskie Nielle i Dietricha obok bawełny egipskiej i amerykańskiej importowały z terenu Buchary, Chiwy i Tasskientu bawełnę rosyjską - AnST. W-ny i Woj. W, AFI, Nielle i Dietrich, 497, alb.
132. K.Schweikert, op.cit. s.200 - przesłonenia na tony własne.
133. Bilans handlowy, op.cit., s.278
134. L.Mendelson, op.cit. s.466.
135. "Pranda" , 1895, nr 38; APŁ, AFI, H.Grehman, 489, k.16 -17.
136. I.Ihnatowicz, Przemysł Łódzki ..., s.
137. M.Lewy, Życie ekonomiczne ..., t.II, s.
138. F.Sobalski, Rozwój przemysłu w Częstochowie w l. 1882-1900, Częstochowa 1966, s.118, 141, - przypis 245 / maszynopis pracy doktorskiej - archiwum Zakładu Historii Polski Nowożytniej UŁ / ; Obzór guberni warszawskiej za 1888 god, Warszawa 1889, s.7 i 8; AGAD, WRG, Wydz.Administracyjny, Ref. VII - 80 , k. 341, 445; B.Pelka, op.cit., s.77, 95.
139. APŁ EGK, 133, k. 127 - 129.
140. F.Sobalski, op.cit., s.141.
141. S.Koszutski, Rozwój ekonomiczny ..., s. 147 - 148; tenże , Rozwój przemysłu ..., s.104 - 105.
142. Sprawozdania Zarządu Drogi Żelaznej Fabrycano-Łódzkiej za lata 1877, 1878, 1882, 1883, 1884.
143. Dane odnośnie przywozu obliczone na podstawie: za lata 1895 1898, Statistiesenkiy spornik opieriewskie wsiech gruzow; za lata 1899, 1900 - Bilans handlowy ..., op.cit.,s.279.

144. Szacunków dokonano w następujący sposób: dla okresu 1877-1884 na podstawie statystyki PA Orłowa za lata 1879 i 1884 przyjęto, że udział przemysłu łódzkiego w przędalnictwie wełny w Królestwie wynosi przeciętnie 45 %, w związku z czym dane o sułyciu wełny surowej w Łodzi za powyższe lata podniesione do 100 %. Natomiast dla określenia wielkości sułycia wełny surowej w przemyśle Królestwa Polskiego za lata 1895 - 1900 przyjęto za S.Koszutskim, Rozwój ekonomiczny ... , s. 147, że wełna krajowa stanowiła średnio 30 % ogólnej ilości sułycia tego surowca.
145. Bilans handlowy, op.cit., s.279 - obliczenie własne.
146. L.Iwanicki, Len i przemysł lniany, " Ateneum ", 1894 , t.I, Z.1, s.130.
147. Obszar Warszawskiej guberni za 1884 god, Warszawa, 1885 , s. 5; Surowce to sprowadzane z guberni Witebskiej , pskowskiej, jarosławskiej i wileńskiej; Obszar warszawskiej guberni za 1888 god, Warszawa 1889, s.7; Obszar warszawskiej guberni za 1893 god, s.7.
148. Ołczot Illina i Langowogo, op.cit., s.88; F.Sobalski ,op.cit., s.117.
149. Obszar warszawskiej guberni za 1888 god, op.cit., s.7; Obszar warszawskiej guberni za 1893 god, op.cit., s.7 - obliczenia własne.
150. F.Sobalski, op.cit., s.117 - obliczenia własne.
151. S.Koszutski , Rozwój ekonomiczny ... , s. 149; Bilans handlowy, op.cit., s.317 - przesłiczenie własne.
152. S.Koszutski, Rozwój ekonomiczny ..., op.cit., s.148.
153. Tamże, s.149; Bilans handlowy, op.cit.,s.282.
154. S.Koszutski, Rozwój ekonomiczny ..., s.149.
155. Sztykman B.Pelka, op.cit. s.96.

156. A.Jezierski, op.cit., s.77, 133.
157. J.Januzzi, Przemysł ..., s. 73 - 74; Odczot Januzzi ..., s.104.
158. I.Pietrzak-Pawłowska, Królestwo Polskie ..., s. 53 - 54.
159. I.Ignatowicz, Przemysł..., s. 111 - 112.
160. Tante, s.112.
161. Patrz przypis nr 79 oraz: I.Ignatowicz, Rynki zbytu...,op.cit.; A.Jezierski, Handel zagraniczny..., op.cit.; tenże, The Role of Eastern Markets in the Development of Polish Industry in the Light of the Balance of Trade Estimate of Nineteenth Century Poland, „ Studia Historiae Oeconomicae”, V. 4 1969, Poznań 1970, s. 13-28.
162. R.Luksemburg, op.cit., s.46-53, 107-114.
163. L.Janowicz, op.cit., s.45-47, 65.
164. I.Ignatowicz, Rynki zbytu..., s.413 - 431; A.Jezierski, The role..., s.13-28.
165. L.Janowicz, op.cit., s. 46; I.Ignatowicz, Rynki zbytu..., s.416; A.Jezierski, Handel..., s.111; J.Lukasiewicz, op.cit. s.307.
166. I.Ignatowicz, Rynki zbytu ..., s.416, tabl. 1.
167. A.Jezierski, Handel..., s.110, tabl.54 - obliczenia własne.
168. I.Ignatowicz, Rynki zbytu ..., s.420.
169. Warto zwrócić uwagę na fakt, że w tym właśnie roku fabrykanci moskiewscy podnieśli sprawę ekspansji przemysłu Królestwa Polskiego na rynki rosyjskie i rozpoczęła się tzw. wojna Łodzi z Moskwą.
170. J.Jezierski, Handel..., s.86; Autor przyjmuje ceny stałe w wysokości 60 rs za pud na podstawie pracy: J.Poznański, Proizwoditelnyje sily Carstwa Polskiego, Petersburg 1879, s. 91.
171. A.Jezierski, Handel..., s.148 - 149; Ceny stałe przyjęto na podstawie: Bilansu Handlowego ..., op.cit.,

172. Patra: I.Ihnatowicz, J.Lukasiewicz, W sprawie badań statystycznych nad historią przemysłu na ziemiach polskich , w: „ Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX w., red.I.Pietrask-Pawłowska, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, s.27 - 41.
173. „ Gazeta Warszawska ”, 1900, nr 205; L.Janowicz, op.cit., s.25 - 26.
174. I.Ihnatowicz, Przemysł Łódzki, s.52.
175. I.Ihnatowicz, Rynki zbytu, s.429.
176. J.Lukasiewicz, op.cit. s.330.
177. A.Wierschlegijski, Bilans Handlowy Królestwa Polskiego, „Ekonomista ”, t. I, 1902, s.108.
178. P.Sobalski, op.cit. s.118.
179. AGAD, WRG, Wydz.Administracyjny, Ref. VII - bez sygnatury, k.199.
- 180.AGAD,WRG,Wydz.Administracyjny,Ref.VII,80,k.445.
- 181.I.Ihnatowicz,Przemysł Łódzki...,s.51-52.
- 182.A.Wierschlegijski,op.cit.,s.108-109;S.Koszutski,Rozwój ekonomiczny...,s.150;K.Ross,op.cit.,s.165;A.Jezierski, Zawadzki,Dwa wieki rozwoju przemysłu w Polsce,Warszawa 1967,s.183.
- 183.I.Pietrask-Pawłowska,Postoje ziem polskich w międzynarodowej wymianie gospodarczej na przełomie XIX i XX wieku,w: "Pamiętnik VIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie 14-17 września 1958 r.",Referaty cz.2,Warszawa 1958,s.491.
- 184.Obliczono na podstawie:A.Jezierski,Handel...,s.85,149.
- 185.R.Luksenburg,op.cit.,s.48;L.Janowicz,op.cit.,s.43;I.Ihnatowicz, Rynki zbytu...,s.418.
- 186.R.Luksenburg,op.cit.,s.48-49;"Dziennik Łódzki",1886,nr 81.
- 187."Dziennik Łódzki",1884,nr 88.
- 188.S.Koszutski,Rozwój ekonomiczny...,s.143-144;I.Ihnatowicz,Rynki zbytu...,s.418;tenże,Przemysł Łódzki...,s.125;"Prawda",1892, nr 28.

189. R. Luksemburg, op.cit., s. 49.
190. K. Schweikert, op.cit., s. 239; I. Ihnatowicz, Przemysł Łódzki..., s. 125.
191. I. Pietrzak Pawłowska, Królestwo Polskie..., s. 137 - 140.
192. S. Kossowski, Rozwój ekonomiczny..., s. 141.
193. L. Janowicz, op.cit., s. 73.
194. I. Ihnatowicz, Przemysł Łódzki..., s. 57 - 61; także, Rynki zbytu ..., s. 426 - 427; F. Bielschewsky, op.cit., s. 74 - 80 ; Autorka zwraca uwagę na fakt iż w przemyśle Łódzkim wykorzystanie surowca bawełnianego wynosiło 95 %, przy średniej światowej 78 - 88 %.
195. „Prawda” 1894, nr 42, nr 51; 1895, nr 38 ; „Kraj”, 1896, nr 42
196. B. Pełka, op.cit., s. 79 .
197. Kalendarz Ilustrowany na rok 1899, wyd. J. Unger, Warszawa 1898, alb.
198. APL, PLS, 4587, nr 530, alb.
199. S. Pytlas, Monografia zakładu J. Heinsla, s. 98 /maszynopis pracy ~~z archiwum Zakładu Historii Polski Nowożytnej UŁ~~ - archiwum Zakładu Historii Polski Nowożytnej UŁ /
200. B. Pełka, op.cit., s. 95.
201. AGAD, WEG, Wydz. Administracyjny, Ref. VII, bez sygnatury , K. 199.
202. F. Sobalski, op.cit., s. 117-118.
203. „Dziennik Łódzki”, 1886, nr 81; 1892, nr 26; 1892, nr 34 ; spośród rosyjskich firm handlowych należy wymienić przedsiębiorstwo - Issakow i Blumentau ” w Moskwie oraz firmę o nieznanym nazwie - G. et B., także z Moskwy.
204. Sprawozdania księżki pastrowskiej gubernii na 1883 god, Piotrków 1882, s. 8 - 13; Kalendarz Ilustrowany na rok słoneczny 1881, wyd. J. Unger, Warszawa 1880, s. 115 - 116; „Przegląd Techniczny”, 1888, t. XIV, s. 43 ; „Kraj”, 1896, nr 42.
205. W. Załęski, Statystyka porównawcza Królestwa Polskiego, Warszawa 1876, s. 43.

206. „Przegląd Techniczny”, 1876, t.I, s.264 - 266.
207. Sprawozdania książka ..., op.cit., s.9 - 11.
208. „Kraj”, 1896, nr 42.
209. J.Lukasiewicza, op.cit., s.302.
210. Tamże; S.Koszutski, Rozwój przemysłu..., s.66.
211. S.Koszutski, Rozwój ekonomiczny..., s.181.
212. „Przegląd Techniczny”, 1875, t.I, s.76-79; J.Lukasiewicz, op.cit., s.303; S.Koszutski, Rozwój ekonomiczny..., s.181.
213. Tamże, s.182 - 183.
214. J.Lukasiewicz, op.cit., s.303 - przypis nr 23, s.304.
215. Złoty Tamże, s. 303; S.Koszutski, Rozwój ekonomiczny..., s. 187.
216. A.Jezierski, S.M.Zawadzki, op.cit., s.156; Ponadto jeszcze pod koniec omawianego okresu / 1900 r. / rozpoczęto budowę kolei łączącej Warszawę przez Błonie, Sochaczew, Łowicz, Zgierz, Łódź, Pabianice, Sieradz, z Kaliszem i dochodzącej do Szczepiorniej na granicy pruskiej. - „Tygodnik Ilustrowany” 1900, nr 16, s.303; APŁ, EKK, 643, n1b.
217. P.A.Chromow, Ekonomiczeskije razvitije Rossii w XIX - XX wiekach, Moskwa 1950, Prilozhenia, tab. 10, s. 462.
218. S.G.Strumilin, Očerki ekonomiceskoj istorii Rossii, Moskwa 1960, s. 492 - 493; P.A.Chromow, op.cit., s.462.
219. Tamże.
220. J.Lukasiewicza, op.cit. s.302.
221. P.Laszczenko, Historia gospodarsza ZSRR, t.II, Warszawa, 1956, s.122.
222. Tamże, s.123.
223. „Tygodnik Ilustrowany”, 1900, nr 32, s.630; „Gazeta Handlowa”, 1898, nr 9, s.2.
224. „Tygodnik Ilustrowany”, 1895, nr 16, s.263.
225. H.Luksenburg, op.cit. s.49; Sprawozdania Zarządu Drogi Żelaznej Fabryczno-Łódzkiej za lata - 1876, 77, 78, 79, 82, 83, 84.

226. B.F.Brandt, Innostrannyje kapitały ich wlianijsz na ekonomieszeskoje rozwitie strany, t.I-III, Petersburg 1898-1901; I.Janisz, Oczerki istorieseskiego rozwitija fabrichno-zawodskoj promyszlennosti w Carstwie Polskom, Moskwa 1887; K.Schwaikert, op.cit.; F.Bielschowsky, op.cit.; S.Kossutski, Rozwój ekonomiczny..., op.cit.
227. G.Nissalowa, Studia..., t.I, s.12
228. Z.Pustuła, Kapitały obce w przemyśle ciężkim Królestwa Polskiego /1876-1900/, "Kwartalnik Historyczny", 1964, nr 4, s.933.
229. S.Kossutski, Rozwój ekonomiczny..., s.58, 65; K.Bajer, Przemysł włókienniczy na ziemiach polskich od początku XIX do 1939 r., Łódź 1958, s.175-176.
230. S.Kossutski, Rozwój ekonomiczny..., s.64; B.Aleksandrowicz, O przemyśle tkackim u nas, "Niewa", Warszawa 1888, t.18, Zeszyt 139, s.474-478.
231. W.Kula, Kształtowanie się kapitalizmu w Polsce, Warszawa 1955, s.58; I.Ihnatowicz, Z badań nad kapitałem obcym w przemyśle łódzkim w latach 1860-1880, "Kwartalnik Historyczny", 1956, nr 4-5, s.246.
232. Tamże, s.247-248; w związku z wysokimi cłami wwozowymi, rynki Królestwa Polskiego i Rosji mogły być dostępne dla kapitału obcego tylko w drodze inwestycji na terenie Cesarstwa Rosyjskiego.
233. I.Ihnatowicz, Rynki zbytu..., s.420.
234. W.I.Bowkin, K woprosu o roli innostrannogo kapitała w Rosii, "Wiestnik Moskowskogo Uniwersyteta", 1964, nr 1, s.77.
235. Tamże, s.78; W.Kostrowicka, J.Landau, Z.Tomaszewski, Historia gospodarcza Polski XIX i XX w., Warszawa 1966, s.187; autorzy podają że przemysł górniczo-hutniczy w Królestwie Polskim prawie w całości znajdował się w rękach kapitału niemieckiego i francuskiego.
236. "Przegląd Techniczny", 1901, nr 6, s.53.

237. Z.Pustuła, Początki kapitału ..., s.94, tab.XVII.
238. Tamże, s.108, tabl.22 XXI.
239. B.Pałka, Kapitał krajowy i obcy oraz spółki akcyjne w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego 1878-1886, " Rocznik Łódzki " , t.XII, 1967, s.17; J.Lukasiewicz, op.cit.,s.315-316; G.Missalowa i Zespół:J.Fijałek, B.Pałka, W.Puś, Przemysł włókienniczy, w:"Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX w." , red.I.Pietrzk-Pawłowska, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, s.238-239; F.Sobalski, op.cit.,s.45.
240. S.Kossutski, Rozwój ekonomiczny..., s.52,53; J.Lukasiewicz, op.cit.s.312-318; B.Pałka, Kapitał krajowy ..., s.13-22.
241. S.Kossutski, Rozwój ekonomiczny..., s.53.
242. Tamże, s.52; J.Lukasiewicz , op.cit., s.174.
243. S.Kossutski, Rozwój ekonomiczny..., s.54; J.Lukasiewicz, op.cit., s.331; APŁ, DGP, Wydz.Administracyjny, 1269 , k.1-5.
244. S.Kossutski, Rozwój ekonomiczny..., s.55; J.Lukasiewicz, op.cit., s.315-316; " Przegląd Techniczny " , 1879, t.I, s.184.
245. S.Kossutski, Rozwój ekonomiczny..., s.55; J.Lukasiewicz, op.cit., s.317.
246. E.Litten, op.cit.s.34.
247. F.Sobalski, Op.cit., s.35-36.
248. Sprawozdania księgi petrowskiej guberni za 1884 god, Petrowsk 1885, s.152 - 153; Ukazatel fabrik i sawodow je-wropejskiej Rosnii i Carstwa Polskiego, opr.P.A.Orłow , Petersburg 1887, s.592; J.Lukasiewicz, op.cit., s.316.
249. F.Sobalski,op.cit., s.44-45.
250. Ukazatel diejstwujuuszczich w Imperii akcjoniernych preb-prijatii, opr.B.A.Dimitriew-Mamonow, Petersburg,1903, s. 461.

251. B.Folka, Działalność..., op.cit.; I.Ihnatowicz, Przemysł Łódzki..., s.130.
252. F.Sobalski, s.50-51; ~~Wskaznik~~ Ukazatel fabrik i sawodow jеwropejskoj Rossii, Carestwa Polskogo, Sybira, Kaukaza i srednia azjackich wladienij, opr. P.A.Orłow, t.2, Petersburg 1895, s.2.
253. F.Sobalski, op.cit., s.53-54; w 1900 r. wspomniana firma po zakupie fabryki jutowej w Bhesznia została przekształcona w spółkę akcyjną pn. "La Czenstochewienne", jednakże produkcję to nowe przedsiębiorstwo rozpoczęło dopiero w 1901 r. - B.Paczyński, "Czenstochowianka". Gospodarka kapitału francuskiego i hitlerowskiego sąsądu powierniczego w latach 1900-1944, Częstochowa 1961, s.17-20.
254. I.Ihnatowicz, Przemysł Łódzki..., s.140.
255. A.n.SS.W-y i Woj.W., AFI, 1244, albg B.A.Dimitriew-Mamonow, op.cit., s.1710; G.Missalowa i Zespół, op.cit. s.238.
256. B.A.Dimitriew-Mamonow, op.cit. s.1676.
257. E.Litten, op.cit., s.24; Oczet za 1885 god fabrycznogo inspektora Warszawskiego okruga A.W.Blumenfelda, Petersburg 1886, os.II, s.23.
258. K.Bajer, op.cit., s.133; I.Ihnatowicz, Przemysł Łódzki..., s.115.
259. B.A.Dimitriew-Mamonow, op.cit., s.516; Spisok fabrik i sawodow, op.cit., s.78.
260. Obliczone na podstawie - Spisok fabrik i sawodow..., op.cit.
261. I.Pietrzak-Pawłowska, Uprzemysłowanie..., s.322.
262. W.Kostrowicka, J.Landau, Z.Tomaszewski, op.cit.s.185; Z.Pastuła, Początki..., s.159.
263. B.Kossuński, Rozwój ekonomiczny..., s.88; W.Kostrowicka, J.Landau, Z.Tomaszewski, op.cit., s.186.
264. "Ekonomista 1871", Warszawa 1872, s.506; B.Kossuński, Rozwój ekonomiczny..., s.95.

265. W.Kostrowicka, J.Landau, Z.Tomaszewski, op.cit. s.187.
266. „Ekonomista 1872”, Warszawa 1873, s.695-696; I.Ihnatowicz, Kapitały ..., s.253; tenże, Przemysł Łódzki...,s.48.
- 267 B.A.Dimitriew-Mamonow, op.cit., s.52; C.Laglewski, Rozwój banków akcyjnych w Królestwie Polskim, „Ekonomista ”, Warszawa 1908, t.8, cz.I, s.161.
268. S.Koszutski, Rozwój ekonomiczny..., s.90, 96; „Ekonomista 1872”, Warszawa 1873, s.373; „Prawda”, 1894, nr 27, s. 323.
269. I.Janżułł, Przemysł fabryczny..., s.81-83, APŁ, RGP,Wyda. Administracyjny, 5177, k.1-6; „Dziennik Łódzki”, 1886, nr 81.
270. S.Koszutski, Rozwój ekonomiczny...,s.97; I.Ihnatowicz, Przemysł Łódzki..., s.118; „Ekonomista 1871”, Warszawa 1872, s. 743.
271. S.Koszutski, Rozwój ekonomiczny..., s.108-109; „Gazeta Warszawska”, 1900, nr 173.
272. S.A. Kenpner, Kredyt przemysłowy, „ Biblioteka Warszawska”, 1897, t.1, s.225.
273. I.Ihnatowicz, Przemysł Łódzki..., s. 120.
274. „ Rozwój ”, 1901, nr 151, s. 3
275. Tymczasem w krajach zachodniej Europy / Anglia, Francja, Niemcy / istniały wielkie banki udzielające przedsiębiorstwom przemysłowym pożyczki długoterminowej, spośród tych banków warto wymienić: Francja - Crédit Lyonnais,Société Générale; w Anglii - Westminster, National Provincial i Midland; w Niemczech - Deutsche Bank,Dresdner Bank.- W.Kusiński, Zarys historii gospodarczej powszechnej,Warszawa 1970, s.393-394.
276. I.Ihnatowicz,Przemysł Łódzki..., s.121.

277. G. Missalowa, Próba roboczego ustalenia pojęcia - klasa robotnicza, „Z Pola Walki”, Rocznik VII, nr 3, s. 90.
278. Historia Polski, wyd. PAM, t. III, cz. I, s. 375.
279. Tamże, s. 377.
280. W. Grabski, Materiały w sprawie włościańskiej, T. 1, cz. I, Warszawa 1907, s. 62 - 67.
281. K. Groniowski, Kwestia agrarna w Królestwie Polskim 1871-1914, Warszawa 1966, s. 229; R. Chomać, Struktura szty agrarna Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX w., Warszawa 1970, s. 47; A. Grodek, Historia gospodarstwa XIX i XX w. /skrypt/, Warszawa 1960, s. 155.
282. T. Lępkowski, Posaćki klasy robotniczej Warszawy, Warszawa 1956, s. 132.
283. P. Sobalski, op. cit., s. 184; A. Szczypiorski, Statystyki XIX-wieczne Warszawy i imigracja, „Rocznik Warszawski”, t. VII, Warszawa 1966, s. 248; autor podaje, że wg. danych spisu z 1897 w grupie służby domowej 86,4 % osób urodziła się poza Warszawą, a w grupie wyrobików 68,6 %.
284. S. Kossutski, Rozmój przemysłu, s. s. 204.
285. J. Ziolkowski, Sosnowiec. Drogi i czynniki rozwoju miasta przemysłowego, Katowice 1960, s. 202.
286. A. Kormanowa, Gospodarstwo społeczne przesłanki ukształtowania się pierwszej polskiej partii robotniczej / w 70 lecie powstania partii - Proletariat 7, „Przegląd Historyczny”, 1952, Zeszyt 3-4, s. 411 - 434.
287. A. Szczypiorski, op. cit., s. 247.
288. Obszar Petrokowskiej guberni za 1892 god, Petrokow 1893, s. 7.
289. Obszar Petrokowskiej guberni za 1897 god, Petrokow 1897, priloženja, wiadomost 3 h i 3 B.
290. Obszar petrokowskiej guberni za 1900 god, Petrokow 1900, priloženja, wiadomost 3 h i 3 B.

291. F.Sobalski, op.cit., s.158, tab.10
292. Obszar petrokowskiej guberni za 1897 god, op.cit. s.28.
293. Obzor petrekowskiej guberni za 1900 god, op.cit. s.
294. R.Chomać, op.cit. s.48 - 49; K.Groniowski, op.cit., s.121; autor podaje, że w latach 1890-1904 emigrowało za granicę ze wsi Królestwa Polskiego 127 482 osoby z tego najwięcej z gubernii północno-wschodnich - płockiej, łosyńskiej i suwalskiej.
295. Kalendarz ilustrowany na rok 1899, op.cit. s.29.
296. „ Biblioteka Warszawska”, t.III, 1898, s.572 - 574; „ Prawda ”, 1900, nr 13, s.154 - 155.
297. Tanie; Kalendarz Ilustrowany..., op.cit., s.29.
298. S.Kosztański, Rozwój przemysłu..., s.204.
299. P.Horska - Vrbova , op.cit., s.4.
300. G.Missalowa, Studia nad powstaniem łódzkiego okręgu przemysłowego, t.II - Klasa robotnicza, Łódź 1967, s.42.
301. Zagadnienie to zostało opracowane w następujących pracach:
H.Brodowska, Kapitalistyczne przemiany podłódzkiej wsi Chojny, " Rocznik Łódzki" , t.I, 1958, s.47-70; tejsze, Struktura zawodowa ludności wsi Chojny w latach 1859 - 1882, " Rocznik Łódzki" t.II, 1959, s.47 - 69; tejsze, Migracja ludności wsi Chojny po uwłaszczeniu do 1882 r., " Rocznik Łódzki ", t.VII, 1963, s.7-34; tejsze, Kapitalistyczne przeobrażenia podłódzkich wsi gminy Chojny, w: Studia i Materiały do Dziejów Łodzi i Okręgu Łódzkiego, t.II, red.H.Brodowska, Łódź 1966, s. 329-369; tejsze, Kształtowanie się dzielnic Bałuty w Łodzi, "Rocznik Łódzki", t.IV, 1971, s.201 - 215; B.Półka, Proces przekształcenia podłódzkiej wsi Widzew w robotniczą dzielnicę miasta, w: Studia i Materiały do Dziejów Łodzi i Okręgu Łódzkiego, t.II, s.305 - 328.
302. I.Pietrzak-Pawłowska, O zakresie badań historycznych nad klasą robotniczą, " Z Pola Waki ", Rocznik VII, nr 3, s.63.
303. G.Missalowa, Próba ..., s.90; G.Missalowa i Zespół, op.cit., s.284; Zagadnienie chałupnictwa zostało opracowane w rozdziale II niniejszej pracy.

304. G.Miesalowa, *Studia...*, t.II, s.112; w 1864 r. męłoszyna zarabiał 2 rb tygodniowo, kobieta 1,5 rb., dzieci 60 kop.; S.Goraki, *Lódź społeczna. Monografia publicystyczna*, Lódź 1904, s.128; na początku XI w. w zakładach fabrycznych męłoszyna zarabiał 5,52 rb tygodniowo, kobieta 4,14 rb, młodzież 2,31 rb; J.Fijałek, *op.cit.*, s.21.
305. Tamże; autor zwraca uwagę na cechy psychofizyczne tych grup robotników, a mianowicie, uległość i zręczność.
306. J.Lukasiewicz, *op.cit.*, s.127; G.Miesalowa, *Studia...*, t.II, s.120.
307. A.H.Blumenfeld, *op.cit.*, s.78; wyliczenia podaje ss.J.Fijałek *Przemysł włókienniczy Królestwa Polskiego w latach 1885-1894, w świetle materiałów Inspekcji Fabrycznej, "Rocznik Łódzki", t.XII, s 1967, s. 33 - 36.*
308. K.Rusinek, *Z dziejów Walk o ochronę pracy*, Warszawa 1957, s.145.
309. J.Fijałek, *Przemysł...*, s.37.
310. AFL, AFI, 4050, k. 44-45; w sprawozdaniu nie wykazano grupy podrostków , wydaje się że zaliczono tą grupę do dorosłych.
311. AGAD, WRG, Wydz.Administracyjny, Ref. VII - bez sygnatury , k.220.
312. AGAD, WRG, Wydz.Administracyjny, Ref. VII, 80, k. 454-455.
313. *Obszar warszawskiej gubernii za 1893 god*, Warszawa 1893, s.7.
314. AGAD, WRG, Wydz.Administracyjny, Ref.VII, 80, k.341.
315. *Obszar warszawskiej gubernii za 1893 god*, *op.cit.*s.6.
316. J.Fijałek, *Działalność...*, s.26; R.Luksemburg, *op.cit.*s.63-7 autorka twierdziła jakoby w Królestwie Polskim w większym stopniu niż w Cesarstwie Rosyjskim wykorzystywano do pracy w fabrykach kobiety, młodzież oraz dzieci, jednakże w świetle badań J.Fijałka sprawa ta wyglądała nieco inaczej, w 1884 r. w gub.włodzimierskiej i moskiewskiej odsetek zatrudnionych kobiet i dziewcząt w tkactwie mechanicznym wynosił 52,5 - 56 % ogółu robotników, w tkactwie ręcznym 63,5 %, a w przędzalnictwie 36,4 %.

317. APL, GUSP, 1, nlb; 2; k. 6; 8, 9, 40, 41; 3, 32 ;
5, k.2; 6, nlb.
318. APL, AFI, K.Scheibler, 314, k. 28-29; 551, nlb; 2227, k. 9-10,
319. APL, AFI, I.K.Pomnański, 798 a, k.29
320. APL, AFI, Allart i Bonasson, 6, k. 7
321. APL, AFI, A.Schmeltzer, 2226, k.5
322. APL, AFI, „ Blesno ", 1998, k. 10-12
323. AmSt.W-wy i Woj. W., Hielle i Dietrich, 497, nlb.
324. I.Pietrzak-Pawłowska, Królestwo Polskie..., s.238.
325. F.Sobalski, op.cit., s.211.
326. I.Dhmatowicz, Przemysł Łódzki..., s.95.
327. APL, AFI, 314, k. 28-29; 551, k.nlb; 2227, k. 9-10; 119, k.6;
798a , k.29.
328. APL, AFI, 6, k.7.
329. APL, AFI, 2226, k.5; APL, PIE, 4729, nlb.
330. G.Miscalowa i Zespół, op.cit., s.247-248.
331. I.Pietrzak-Pawłowska, Królestwo Polskie..., s. 255.
332. Patrs rozdział III, tab.1 - niniejszej pracy.

ROZDZIAŁ II.

STRUKTURA I KONCENTRACJA PRZEMYSŁU WŁÓKIENNICZEGO W KRÓLESTWIE POLSKIM W LATACH 1870 - 1900.

W latach 1870 - 1900 w wyniku dogodnych warunków rozwoju przemysłu w Królestwie Polskim, w branży włókienniczej zachodziły bardzo dynamiczne przeobrażenia wielkoprzemysłowe. Po zakończeniu przewrotu technicznego powstał wielki, nowoczesny pod względem technicznym przemysł włókienniczy. Wraz z dalszym postępem w zakresie mechanizacji włókiennictwa zachodziły zmiany w strukturze wielkościowej i własnościowej przedsiębiorstw przemysłowych. Z kolei przeobrażenia struktury zakładów włókienniczych prowadziły do zmian w koncentracji siły roboczej, kapitału i produkcji. W skali całego Królestwa Polskiego rozwój przemysłu włókienniczego powodował także zmiany w rozmieszczeniu przestrzennym branży włókienniczej. W ciągu omawianego trzydziestolecia udział poszczególnych okręgów i ośrodków włókienniczych ulegał poważnym zmianom.

Podstawowym źródłem do statystycznego zobrazowania powyższych zagadnień struktury i koncentracji włókiennictwa w Królestwie Polskim są wydawane przez rosyjskie ministerstwo finansów - skorowidze i spisy zakładów przemysłowych za lata 1879, 1884, 1893 i 1900/1901¹. Źródła te okazały się materiałem niezwykle cennym, głównie ze względu na swój jednostkowy charakter. Pozwoliło to bowiem na opracowanie różnorodnych układów tabel statystycznych, koniecznych dla zilustrowania omawianych zagadnień. Ponadto wobec znanych rozbieżności w statystyce rosyjskiej, co do kryteriów podziału na zakłady przemysłowe i rzemieślnicze / głównie w corocznych sprawozdaniach gubernatorów - tzw. Obščorach /, powyższe źródła pozwoliły na

oddzielenie najniższej grupy zakładów typu rzemieślniczego² zatrudniających poniżej 5 robotników.

Przy opracowywaniu zagadnień struktury przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim w l. 1870-1900, brano pod uwagę dotychczasowe ustalenie i wytyczne - Sekcji Historii Przemysłu Włókienniczego działającej przy Komisji Koordynacji Badań nad Dziejami Przemysłu na Ziemiach Polskich PAN.³

1. Rozmieszczenie przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim w latach 1870 - 1900.

W omawianym okresie w Królestwie Polskim obok dominującego już od pierwszej połowy XIX w. łódzkiego okręgu przemysłowego⁴ zaczęły się kształtować nowe okręgi i ośrodki włókiennicze.

W związku z brakiem odpowiednich źródeł statystycznych dla początku lat niedziesiątych XIX w., możliwy jest jedynie podział włókiennictwa według jednostek administracyjnych tj. gubernii. Według danych W. Załęskiego w 1870 r. , na ogólną liczbę 526 zakładów włókienniczych - 365 czyli ponad 69 % znajdowało się w gub. piotrkowskiej. Zakłady te zatrudniały 71,4 % ogólnej liczby robotników / 14 488 : 20 222 / oraz dawały 76,7 % globalnej wartości produkcji / 11 845 tys. rb : 15 425 tys. rb / przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim.⁵ Produkcja włókiennicza w Łodzi w 1870 r. osiągnęła wartość około 7 500 tys. rb., co w skali Królestwa dawało 48,7%, zatrudnienie zaś osiągnęło w Łodzi liczbę 6 200 robotników tj. 30,4 % ogółu zatrudnionych w Królestwie Polskim.⁷ Spośród innych ośrodków włókienniczych wymienić należy gub. kaliską ze Zduńską Wolą, Ozerkowem i Kaliszem oraz Żyrardów i gub. kielecką.

Przemysł włókienniczy gub. kaliskiej w 1870 r. skupiony był w 77 zakładach zatrudniających 2850 robotników, wartość produkcji tych zakładów wynosiła 1 736 tys. rb, udział włókiennictwa tej guberni w całej branży był następujący: zakłady - 14,8 %, zatrudnienia - 14,1 %, wartość produkcji 11,7 %.

Zakłady Zyrardowskie Hille i Dietricha, będące jedynym wielkim przedsiębiorstwem lnianym w Królestwie Polskim zatrudniały w 1870r. 2075 robotników tj. 10,2 % ogółu zatrudnionych w przemyśle włókienniczym oraz wartość ich produkcji wynosiła 1 145 tys rb, co dawało 7,4 % globalnej wartości produkcji branży włókienniczej w Królestwie Polskim.

W gub. kieleckiej w 1870 r. istniało 25 zakładów sukienniczych - 4,7 % w skali Królestwa, zatrudniały one 572 robotników - 2,7 % ogółu zatrudnionych, wartość ich produkcji wynosiła 517 tys rb tj. 3,3 % globalnej wartości produkcji włókiennictwa w Królestwie Polskim.

Poza wymienionej okręgami i ośrodkami włókienniczymi w Królestwie Polskim istniało jeszcze wiele drobnych zakładów tekstylnych, głównie wełnianych rozsianych na terenie guberni prawobrzeżnych - lubelskiej, łomżyńskiej, płockiej, siedleckiej i suwalskiej. Były to jednak niewielkie zakłady typu rzemieślniczego, produkujące na rynek lokalny. W skali całej branży włókienniczej Królestwa Polskiego produkcja tych zakładów odgrywała znikomą rolę. Np. w 1873 r. wartość produkcji włókienniczej czterech guberni - suwalskiej, siedleckiej, radomskiej i płockiej wynosiła 20 600 rb tj zaledwie 0,1% globalnej wartości produkcji włókienniczej w Królestwie /20 600 rb: 18 534 000 rb/, zatrudnienie zaś wynoszące w w/w guberniach 161 robotników stanowiło tylko 0,6% ogólnej liczby zatrudnionych w całej branży /161:26 229/.

W latach siedemdziesiątych XIX w. , stracił także znaczenie znaczny ośrodek przemysłu włókienniczego jakim była w pierwszej połowie tego stulecia Warszawa. W roku 1870 drobne zakłady wełniane, bawełniane i jedwabnicze Warszawy zatrudniały 50-ciu¹² robotników, a wartość ich produkcji wynosiła zaledwie 39 950 rb. W kilka lat później sytuacja ta uległa niewielkiej zmianie, w 1875 r. 6 zakładów włókienniczych w Warszawie zatrudniało 98-ciu¹³ robotników i dawało 91 700 rb wartości produkcji. Regres w przemyśle włókienniczym Warszawy i powiatu, który zaczął się w połowie XIX w., trwał aż do połowy lat osiemdziesiątych tego stulecia.¹⁴

Szybki rozwój włókiennictwa Królestwa Polskiego w latach siedemdziesiątych wywołany rozwojem rynku wewnętrznego, zakończeniem przewrotu technicznego oraz polityką celną państwa rosyjskiego, doprowadził do dużych zmian ilościowych branży. W 1870 przemysł włókienniczy Królestwa Polskiego skupiał się głównie w Łódzkim okręgu przemysłowym /tab.1/. W okręgu tym znajdowało się 96,9 % zakładów włókienniczych, 72,1 % ogólnej liczby robotników, wartość produkcji tych zakładów wynosiła 90,4 % globalnej wartości produkcji w przemyśle włókienniczym całego Królestwa. Była to więc pozycja dominująca. Z kolei zaś, w samym okręgu łódzkim pierwszoplanową rolę odgrywała Łódź. Udział Łodzi w ogólnej liczbie zakładów włókienniczych Królestwa Polskiego wynosił 61,6 %, ośrodek ten skupiał także 51,7 % ogółu zatrudnionych w skali całej branży oraz dawał aż 62,3 % globalnej wartości produkcji. /tab.1 /.

Tab.1 Struktura przestrzenna przemysłu włókienniczego
w Królestwie Polskim w 1879 r.

Okręgi i ośrodki włókiennicze	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Siła moch. w KM	%
Okręg Łódzki	452	96,9	44 513	90,4	20 076	72,1	2 446	83,7
Zawiercie i Sosnowiec	4	0,8	1 968	3,9	1 777	6,3	160	5,4
Warszawa i Żyrardów	13	2,7	2 369	4,7	5 332	19,1	320	10,9
Kalisz i Opatówek	3	0,6	518	1,0	705	2,5	.	.
Królestwo Polskie	472	100,0	49 368	100,0	27 890	100,0	2 926	100,0
w tym Łódź	292	61,6	30 796	62,3	24 437	51,7	2 417	82,6

Zródło: Urządźiel fabrik i zawodow jewropejskoj Roscii i Carstwa Polsko-
go, opr. P.A. Orłow, Petersburg 1881.

Wskazniki dotyczące zatrudnienia i wartości produkcji
w porównaniu do 1870 r., kiedy to Łódź skupiała 48,7 % globalnej
wartości produkcji oraz 30,4 % ogółu robotników świadczą o dy-
namicznym rozwoju włókiennictwa w tym ośrodku w latach 1870-1879.
Wystarczy zresztą podać, że wartość produkcji włókienniczej
w Łodzi w tym okresie wzrosła prawie sześciokrotnie / z 7500
tys.rb : 44 512 tys.rb./.

Rozwój przemysłu włókienniczego w Łodzi, głównie bawełnianego wiąże się ściśle z rozbudową zakładów K.Scheiblera oraz z powstaniem przedsiębiorstwa I.K.Poznańskiego. W 1879 r. przędzalnie i tkalnie tych dwu zakładów zatrudniały 61,5 % ogólnej liczby robotników oraz wartość ich produkcji wynosiła 66,2 % globalnej wartości produkcji przemysłu bawełnianego w Królestwie Polskim.¹⁵

Pozostałe ośrodki włókiennicze, jak wskazują dane z tabeli 1 odgrywały mniejszą rolę. Wydaje się, iż należy zwrócić uwagę na powstający w tym okresie, późniejszy sosnowiecko-częstochowski okręg przemysłowy. W 1879 r. dwa ośrodki późniejszego okręgu - Zawiercie i Sosnowiec znajdowały się dopiero w początkowym stadium rozwoju. Jednakże warto wskazać na dużą koncentrację produkcji i zatrudnienia w stosunku do liczby zakładów. Załedwie cztery zakłady stanowiące 0,8 % ogólnej liczby przedsiębiorstw włókienniczych w Królestwie skupiały 6,3 % robotników oraz 3,9 % globalnej wartości produkcji całej branży. Decydował o tym zakład Braci Ginsberg w Zawierciu zatrudniający w 1879 r. 1216 robotników i osiągający 1500 tys rb wartości produkcji.¹⁶

Natomiast Żyrardów wraz z Warszawą, mimo iż skupiał 2,7 % zakładów, 4,7 % wartości produkcji, charakteryzował się dużą koncentracją siły roboczej, zatrudniając 19,1 % ogólnej liczby robotników. Tutaj podobnie jak w poprzednim ośrodku główną rolę odgrywał jeden zakład, a mianowicie przedsiębiorstwo Hille i Dietricha w Żyrardowie. W okresie od 1870 do 1879 r. w zakładach żyrardowskich zatrudnienie wzrosło z 2075 robotników do 5000 robotników, a więc o ponad 140 %, a wartość produkcji o 74,6 % / z 1 145 tys rb do 2 000 tys rb/.¹⁷

Następne dwa ośrodki Kalisz i Opatów skupiały załedwie 0,6 % zakładów, 1 % globalnej wartości produkcji oraz 2,5 % ogółu zatrudnionych w branży włókienniczej w Królestwie Polskim.

Lata osiemnastolecie XIX w. przyniosły dalszy bujny rozwój włókiennictwa w Królestwie Polskim. W okresie tym podlegało rozbudowie oraz powstało wiele nowych przedsiębiorstw włókienniczych. Wywarło to także duży wpływ na zmiany w strukturze przestrzennej polskiego włókiennictwa /tab.2/.

W 1884 r. podobnie jak w okresie poprzednim przemysł włókienniczy Królestwa Polskiego skupiał się głównie w łódzkiej okolicy przemysłowej. Na okręg ten przypadało: 83,7 % zakładów, 78,3 % wartości produkcji, 62 % ogólnej liczby robotników oraz 53,1 % siły mechanicznej zainstalowanej we włókiennictwie polskim. Mimo dominującej roli okręgu łódzkiego w całej branży, różnice w stosunku do 1879 r. są znaczne.

Udział w ogólnej ilości zakładów zmniejszył się o 13,2 %, w globalnej wartości produkcji o 12,1 %, w zatrudnieniu zaś o 10,1 %.

Tab. 2 Struktura przestrzenna przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim w 1884 r.

Okręgi i ośrodki włókiennicze	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Siła mechaniczna w KM	%
Okręg Łódzki	340	83,7	63 188	78,3	27 199	62,0	3 873	53,1
Okręg łódzko- wielkopolski	12	2,9	11 577	14,3	6 654	15,1	1 420	19,4
Warszawa, Mława i Żyrardów	33	8,1	4 918	6,1	8 829	20,1	2 006	27,5
Kalisz i Opatów	10	2,4	809	1,0	987	2,2	-	-
gub. lubelska, łomżyńska, rade- cowska, siedlece- cka	11	2,9	129	0,3	183	0,6	-	-
Królestwo Polskie	406	100,0	80 621	100,0	43 852	100,0	7 299	100,0
w tym Łódź	195	48,0	51 520	63,9	19 235	43,8	3 183	43,6

Źródło: Ukazatel fabrik i zavodow jевропейской России i Carstva Polakogo, opr. P.A.Orłow, Petersburg 1887.

Udział Łodzi w ogólnej ilości zakładów w stosunku do 1879 r. zmniejszył się o 13,6 %. Jednakże tak znaczny spadek liczby zakładów / z 292 do 195 / spowodowany bankructwem drobnych firm w okresie kryzysu nie odbił się na produkcji włókienniczej Łodzi. Udział w globalnej wartości produkcji w 1884 r. wynosił 63,9 %, a więc wzrósł w stosunku do 1879 r. o 1,6 %. Natomiast udział Łodzi w ogólnej liczbie zatrudnionych w 1884 r. wyniósł 43,8 %, czyli zmniejszył się o 7,5 % / tab.2 /.

Na powyższe zmiany w poważnym stopniu wpłynął rozwijający się od końca lat siedemdziesiątych nowy, sosnowiecko-częstochowski okręg przemysłowy. W okresie kilku lat od 1879 r. powstały tam, głównie w oparciu o kapitał niemiecki, wielkie, nowoczesne przedsiębiorstwa włókiennicze. W 1879 r. zbudowano przędzalnię wełny czesankowej H.Dietla w Sosnowcu¹⁹, w tym samym roku powstała największa w Królestwie Polskim przędzalnia wigoniowa Braci Schön, także w Sosnowcu.²⁰ W 1881 r. powstała w Częstochowie farbiarnia W.Brassa i Synów, w 1882 r. zbudowano w Blesznie pod Częstochową zakład lniany, przekształcony później na przędzalnię i tkalnię juty, w 1883 r. powstał w Myszkowie zakład A.Schmeltzera produkujący przędzę wigoniową oraz fabryka wyrobów jutowych i konopnych na Stradoni w Częstochowie.²¹ Rozwijały się także w dalszym ciągu Tow. Akc.²² "Zawiercie" oraz zakład Braci Ginsberg.

W 1884 r. ten nowoczesny okręg włókienniczy skupiał w skali Królestwa Polskiego 2,9 % ilości zakładów, 14,3 % globalnej wartości produkcji, 15,2 % ogólnej ilości zatrudnionych oraz 19,4 % mocy zainstalowanych we włókiennictwie silników i maszyn parowych.

W latach osiemdziesiątych nastąpił także pewien postęp w rozwoju włókiennictwa w Warszawie i okolicy. Powstało kilka nowych zakładów włókienniczych między innymi duża przędzalnia wełny

czesankowej Briggs i Posselt założona przez kapitał angielski²³ w Markach pod Warszawą. Ogółem Warszawa i gub. warszawska w Żyrardowie w 1884 r. skupiała 8,1 % ogólnej ilości zakładów, 6,1% wartości produkcji, 20,1 % zatrudnionych oraz 27,5 % siły mechanicznej. O tak dużym udziale w ogólnej liczbie robotników i siły mechanicznej decydował, podobnie jak w okresach poprzednich kombinat płócienny w Żyrardowie. W 1884 r. wartość produkcji tych zakładów stanowiła 93,7 % globalnej wartości produkcji przemysłu lnianego w Królestwie, zatrudnienie zaś 97,5 %.²⁴

Pozostałe ośrodki włókiennicze w Królestwie Polskim nie miały większego wpływu na ogólny rozwój branży włókienniczej. Na terenie gub. kaliskiej zakłady w Kaliszu i Opatówku podobnie jak w 1879 r. zatrudniały zaledwie 2,2 % ogólnej liczby robotników, udział ich w globalnej wartości produkcji wynosił 1 %.

Natomiast na początku lat osiemdziesiątych XIX w. powstaje stosunkowo duża ilość drobnych zakładów sukienniczych i wełnianych w gub. łomżyńskiej.²⁵ Jednakże w większości ^{były} to zakłady drobne zatrudniające poniżej 5-ciu robotników, stąd też nie brano ich pod uwagę przy opracowywaniu niniejszego ^{rozdziatu} ~~rozdziału~~. Ogółem 4 gubernie wschodnie lubelska, łomżyńska, radomska i siedlecka zatrudniały w 1884 r. 0,6 % ogólnej liczby robotników oraz wartość ich produkcji stanowiła zaledwie 0,3 % globalnej produkcji całego włókiennictwa w Królestwie Polskim.

W początku lat dziewięćdziesiątych XIX w. w lokalizacji przemysłowej przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim nie zaistniały poważniejsze zmiany /tab.3/.

Tab.3 Struktura przestrzenna przemysłu włókienniczego
w Królestwie Polskim w 1893 r.

Okręgi i ośrodki włókiennicze	ilość zakładów	%	Wartość produkcji w tys. rb	%	Liczba robotników	%	Sila moch. w KM	%
Okręg Łódzki	451	84,6	74 908	74,67	42 457	64,8	21 933	68,1
Okręg Sosnowiecko- Częstochowski	12	2,2	14 785	14,7	11 041	16,8	7 169	22,2
Warszawa, Mazki, Żyrardów	51	9,5	9 895	9,8	10 674	16,2	2 843	8,8
Kalisz i Opatówek	13	2,4	846	0,8	1 230	1,8	341	0,7
Gub. kielecka, lubelska, łomżyńska, sierpecka	6	1,3	39	0,03	101	0,4	20	0,2
Królestwo Polskie	533	100,0	100 473	100,0	65 503	100,0	32 206	100,0
w tym Łódź	266	49,9	58 930	58,6	31 538	48,1	17 410	54,0

Źródło: Украсителъ фабрик и заводов окраин Россіи и Царства Польскаго, Кавказа, Сибіра и среднне азятскихъ владеній, opr. P.A. Орлов, т.I, Petersburg 1895 r.

W okręgu łódzkim w 1893 r. znajdowało się 84,6 % wszystkich zakładów włókienniczych w Królestwie Polskim, wartość ich produkcji stanowiła 74,6 % globalnej wartości produkcji branży włókienniczej, zatrudniały one 64,8 % ogólnej liczby robotników oraz skupiały 68,1 % ogólnej ilości siły mechanicznej. W stosunku do 1884 r. zmniejszył się udział okręgu łódzkiego globalnej wartości produkcji polskiego włókiennictwa o około 3,7 %. Zwiększył się natomiast udział w ogólnej liczbie robotników o 2,8 % oraz w ilości siły mechanicznej aż o 15,2 %. Podobna sytuacja istniała w samej Łodzi, gdzie skupiało się 49,9 % ogólnej ilości zakładów włókienniczych, 48,1 % stanu zatrudnienia, 58,6 % globalnej wartości produkcji oraz 54 % ogólnej ilości siły mechanicznej w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego. W stosunku do 1884 r. nastąpił w Łodzi spadek udziału w globalnej wartości produkcji o 5,3 %, natomiast wzrósł udział w ogólnej liczbie zatrudnionych o 4,2 % oraz w ilości siły mechanicznej o 10,4 %.

Symptodem dynamicznego rozwoju okręgu łódzkiego i Łodzi w latach 1884 - 1893 jest wzrost ilości zakładów wielkich zatrudniających ponad 500 robotników. W 1884 r. na ogólną liczbę 16 wielkich przedsiębiorstw w Królestwie Polskim - 11 znajdowało się w okręgu łódzkim tj. 68,7 %, w Łodzi było natomiast 8 wielkich przedsiębiorstw czyli 50 %.

W 1893 r. spośród 32 wielkich zakładów zatrudniających powyżej 500 robotników, aż 25 tj. 78,1 % skupiał okręg łódzki, z tej liczby w Łodzi znajdowało się 21 wielkich przedsiębiorstw czyli 62,5 % ogólnej liczby tych zakładów w Królestwie Polskim.²⁶

W latach 1884 - 1893 nastąpił także dalszy dynamiczny rozwój nowego okręgu sosnowiecko-częstochowskiego. Obok wymienionych już zakładów: Dietla, Schöna, Scholtzera, Tow.Ako. "Zawiercie", Bracia Ginsberg, w końcu lat osiemdziesiątych powstały nowe przedsiębiorstwa włókiennicze. W latach 1885 do 1895 rozbudowana została zakupiona przez firmę tywardowską Hielle i Dietricha fabryka wyrobów lnianych "Blessno". W zakładzie tym produkowane wyroby jutowe, w 1893 r. pracowało tam już 708 robotników.²⁷ W Częstochowie w 1888 r. została założona przedsiębiornia wełny czesankowej "Peltzer i Synowie", a w r. 1889 następna przedsiębiornia czesanki "Motte i Ska". Założycielami firmy "Peltzer i Synowie" byli przemysłowcy belgijscy, natomiast zakład²⁸ "Motte i Ska" został sbudowany przez kapitał francuski. W 1893 r. zakład Peltzerów zatrudnił już 942 robotników, zaś firma²⁹ "Motte i Ska" 403 robotników.

Rozebudowa okręgu sosnowiecko-częstochowskiego doprowadziła do dalszego wzrostu udziału zakładów tego okręgu w globalnej produkcji branży włókienniczej Królestwa Polskiego. Szczególnie duży udział procentowy posiadał ten okręg w ogólnej ilości siły mechanicznej - 22,2 % oraz w liczbie robotników całego włókiennictwa - 18,8 %. Udział w globalnej wartości produkcji wynosił natomiast 14,7 %. O znaczeniu tego okręgu w skali całego przemysłu włókienniczego Królestwa Polskiego w 1893 r., świadczy fakt, iż tak wysoki udział w globalnej produkcji został osiągnięty przy niewielkiej ilości zakładów. W sumie 12 przedsiębiorstw włókienniczych okręgu sosnowiecko-częstochowskiego stanowiło zaledwie 2,2 % ogólnej ilości zakładów w Królestwie Polskim. Jednakże spośród tej liczby 12 zakładów, aż 5 przedsiębiorstw było wielkimi fabrykami zatrudniającymi powyżej 500 robotników. Były to następujące zakłady: H.Dietla, Schöna w Sosno-

won, Tow.Akc. "Zawiercie", Peltzerów w Częstochowie oraz Za-
kład jutowo-konopny w Błesnie k/Częstochow³⁰.

W latach 1884 - 1893 nastąpił również znaczny rozwój włókiennictwa w Warszawie i gub. warszawskiej. Obok zakładów ty-rardowskich Hielle i Dietricha, w latach osiemdziesiątych wzrasta na tym terenie drugi wielki zakład włókienniczy. Była to, jak już wspomniane spółka firmowa założona przez przemysłowców angielskich "Briggsa i Posselta" w 1883 r. w Markach k/Warszawy. Zakład ten produkujący bardzo poszukiwaną w tym czasie przędzę czesankową już w 1887 r. stał się wielkim przedsięwzięciem zatrudniającym 767 robotników.³¹

Już w roku następnym liczba robotników w fabryce Briggsa i Posselta wzrosła do 990. Zakład ten posiadał ponadto 4 maszyny parowe o sile 850 KM.³² W gub. warszawskiej należy wymienić jeszcze zakład Hempła w Grodzisku Mazowieckim produkujący ta-sianki, który w 1888 r. zatrudniał 183 robotników.³³ Oczywiście największym przedsiębiorstwem w gub. warszawskiej, podobnie jak w okresie poprzednim był zakład ty-rardowski Hielle i Dietricha. W 1893 r. zatrudniano tam 7 770 robotników, wartość produkcji zakładu wynosiła 6 517 tys. rb., moc zainsta-lowanych maszyn parowych 2 550 KM. Przedsiębiorstwo to w dal-szym ciągu posiadało monopolistyczną pozycję w przemyśle lnia-nym Królestwa Polskiego, zatrudniało bowiem 89,9 % ogólnej li-czby robotników tego działu produkcji oraz dawało 88,8 % war-tości produkcji.³⁴

W omawianych latach można zanotować pewien rozwój także w przemyśle włókienniczym w Warszawie. Powstała tam dość duża ilość zakładów produkujących dzianiny, wstążki, kapelusze itp. W większości były to zakłady drobne zatrudniające od kilku do kilkunastu robotników. Spośród znacniejszych wymienić należy

Warszawską Fabrykę Dywanów zatrudniającą w 1893 r. 102 robotników. W sumie w tym właśnie roku w Warszawie istniało 46 zakładów /razem z małymi zatrudniającymi poniżej 5-ciu robotników /, w których pracowało 1952 robotników.³⁵

W 1893 r. udział Warszawy i gubernii w ogólnej ilości zakładów włókienniczych Królestwa wynosił 9,5 %, nastąpił więc wzrost w stosunku do 1884 r. o 1,4 % w globalnej wartości produkcji 9,8 % - wzrost o 3,7 %, natomiast udział w ogólnej liczbie zatrudnionych zmniejszył się o 3,9 % i wynosił 16,2 %, zmniejszył się także udział w ogólnej ilości siły mechanicznej aż o 18,7 % i wynosił w 1893 r. 8,8 %. Tak więc mimo dużego wzrostu ilości zakładów włókienniczych w Warszawie i gub. warszawskiej / z 33 do 51 /, przemiany techniczne oraz wzrost zatrudnienia przebiegał zbyt wolno w stosunku do ~~gubernii~~^{gub.} rozwijających się okręgów: łódzkiego, sandomiersko-częstochowskiego.

W końcu lat osiemnastych i na początku dziewiętnastych XIX w. tracą na znaczeniu takie ośrodki jak: Kalisz z Opatówkiem oraz gubernie wschodnie. Dwa ośrodki włókiennicze gub. kaliskiej - Kalisz i Opatówek, mimo iż posiadały w 1893 r. wyższy udział w ogólnej ilości zakładów od okręgu sandomiersko-częstochowskiego, wynoszący 2,4 % to zatrudniały tylko 1,8 % robotników. Mały był ich udział w globalnej wartości produkcji - 0,8 % oraz w ilości siły mechanicznej 0,7 %.

Wspomniane gubernie wschodnie kielecka, lubelska, łomżyńska i siedlecka w 1893 r. w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego nie odgrywały już żadnej roli. Na ich terenie znajdowało się 1,3 % zakładów, 0,4 % robotników, 0,2 % siły mechanicznej oraz 0,03 % globalnej produkcji branży włókienniczej w Królestwie Polskim.

Lata dziewięćdziesiąte XIX w. stanowią okres bujnego rozwoju przemysłu włókienniczego. Jednakże rozbudowa włókiennictwa polskiego w tych latach nie przynosi już poważniejszych zmian w lokalizacji przestrzennej tej branży w Królestwie Polskim /tab.4/

W okręgu łódzkim w 1900 r. skupiało się 86,1 % zakładów włókienniczych Królestwa Polskiego, zatrudniały one 69,6 % ogółu robotników oraz dawały 73,3 % globalnej wartości produkcji branży włókienniczej.

W stosunku do 1893 r. nastąpiły niewielkie zmiany, udział w ilości zakładów wzrósł o 1,5 %, w zatrudnieniu o 4,8 %, natomiast procentowy udział w ogólnej wartości produkcji niznacznie się zmniejszył o 1,3 %.

W tym samym czasie w Łodzi znajdowało się 56,6 % ogólnej ilości zakładów, wartość ich produkcji stanowiła 58,8 % globalnej wartości produkcji przemysłu włókienniczego oraz zatrudniały one ponad 50 % robotników całej branży włókienniczej w Królestwie Polskim. / tab.4 /

Tab.4 Struktura przestrzenna przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim w 1900/1901 r.

Okręgi i ośrodki włókiennicze	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb.	%	Liczba robotników	%
Okręg Łódzki	477	86,1	130 810 800	73,37	77 448	69,60
Okręg sandomiecko-częstochowski	15	2,6	27 567 300	15,45	15 494	13,98
Warszawa, Małża i Żyrardów	37	6,6	18 649 600	10,45	16 713	15,01
Kalisz, Opatów i Turów	14	2,5	1 169 100	0,65	1 393	1,25
gub. lubelska i Łomżyńska	13	2,2	151 900	0,08	250	0,22
Królestwo Polskie	556	100,0	178 348 700	100,00	111 298	100,00
w tym Łódź	315	56,6	104 917 200	58,82	55 816	60,15

Źródło: Spisok fabrik i sawolow jевропейской России, opr. W. E. Wersar, Petersburg 1903 – autor nie podaje ilości siły mechanicznej.

W Łodzi w stosunku do 1893 r. zanotowano wzrost udziału zakładów o 6,7 % wartości produkcji o 0,22 % oraz wzrost udziału w ogólnej liczbie robotników o 2,05 %.

O stałym rozwoju ^{oraz} dominującej pozycji okręgu Łódzkiego i Łodzi w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego decydowała produkcja wielkich przedsiębiorstw fabrycznych zatrudniających powyżej 500 robotników. W 1900 r. na ogólną ilość 44 takich zakładów w całym włókiennictwie Królestwa, aż 30 znajdowało się w okręgu Łódzkim, tj. 68,1 %. Z tej liczby na terenie Łodzi było 24 takie przedsiębiorstwa czyli 54,5 %. Spośród tych zakładów należy wymienić wielozakładowy kombinat bawełniany - Tow. Akc. K. Scheiblera w Łodzi / 7 zakładów w tym 6 w Łodzi /, ³⁶ przedsiębiorstwo to w 1900 r. zatrudniało 7 784 robotników. Drugim z największych zakładów bawełnianych w Królestwie Polskim była Ska Akc. I.K. Poznańskiego w Łodzi, firma ta w 1900 roku zatrudniała ³⁷ 6 225 robotników. Ponadto w Łodzi istniały jeszcze inne wielkie firmy bawełniane zatrudniające powyżej 1000 robotników, należy tu wymienić Tow. Akc. L. Geyera, Tow. Akc. L. Grohmana i inne. Spośród zakładów wełnianych największymi były: Tow. Akc. L. Allarta - zatrudniające w 1900 r. 1 350 robotników, Tow. Akc. J. Heinza - 1654 robotników oraz zakłady M. Silbersteina, ³⁸ (których w 1900 pracowało 1 282 robotników.

Na terenie okręgu Łódzkiego, w Pabianicach istniały także 2 wielkie firmy włókiennicze. Pierwszą z nich było Tow. Akc. Krusche i Linder produkujące wyroby bawełniane i mieszane, zakład ten w 1900 r. zatrudniał 4 272 robotników. Natomiast drugim przedsiębiorstwem była Ska Akc. Wyrobów Półwełnianych K. Kindlera, w której w tym samym roku pracowało ³⁹ 1 597 robotników.

Okręg sanowiecko-częstochowski w roku 1900 utrzymał swoją pozycję z okresu poprzedniego. Wzrósł nieco udział w ogólnej ilości zakładów o 0,4 % i wynosił 2,6 %, podniósł się także udział procentowy w globalnej wartości produkcji wartości branży włókienniczej Królestwa Polskiego z 14,7 % w 1893 r. do 15,4% w 1900 r. Natomiast zmniejszył się udział w ogólnej ilości zatrudnionych o ponad 2 % i wynosił 13,92 %. W omawianym okręgu w jeszcze większym stopniu niż w okręgu łódzkim, decydującą rolę odgrywały zakłady wielkie zatrudniające ponad 500 i 1000 robotników. Na ogólną ilość 15 zakładów w tym okręgu, 9 z nich tj. 60% należało do grupy przedsiębiorstw wielkich. Największe z nich to: Tow.Akc. "Zwierzcie", produkujące wyroby bawełniane, firma ta w 1900 r. zatrudniała 5 985 robotników; przedsiębiorstwo wełny osesankowej Dietla w Sosnowcu, w której pracowało w 1900 r. 1 084 robotników; przedsiębiorstwo wełny sgrzeblanej Sebbena w Sosnowcu, gdzie było zatrudnionych 1 803 robotników; przedsiębiorstwo wełny Peltzarów w Częstochowie zatrudniające 1 467 robotników.⁴⁰

Obok w/w zakładów, w końcu XIX w. na terenie Częstochowy powstał nowy zakład wyrobów jutowych "Warta", zatrudniający w 1900 r. 564 robotników.⁴¹ Ponadto w połowie 1900 r. po odkupieniu od firmy Hielle i Dietrich fabryki jutowej w Blesznie, powstał francuski zakład włókienniczy - Tow.Akc. "La Czenstochovienne".⁴² Tak więc o dynamicznym rozwoju okręgu włókienniczego sanowiecko-częstochowskiego decydowały wielkie, nowoczesne przedsiębiorstwa przemysłowe.

W następnym ośrodku - warszawskim /Żyrardów, Marki, Warszawa/ w ostatnich latach XIX w. nastąpił znaczny rozwój przemysłu włókienniczego. Przede wszystkim rozbudowane zostały dwa największe zakłady gubernii warszawskiej: Tow.Akc. "Hielle i Dietrich "

w Żyrardowie oraz zakład Briggsa i Posselta w Markach. Zakłady żyrdowskie w 1900 r. zatrudniały 9234 robotników⁴³, przędzalnia czesankowa w Markach zatrudniała 1688 robotników.⁴⁴

Obok tych zakładów, powstały nowe firmy przemysłowe na terenie stolicy Warszawy. W 1898 r. powstał największy zakład włókienniczy w Warszawie - Tow. Akc. "H.S. Feinkind," produkujący koronki, liczba robotników w tym przedsiębiorstwie w 1900 r. wynosiła 989.⁴⁵ robotników. W tym samym roku zostaje założone Rosyjsko-Włoskie Tow. Akc. Wyrobów Włókienniczych⁴⁶, oraz Belgijskie Anonimowe Towarzystwo Rosyjskiej Manufaktury Filcu i Kapeluszy, zakład ten w 1900 r. zatrudniał 130 robotników.⁴⁷ Ponadto w 1899 r. została założona Bka Akc. "Dresdeńskiej Manufaktury Tiulu, Koronek i Firanek", zatrudniająca w 1900 r. 347 robotników.⁴⁸

Jednakże w związku ze wzmożonym tempem rozwoju okręgów - łódzkiego i sosnowiecko-częstochowskiego udział włókiennictwa guberni warszawskiej i Warszawy w globalnej produkcji Królestwa Polskiego w 1900 r. prawie się niezmienił w stosunku do 1893 r. Zwiększył się jedynie udział procentowy w ogólnej wartości produkcji, o 0,65 % i stanowił 10,45 %. Zmniejszył się natomiast udział w ilości zakładów z 9,5 % do 6,6 %, co wskazuje na proces pewnej powolnej koncentracji.

Pozostałe ośrodki włókiennicze, podobnie jak w 1893 r. nie odgrywały większej roli. W gub. kaliskiej w 14 -tu zakładach Kalisza, Opatówka i Turku pracowało tylko 1,25 % ogółu robotników, zaś wartość produkcji tych zakładów stanowiła zaledwie 0,6 % globalnej wartości produkcji całej branży włókienniczej w Królestwie Polskim.

Podobna sytuacja istniała w guberniach prawobrzeżnych. W 13-tu zakładach gub. lubelskiej i łomżyńskiej zatrudnionych było 0,22 % ogólnej liczby robotników, a wartość produkcji tych za -

kłódów wynosiła zaledwie 0,06 % ogólnej wartości produkcji polskiego włókiennictwa.

Z powyższych rozważań wynika, że w latach 1870 - 1900 przemysł włókienniczy w Królestwie Polskim skoncentrowany był głównie w łódzkiej okolicy przemysłowej. Jednakże w okresie między 1879 a 1900 rokiem udział tego okręgu w globalnej produkcji Królestwa Polskiego zmniejszył się o około 17 %, z 90,4 % do 73,37 %. W nieco mniejszym stopniu zmienił się udział okręgu łódzkiego w ogólnej liczbie zatrudnionych w branży włókienniczej z 72,1 % do 69,6 %.

Zmiany te nie są jednak wyrazem regresu w rozwoju okręgu łódzkiego, a raczej następstwem szybszego tempa wzrostu produkcji w okręgu sosnowiecko-częstochowskim. Dynamiczny rozwój tego okręgu był z kolei wynikiem dużej koncentracji produkcji i zatrudnienia.

Wśród zakładów włókienniczych okręgu sosnowiecko-częstochowskiego ilościowo przeważały wielkie, nowoczesne przedsiębiorstwa przemysłowe, nie było ^{tu} prawie wcale / w odróżnieniu od okręgu łódzkiego / zakładów średnich i małych zatrudniających poniżej 100 robotników.

Stąd też udział tego okręgu w globalnej wartości produkcji włókiennictwa w Królestwie Polskim w latach 1879 - 1900 wzrósł prawie czterokrotnie z 3,9 % - 15,4 %.

Ważną rolę w całym omawianym okresie odgrywały zakłady Łyrdardowskie Hiello i Dietricha. Przedsiębiorstwo to posiadało monopolistyczną pozycję w produkcji wyrobów lniano-jutowo-konopnych, skupiając przeciętnie około 90 % ogólnej liczby robotników tego działu produkcji oraz tyleż samo globalnej wartości produkcji. Można powiedzieć, że ten wielozakładowy kombinat stanowił okręg przemysłowy sam ^w sobie.

W końcu XIX w. wyspecjalizowanym ośrodkiem włókienniczym stała się Hareczawa, gdzie założono kilka wielkich zakładów produkujących wyroby jedwabne /tuli, keronki, tasiemki i wstążki /. Mimo niewielkiego udziału zakładów warszawskich, tak w globalnej produkcji, jak i w zatrudnieniu ośrodek ten odgrywał bardzo ważną rolę wytwarzając poszukiwane i deficytowe dotąd wyroby na rynku Królestwa Polskiego.

2. Struktura wielkości zakładów w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego w latach 1879-1900/1901

Zagadnienie struktury wielkości zakładów opracowano w oparciu o wymienione już skorowidze i spisy P.A.Orłowa oraz W.E.Warszawy.⁴⁹ W związku z czym brano pod uwagę jedynie 4 przekroje lat - 1879, 1884, 1895 i 1900/1901. Wszystkie zakłady podzielono na osiem grup biorąc pod uwagę kryterium zatrudnienia. Grupę zakładów zatrudniających poniżej 5-ciu robotników w niniejszej pracy pominięto, ponieważ były to raczej warsztaty rzemieślnicze lub chałupnicze.⁵⁰ Spośród 8-miu grup zakładów włókienniczych wyróżnić można 4 zasadnicze zespoły przedsiębiorstw: 1/ zakłady małe zatrudniające od 5 - 10, od 11 - 15 robotników; 2/ zakłady średnie - 16 - 50 i 51-100 robotników; 3/ zakłady duże - 101 - 200 i 201 - 500 robotników; 4/ wielkie przedsiębiorstwa włókiennicze zatrudniające od 501 - 1000 oraz powyżej 1000 robotników.⁵¹

Zmiany w strukturze wielkości zakładów w branży włókienniczej Królestwa Polskiego w omawianych latach przebiegały bardzo dynamicznie. Przyczyną tego procesu była przedstawiona już dobra sytuacja rynkowa oraz postępująca modernizacja techniczna branży włókienniczej po zakończonym okresie technicznym. Stąd też w końcu XIX w. przewagę w przemyśle włókienniczym uzyskiwały wielkie, częste wielowydziałowe przedsiębiorstwa włókiennicze.

Tab. 5 Struktura wielkości zakładów w przemyśle włókienniczym
Królestwa Polskiego w 1879 r.

Grupy zakładów wg ilości zatrudnionych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb.	%	Liczba robotników	%	Sila mech. w KM	%
5 - 10	192	40,7	1.812.500	3,6	1 381	4,9	-	-
11 - 15	64	13,6	1.359.100	2,7	840	3,0	-	-
16 - 50	126	26,7	7.204 400	14,6	2 700	9,7	100	3,4
51 -100	49	10,4	5 135 000	10,5	2 728	9,8	25	0,8
101 -200	22	4,6	7 255 400	14,7	3 181	11,5	515	17,6
201 -500	12	2,6	4 979 400	10,1	3 034	10,8	1048	35,9
501 -1000	3	0,6	5 377 000	10,9	1 993	7,1	216	7,4
powyżej 1000	4	0,8	16 243 000	32,9	12 033	43,2	1020	34,9
Razem	472	100,0	49 367 800	100,0	27 890	100,0	2926	100,0

Zródło: Ukazatel fabrik i sawodow jewropejskoj Rosii i Carstwa Polskogo,
opr. P.A. Orłow, Petersburg 1881.

W 1879 r. kiedy proces przewrotu technicznego w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego dobiegał końca, struktura wielkości zakładów przedstawiała się następująco / tab. 5 /. Wśród 472 zakładów ponad 54 % stanowiły zakłady drobne, 37,1 % średnie, 7,2 % duże oraz tylko 1,4 % wielkie. Rolę poszczególnych grup zakładów wskazuje dopiero ich udział w globalnej wartości produkcji oraz ogólnej liczby robotników. W 1879 r. wielkie przedsiębiorstwa włókiennicze stanowiły niewielki odsetek ogólnej ilości zakładów zatrudniały 50,3 % ogólnej ilości robotników, a wartość ich produkcji wynosiła 43,8 % globalnej wartości produkcji całej branży. Zakłady małe / od 5 - 15 robotników / w omawianym roku skupiały zaledwie 6,3 % globalnej wartości produkcji oraz 7,9 % ogólnej liczby zatrudnionych. Natomiast poważną rolę odgrywały zakłady średnie i duże / od 16 - 500 robotników / które w 1879 r. łącznie zatrudniały 33,9 % ogólnej liczby robotników, a wartość ich produkcji stanowiła 35,3 % globalnej wartości produkcji całego włókiennictwa / tab. 5 /.

W połowie lat osiemdziesiątych w wyniku zakończenia przewrotu technicznego oraz dalszego rozwoju rynku wewnętrznego oraz rynków
52
rosyjskich, a także pod wpływem kryzysu przemysłowego, nastąpiły duże zmiany ilościowe w strukturze wielkości zakładów w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego / tab. 6 /. Ogółem nastąpił spadek ilości zakładów włókienniczych z 472 do 406, ^{głównie} zmniejszała się ilość zakładów małych w grupie zatrudniającej od 5-10 robotników ze 192 do 96, a więc o 50 %. Niewielki spadek ilości zakładów nastąpił także w drugiej grupie zakładów małych / 11-15 robotników / z 64 - 57 oraz w grupie zakładów średnich / 51-100 robotników / z 49 - 41. Natomiast w ostatnich czterech grupach wielkości zakładów zaznaczył się szybki wzrost ilości przedsię-

Tab. 6 STRUKTURA WIELKOŚCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WŁÓKIENNICZYM
KROJST A POLSKIEGO W 1884 r.

Grupy zakładów wg. ilości przebiegających	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb.	%	Liczba robotników	%	Sila mechaniczna na w KM	%
5- 10	96	23,7	1 171 000	1,4	702	1,6	.	.
11- 15	57	14,1	1 164 000	1,4	736	1,7	38	0,5
16- 50	146	36,0	6 647 000	8,3	4 245	9,6	405	5,6
51-100	41	10,1	3 545 000	4,3	2 945	6,7	293	4,0
101-200	27	6,6	7 014 000	8,7	3 857	8,7	320	4,3
201-500	23	5,6	16 306 000	20,3	6 240	14,3	401	5,4
501-1000	7	1,7	17 815 000	22,1	4 751	10,9	2 110	29,0
powyżej 1000	9	2,2	26 965 000	33,5	20 376	46,5	3 732	51,2
Razem	406	100,0	80 621 000	100,0	45 852	100,0	7 299	100,0

Zródło: Ukazatel fabrik i sawodow jewropejskoj Rossii i Carstwa Polakiego,
opr. P.A. Orłow, Petersburg 1887.

biorstw. w dwóch grupach zakładów dużych z 34 - 50 , natomiast w grupie zakładów zatrudniających od 501-1000 robotników z 3-7 oraz w grupie przedsiębiorstw największych z 4 - 9./tab. 6 /. Powyższe zmiany wpłynęły z kolei na dalszy wzrost udziału zakładów dużych i wielkich w globalnej wartości produkcji oraz w ogólnej liczbie zatrudnionych. W 1884 r. ostatnie dwie grupy przedsiębiorstw wielkich skupiały już 55,6 % globalnej wartości produkcji oraz 57,4 % ogólnej liczby robotników. Tymczasem zakłady małe w stosunku do 1879 r. zmniejszyły swój udział w produkcji do 2,8 % oraz w zatrudnianiu do 3,3 %. Wyraźny spadek udziału w globalnej wartości produkcji branży włókienniczej nastąpił także w grupach zakładów średnich z 25,1 % do 12,6 %. Natomiast wśród zakładów dużych nastąpił znaczny wzrost tak w ilości przedsiębiorstw / z 12 - 23 /, jak i udziałów globalnej wartości produkcji z 10,1 % do 20,3 %. /tab.6 /.

W końcu lat osiemnastych oraz na początku dziewiętnastych w strukturze wielkości zakładów w branży włókienniczej w Królestwie Polskim nastąpiły dalsze zmiany ilościowe./tab.7/. W 1893 r. w wyniku ożywienia gospodarczego po kryzysie lat dziewięćdziesiątych nastąpił szybki wzrost ogólnej ilości zakładów z 406 w 1884 r. do 533. Największy wzrost ilościowy w stosunku do 1884 r. zanotowano w grupach zakładów średnich, dużych i wielkich, przyczyn największy prawie trzykrotny wzrost nastąpił w grupie zakładów wielkich zatrudniających od 501 - 1000 robotników / z 7 - 19 /. Wzrost ilościowy przedsiębiorstw włókienniczych spowodował dalsze zmiany w udziale poszczególnych grup zakładów w produkcji i zatrudnieniu. W omawianym roku nastąpił dalszy spadek udziału globalnej wartości produkcji zakładów małych - 2,1 % oraz w ogólnej liczbie robotników 2,6 %.

Tab. 7 STRUKTURA WIELKOŚCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WŁOKNIENICZYM
KROJESTWA POLSKIEGO W 1895 r.

Grupy zakładów wg. ilości zatrudnionych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb.	%	Ilość robotników	%	Siła mechaniczna w KM	%
3 - 10	105	19,7	1 060 000	1,0	780	1,1	248	0,7
11 - 15	75	14,1	1 157 000	1,1	1031	1,5	139	0,4
16 - 50	156	29,3	7 871 000	7,6	4810	7,3	1642	5,0
51 - 100	90	16,9	9 055 000	9,0	5883	9,0	2917	9,1
101 - 200	43	8,1	7 534 000	7,4	5772	8,9	2210	6,9
201 - 500	32	6,0	13 247 000	13,2	9652	14,8	4721	14,7
501 - 1000	19	3,3	23 832 000	23,8	12362	18,9	6084	18,9
powyżej 1000	13	2,4	36 739 000	36,7	25213	38,5	14245	44,3
Razem	533	100,0	100 473 000	100,0	65503	100	32206	100,0

Zródło: Ukazatel fabrik i sawodow okrain Rossii, Gartsua Polakogo, Kaukaza, Sibira i srednie azjatskich wladienij, Petersburg 1895.

Tymczasem wielkie przedsiębiorstwa włókiennicze zwiększyły swój udział w globalnej wartości produkcji do 60,5 % oraz utrzymały na poprzednim poziomie udział w ogólnej liczbie zatrudnionych - 57,4 % /tab.7/. Dla 1893 r. peras pierwszy posiadamy w miarę dokładne dane odnośnie siły mechanicznej zainstalowanej w włókiennictwie Królestwa Polskiego.⁵³ Na podstawie tych informacji można stwierdzić, że dwie ostatnie grupy przedsiębiorstw wielkich skupiały 63,2 % ogólnej ilości siły mechanicznej /KM/. /tab.7/.

W okresie dobrej koniunktury gospodarczej w końcu lat dziewięćdziesiątych XIX w., wraz z dynamicznym rozwojem produkcji włókienniczej zachodziły dalsze zmiany w strukturze wielkości zakładów. Na począt XIX w. przy niewielkim wzroście ogólnej ilości zakładów z 533 w 1893 r. do 556 w 1900/1901, nastąpił duży spadek ilości zakładów małych, w grupie pierwszej /5 - 10 robotników / ze 105 - 33 oraz w grupie drugiej /11-15 robotników / z 75 - 47 /tab.8/. Wzrosła natomiast ilość przedsiębiorstw w następnych 6-ciu grupach, przyczyną największy wzrost o 1/3 zanotowano w grupach zakładów dużych oraz w grupie przedsiębiorstw największych / powyżej 1000 robotników /. Znaczny wzrost ilości zakładów nastąpił także w najliczniejszej grupie przedsiębiorstw średnich /16 - 50 robotników/ ze 156 w 1893 r. do 220 w 1900/1901 /tab.8/.

Wyżej przedstawione zmiany ilościowe w poszczególnych grupach zakładów spowodowały dalszy wzrost udziału w globalnej produkcji i zatrudnieniu przedsiębiorstw wielkich. Należy zwrócić uwagę, że ostatnia grupa 20-u największych zakładów w 1900/1901 skupiała prawie połowę ogólnej liczby robotników - 49 % oraz globalnej wartości produkcji - 49,8 % całej branży włókienniczej

Tab. 8 STRUKTURA WIELKOŚCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WŁÓKIENNICZYM
KROJĘSTWA POLSKIEGO W 1900/1901 r.

Grupy zakładów wg ilości satruiniowych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb	%	Liczba robotników	%
5 - 10	33	5,9	306 700	0,1	253	0,2
11 - 15	47	8,4	514 100	0,2	619	0,5
16 - 50	220	39,6	7 288 800	4,0	6 788	6,0
51 - 100	100	18,0	9 300 000	5,2	7 407	6,7
101 - 200	64	11,6	14 983 400	8,5	9 619	8,7
201 - 500	48	8,7	27 950 700	15,6	15 588	14,0
501 - 1000	24	4,3	29 621 400	16,6	16 615	14,9
powyżej 1000	20	3,5	88 383 600	49,8	54 409	49,0
Razem	596	100,0	178 348 700	100,0	111 298	100,0

Zródło: Spisok fabrik i sawodow Jewropejskoj Rossii, opr. W. E. Warsar,
Peterburg 1903.

w Królestwie. Łącznie wielkie przedsiębiorstwa włókiennicze w omawianych latach decydowały o rozwoju produkcji przemysłu włókienniczego, bowiem wartość ich produkcji stanowiła 66,4 % globalnej wartości produkcji, a zatrudnienie 63,9 % ogólnej liczby robotników całego włókiennictwa /tab.8/.

Zdecydowanie zmniejszył się natomiast udział w produkcji włókienniczej zakładów małych i średnich. Dwie pierwsze grupy zakładów skupiały tylko 0,7 % ogólnej liczby zatrudnionych oraz zaledwie 0,3 % globalnej wartości produkcji. Natomiast zakłady średnie stanowiące aż 57,6 % ogólnej ilości przedsiębiorstw zatrudniały 12,7 % robotników oraz dawały 9,2 % globalnej wartości produkcji przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim./tab.8/.

W latach 1879 - 1900/1901 w strukturze wielkości zakładów w branży włókienniczej Królestwa dokonały się zasadnicze przeobrażenia /tab.9/.

Tab.9 Zmiany w strukturze wielkości zakładów przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim w l.1879-1900/1901
/ rok 1879 = 100 % /

Grupy zakładów	Ilość zakładów			Wartość produkcji w tys rb			Liczba robotników		
	1879	1900/1901	%	1879	1900/1901	%	1879	1900/1901	%
5- 10	192	33	17,1	1 812,5	306,7	16,9	1 381	253	18,3
11- 15	64	47	73,4	1 359,1	514,1	37,8	840	619	73,6
16- 50	126	220	174,6	7 204,4	7 288,8	101,1	2 700	6 788	251,4
51-100	49	100	204,0	5 135,0	9 300,0	181,1	2 728	7 407	271,5
101-200	22	64	290,9	7 255,4	14 983,4	206,5	3 181	9 619	302,3
201-500	12	48	400,0	4 979,4	27 950,7	561,3	3 034	15 588	513,7
501-1000	3	24	800,0	5 377,0	29 621,4	550,8	1 993	16 615	833,7
powyżej 1000	4	20	500,0	16 245,0	88 383,6	544,0	12 033	54 409	452,1
Ogółem	472	556	117,8	49 367,8	178 348,7	361,2	27 890	111 298	399,0

Źródło: patrz tab. 1 i 4

Dane z tabeli 9 wskazują że w okresie między 1879 a 1900/1901 r. w całym przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego przy nie - wielkim waroście ilości zakładów o 17,8 % / z 472 do 556 /, nastąpił ponad 3,5 krotny wzrost wartości produkcji oraz prawie 4-krotny ogólnej liczby robotników. Jednakże^w poszczególnych grupach zakładów zmiany w ilości przedsiębiorstw, wartości produkcji oraz liczby zatrudnionych przebiegały nierównomiernie. W pierwszych dwóch grupach zakładów małych nastąpił poważny spadek zatrudnienia, wartości produkcji oraz ilości przedsiębiorstw. W grupie pierwszej /5 - 10 robotników / ilość zakładów zmniejszyła się do 17,1 % stanu wyjściowego, wartość produkcji 16,9% a liczba zatrudnionych 18,3 % /tab.9/. Nieco mniejszy spadek zatrudnianow grupie drugiej /11 - 15 robotników/, ilość zakładów zmniejszyła się do 73,4 %, wartość produkcji 37,8 % oraz zatrudnienie 73,6 % stanu z roku 1879 /tab.9/.

W pozostałych sześciu grupach zakładów średnich , dużych i wielkich w omawianym okresie nastąpił wzrost ilości zakładów wartości produkcji oraz liczby robotników. Z tym jednak, że największe zmiany zaznaczyły w trzech ostatnich grupach przedsiębiorstw zatrudniających powyżej 200 robotników. Najwyższy - 8-krotny wzrost ilości zakładów nastąpił w grupie przedsiębiorstw wielkich zatrudniających od 501-1000 robotników / z 3 - 24 / oraz 5-krotny w grupie zakładów największych zatrudniających powyżej 1000 robotników / z 4-20 / /tab.9/. Wartość produkcji w ostatnich 3 grupach zakładów wzrosła nie więcej jednakowo - około 5,5 -krotnie, natomiast liczba robotników podobnie jak ilość zakładów w grupie przedostatniej ponad 8-mie krotnie /tab.9/.

Powyższe dane świadczą o decydującej roli dużych, a przede wszystkim wielkich zakładów w rozwoju branży włókienniczej

Królestwa Polskiego w końcu XIX w. Między rokiem 1879 a 1900 straciły znaczenie zakłady małe i średnie zatrudniające do 100 robotników. Kiedy w 1879 r. dawały one jeszcze 31,4 % globalnej wartości produkcji, to w 1900/1901 już tylko 9,5 % / tab.518 /. Natomiast zakłady duże i wielkie zatrudniające powyżej 100 robotników, posiadające już w 1879 r. zdecydowany udział w globalnej wartości produkcji - 68,6 %, w 1900 r. przy niewielkim udziale w ogólnej ilości zakładów / 28 % / monopolizowały produkcję włókienniczą skupiając 90,5 % globalnej wartości produkcji w całej branży / tab.5 i 8 /.

Porównując strukturę wielkości zakładów w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego z innymi gałęziami przemysłu, należy stwierdzić, że np. w przemyśle metalowym przemiany wielkoprzemysłowe w omawianym okresie przebiegały w tempie wolniejszym. W 1884 r. zakłady wielkie /powyżej 500 robotników / tej branży skupiały 28,8 % globalnej wartości produkcji oraz zatrudniały 21,6 % ogólnej liczby robotników przemysłu metalowego⁵⁴. Tymczasem w branży włókienniczej w 1884 r. w wielkich przedsiębiorstwach pracowało już 57,4 % robotników, a ich wartość produkcji wynosiła 55,6 % globalnej wartości produkcji całego włókiennictwa /tab.6/. W 1900/1901 r. w przemyśle metalowym mimo znacznych zmian w strukturze wielkości przedsiębiorstw, wielkie zakłady nie osiągnęły prymatu zatrudniając 32,8 ogólnej liczby robotników oraz skupiając 47,1 % globalnej wartości produkcji tej branży w Królestwie Polskim⁵⁵. Natomiast we włókiennictwie jak już wskazywano wielkie przedsiębiorstwa skupiały 66,4 % globalnej wartości produkcji oraz 63,9 % ogólnej liczby robotników tej gałęzi przemysłu /tab.8/.

Większy udział zakładów wielkich tak w zatrudnieniu jak i produkcji posiadał jedynie przemysł hutniczy, gdzie w 1899 r. wielkie przedsiębiorstwa zatrudniały 76,2 % ogólnej liczby robotników tej branży, a ich udział w globalnej produkcji surowki wynosił 89,2 % oraz żelaza i stali 85⁵⁶ %. Przewaga w koncentracji produkcji w zakładach wielkich w przemyśle hutniczym w stosunku do branży włókienniczej wynikała jednak ze specyfiki hutnictwa, gdzie małe zakłady już na początku lat osiemdziesiątych XIX w. odgrywały marginalną rolę.⁵⁷

Procesy koncentracji produkcji w zakładach dużych i wielkich na pozostałych ziemiach Polski / Galicja, zabór pruski / w stosunku do włókiennictwa Królestwa Polskiego były zapóźnione. W zaborze pruskim / Śląsk, Wielkopolska, Pomorze, Prusy Zachodnie i Prusy Wschodnie / w 1895 r. zakłady duże i wielkie zatrudniające powyżej 200 robotników skupiały ponad 60 % ogólnej liczby zatrudnionych w branży włókienniczej na tym terenie.⁵⁸ Tymczasem w Królestwie Polskim powyższe grupy zakładów w 1893 r. zatrudniały już 72,2 % ogólnej liczby robotników przemysłu włókienniczego /tab.7/. W Galicji, gdzie do początku XX w. nie było przedsiębiorstw włókienniczych zatrudniających powyżej 1000 robotników, w 1902 r. zakłady duże i wielkie / 101 - 1000 robotników / skupiały 52,44% ogólnej liczby robotników branży włókienniczej.⁵⁹ Natomiast na Śląsku Cieszyńskim także w 1902 r. ta grupa zakładów zatrudniała 66,43 % ogólnej liczby robotników pracujących we włókiennictwie tego regionu.⁶⁰ W stosunku do włókiennictwa Królestwa Polskiego, gdzie w 1900/1901 r. zakłady zatrudniające powyżej 100 robotników skupiały 86,6 % /tab.8/ ogólnej liczby zatrudnionych, proces przemian wielkoprzemysłowych w przemyśle tekstylnym Galicji i Śląska Cieszyńskiego był wyraźnie opóźniony.

3. Struktura wielkości zakładów w poszczególnych działach i rodzajach produkcji włókienniczej.

W oparciu o materiały P.A.Orłowa i W.Z.Warszara całość branży włókienniczej Królestwa Polskiego podzieliłem na 13 - 17 działów i rodzajów produkcji / tab. 10, 11, 12 i 13 /. W latach 1879 - 1900/1901 o rozwoju przemysłu włókienniczego decydowały dwa podstawowe działy produkcji a mianowicie przemysł bawełniany i wełniany. W 1879 r. przedsiębiorstwa bawełniane i wełniane skupiały 92 % globalnej wartości produkcji branży włókienniczej w Królestwie Polskim, a w 1900/1901 73,5 % / tab. 10, 13 /.

Przemysł bawełniany.

W przemyśle bawełnianym wyodrębniono dwie grupy zakładów - przędzalnie i tkalnie. W 1879 r. przędzalnictwo bawełny skupiało się w 9 zakładach tj. 1,9 % ogólnej ilości przedsiębiorstw, jednakże udział przędzalni bawełny w globalnej wartości produkcji całej branży włókienniczej wynosił 16,4 %, zaś w ogólnej liczbie zatrudnionych 12,5 % / tab.10 /. W strukturze wielkości zakładów przędzalniczych dominowały przedsiębiorstwa duże i wielkie. W omawianym roku w przędzalnictwie bawełny nie było zakładów małych zatrudniających od 5 - 15 robotników, zaś w grupie zakładów średnich / 16 - 100 robotników / znajdowały się tylko dwie przędzalnie, których udział w globalnej wartości produkcji przędzalnictwa wynosił 6,7 %, a w ogólnej liczbie robotników 2,6 %. Wśród wszystkich zakładów przędzalniczych dominowało jedno przedsiębiorstwo a mianowicie przędzalnia K.Scheiblera w Łodzi, zatrudniające w 1879 r. 2035 robotników. Zakład K.Scheiblera skupiał 60% globalnej wartości produkcji oraz 58,3 % ogółu zatrudnionych robotników w przedsiębiorstwach przędzalniczych / Aneks tab. 1 /.

Tab. 10 STRUKTURA PRZEMYSŁU WŁÓKIENNICZEGO W KRÓLESTWIE POLSKIM
wg działów i rodzajów produkcji w 1879 r.

Działy i rodzaje produkcji włókienniczej	Liczba zakładów	%	Wartość produkcji w rb.	%	Liczba robotników	%	Siła mechaniczna w KM	%
Przędzalnie bawełny	9	1,9	8 041 700	16,4	5 431	12,5	1 320	45,2
Tkalnie bawełny	179	38,0	11 822 800	24,0	7 339	26,4	991	33,9
Przędzalnie wełny	30	6,4	5 923 500	11,9	1 519	5,4	.	.
Tkalnie wełny	5	1,0	240 700	0,5	146	0,5	.	.
Lekkie wełny i mater. mieszane	106	22,6	12 923 700	26,3	5 527	19,9	.	.
Sukiennictwo	100	21,3	6 323 200	12,9	3 259	11,8	170	5,8
Lien i płótno	4	0,8	2 264 700	4,5	5 307	19,1	320	10,9
Delaniny	9	1,9	180 500	0,4	176	0,6	.	.
Pasmanteria mat. jedwabne i wstęgi	12	2,5	660 100	1,3	427	1,5	-	-
Kapelusze	4	0,8	272 000	0,5	181	0,6	-	-
Farbiarnie	4	0,8	74 100	0,1	54	0,1	-	-
Wykończalnie	8	1,6	618 800	1,2	444	1,6	125	4,2
Ceraty	1	0,2	4 200	-	9	-	-	-
Flus	1	0,2	13 900	-	11	-	-	-
Orbienie	272	100,0	49 367 800	100,0	27 890	100,0	2926	100,0

Źródło: Archiwum Głównego Urzędu Statystycznego, tab. 1

a/ w grupie lekkich wełen i materiałów mieszanych występują wyłącznie tkalnie.

b/ tkalnie i przędzalnie.

c/ tkalnie i przędzalnie

W okresie 1879 - 1884 w przedsiębiorstwie bawełny zaszły poważne zmiany ilościowe. Nastąpił szybki - ponad trzykrotny - wzrost ilości zakładów / z 9 - 29 /. Liczba robotników powiększyła się ponad 2,5 -krotnie, zaś wartość produkcji wzrosła o 127,7 % / Aneks tab.1 i 2 /. Rozwój zakładów przedsiębiorczych spowodował z kolei wzrost udziału przedsiębiorstwa bawełny w produkcji całej branży włókienniczej Królestwa Polskiego. W 1884 r. udział ten wynosił 7,1 % ogólnej ilości zakładów, 22,8 % globalnej wartości produkcji oraz 19,7 % ogólnej liczby zatrudnionych / tab.11 /. Wśród zakładów przedsiębiorczych w dalszym ciągu dominowały duże i wielkie przedsiębiorstwa. Ogółem 11 zakładów w ostatnich trzech grupach wielkości / powyżej 200 robotników / skupiało 91,8 % globalnej wartości produkcji oraz 89,4 % ogólnej ilości robotników. Wśród wyżej wymienionych zakładów dwie największe przedsiębiorstwa zatrudniające powyżej 1000 robotników / Tow.Akc.K.Scheiblera i Tow.Akc. „Zawiercie ” / zatrudniały 46 % robotników oraz skupiały 41,6 % globalnej wartości produkcji przedsiębiorstwa bawełny / Aneks tab.2 /.

Poza wzrostem ilości zakładów dużych i wielkich inną charakterystyczną zmianą w przedsiębiorstwie bawełny był stosunkowo szybki wzrost ilości zakładów średnich / 16 - 100 robotników /. Między 1879 r. a 1884 r. liczba przedsiębiorstw średnich powiększyła się z 2 - 13. Ten szybki wzrost związany był z powstawaniem od początku lat osiemdziesiątych niewielkich mechanicznych przedsiębiorstw „odpadowych”, produkujących tanie przędzę z odpadków bawełnianych. Przędzę odpadową produkowały także duże zakłady włókiennicze np. Krusche i Ender w Pabianicach oraz L.Geyer w Łodzi.

Obok przedsiębiorstwa odpadkowego w omawianym okresie powstała także druga gałąź tego działu produkcji a mianowicie przedsiębiorstwo wigoniowe / wigon - mieszanina bawełny farbowanej o kilkuprocentowym dodatkiem wełny lub bawełny nie farbowanej, czasami zaś bielonych wyczesków lanianych /. Największe przedsiębiorstwa wigoniowe powstały, głównie w oparciu o kapitał obcy na terenie okręgu Sosnowiecko-Śląskochowickiego oraz łódzkiego. W 1879 r. powstała przedsiębiorstwa B-oi Schön w Sosnowcu, zatrudniająca już w 1882 r. 600 robotników ; W 1880 r. przedsiębiorstwa Tow.Akc. Kürsel & Krinischau w Saksonii założona w Zgiersu; w 1883 r. przedsiębiorstwa wigoniowa A.Schmeltzera w Myszkowie oraz zakłady Hiffera i Geldnera w Łodzi. ⁶³

Przedstawiony wyżej szybki wzrost ilości zakładów oraz produkcji i zatrudnienia w przedsiębiorstwie bawełny związany był głównie z powstaniem nowych gałęzi produkcji, a mianowicie przedsiębiorstwa odpadkowego i wigoniowego.

W latach następnych do 1893 r. ogólny rozwój przedsiębiorstwa bawełny przebiegał w tempie nieco wolniejszym niż w okresie poprzednim. Liczba zakładów zwiększyła się z 29 do 31, a wartość produkcji wzrosła ~~wzrosła~~ o 10,4 % / tab.11112⁶⁴. Udział przedsiębiorstwa w globalnej wartości produkcji branży włókienniczej w Królestwie Polskim w stosunku do okresu poprzedniego niewiele się zmienił i wynosił 20,2 %, wzrósł natomiast udział ogólnej liczby robotników do 25,9 %. Ponadto należy zaznaczyć, że w 1893 r. przedsiębiorstwa bawełny posiadały największy udział w ogólnej ilości siły mechanicznej zainstalowanej w całym włókiennictwie Królestwa Polskiego - 36,9 % / tab.12 /.

Ninie niewielkich zmian w globalnej wartości produkcji przedsiębiorstwa bawełny, sąsady duże przeobrażenia w strukturze wielkości zakładów, głównie w obrębie trzech ostatnich grup

Tab. 11 STRUKTURA PRZEMYSŁU WŁOKNIENNICZEGO W KROLESTWIE POLSKIM
WG. DZIAŁÓW I RODZAJÓW PRODUKCI W 1884 r.

Działy i rodzaje produkcji włókienniczej	Ilość maszyny	%	Wartość produkcji w rb.	%	Liczba robotników	%	Siła mechaniczna w KM	%
Przędzalnie bawełny	29	7,1	18 318 000	22,8	8 597	19,7	2 483	34,1
Tkałnie bawełny	57	14,1	24 484 000	30,4	8 363	19,6	1 882	25,8
Przędzalnie wełny	30	12,4	11 499 000	14,3	5 303	12,1	.	
Tkałnie wełny	15	3,6	1 015 000	1,2	673	1,5	.	
Lekkie wełny i tkaniny mieszane	64	15,9	11 581 000	14,5	3 553	12,8	.	
Sukiennictwo	95	23,0	4 097 000	5,0	2 702	6,1	.	
Len i płótno	4	0,9	3 735 000	4,8	7 747	17,7	2 000	27,5
Delaniny	6	1,4	62 000	-	98	0,2	.	
Papmanteria, materiały jedwabne i wstążki	34	8,5	1 715 000	2,1	1 801	4,1	6	-
Kapelusze	10	2,4	590 000	0,7	395	0,9	.	
Mydła	2	0,4	41 000	-	56	0,1	.	
Farbiarnie	26	6,4	2 495 000	3,0	1 195	2,7	158	2,1
Wykończalnie	16	3,9	1 029 000	1,2	1 136	2,5	770	10,5
Ogółem	406	100,0	80 621 000	100,0	43 852	100,0	7 299	100,0

przedsiębiorstw dużych i wielkich, ogółem zakłady zatrudniające powyżej 200 robotników osiągnęły 90,9 % globalnej wartości produkcji oraz 92,1 % ogólnej liczby robotników zatrudnionych w przędzalnictwie bawełny. Jednakże spośród omawianych trzech grup zakładów największy udział w globalnej produkcji posiadały przedsiębiorstwa zatrudniające powyżej 1000 robotników. W grupie tej znajdowało się 5 największych przędzalni bawełny, które zatrudniały 67,5 % ogólnej liczby robotników oraz skupiały 65,5 % globalnej wartości produkcji, a ich udział w ogólnej ilości siły mechanicznej wynosił 66 % / Aneks tab.3 /. Wśród wyżej wymienionych zakładów znajdowały się następujące przedsiębiorstwa: 2 przędzalnie Tow.Ako.K.Scheiblera / centralna i ^{Księży Młyn} ~~Benfendorfska~~ / w Łodzi zatrudniające 4663 robotników, Tow.Ako. I.K.Poznańskiego w Łodzi - 1537 robotników, Tow.Ako. "Zawiercie" - 4303 robotników oraz Tow.Ako. Heinsel i Kunitzer w Łodzi - 1020 robotników.

W związku ze wzrostem udziału w globalnej produkcji przędzalnictwa bawełny zakładów wielkich wyraźnie zmniejszył się w stosunku do 1884 r. udział zakładów małych i średnich. W globalnej wartości produkcji z 4,7 % do 3,9 % oraz w ogólnej ilości zatrudnionych z 5,9 % do 3,7 / Aneks tab.3 /.

W okresie dobrej koniunktury w latach dziewięćdziesiątych XIX wieku nastąpił duży przyrost nowych zakładów przędzalniczych. W 1900/1901 r. w przemyśle bawełnianym Królestwa Polskiego liczba przędzalni wzrosła o 74,1 % i wynosiła 54 zakłady. Ogółem w omawianych latach udział przędzalnictwa bawełny w globalnej wartości produkcji branży włókienniczej uległ zmniejszeniu z 20,2 % do 14,7 %, natomiast zatrudnienie z 25,9% do 22,4 % /tab.13/.

Najwyższy wzrost ilości zakładów nastąpił w grupach małych i średnich przedsiębiorstw / do 100 robotników / z 15 do 27 .

W zakładach tych szybki był także wzrost liczby robotników o 46,8 % oraz wartości produkcji o 28,9 % w stosunku do 1893r. / Aneks tab.3 i 4 /. Jednakże udział tych grup zakładów w globalnej wartości produkcji całego przedsiębiorstwa uległ dalszemu spadkowi do 3 % , a w ogólnej liczbie zatrudnionych do 3,6 %. W zakresie udziału poszczególnych grup wielkości zakładu w globalnej produkcji przedsiębiorstwa poważniejsze zmiany ilościowe zaznaczyły jedynie w 3 ostatnich grupach przedsiębiorstw dużych i wielkich. Ogółem w latach 1900/1901 skupiały one 91,9 % globalnej wartości produkcji oraz 93,1 % ogółu zatrudnionych w przedsiębiorstwie bawełnianym / Aneks tab.4 /. W stosunku do 1893 r. wyraźny wzrost udziału w globalnej wartości produkcji nastąpił w grupie zakładów dużych / 201 - 500 robotników / z 11,3 % do 20,3 % , a także zakładów wielkich / 501-1000 robotników / z 14,1 % do 20,2 %. Rozwój wyżej wymienionych grup zakładów przedsiębiorczych spowodował spadek udziału w produkcji największych przedsiębiorstw zatrudniających powyżej 1000 robotników z 65,5 % do 51,4 %./Aneks tab. 3 i 4 /.

Ogółem w latach 1879 - 1900/1901 w przedsiębiorstwie bawełny nastąpił 6-krotny wzrost ilości zakładów, ponad 3-krotny wzrost wartości produkcji oraz prawie 7-krotny siły roboczej. Przedsiębiorstwo bawełny było od samego początku najlepiej zorganizowaną częścią włókiennictwa, stąd też o jego rozwoju decydowały wielkie, nowoczesne pod względem technicznym przedsiębiorstwa włókiennicze. Między 1879 a 1900/1901 r. udział wielkich przedsiębiorstw / zatrudniających powyżej 500 robotników / w globalnej wartości produkcji wzrósł z 60 % do 81,6%, zaś w ogólnej liczbie zatrudnionych z 58,3 % do 79,5 %. Natomiast łącznie z grupą zakładów dużych / 201-500 robotników / przedsiębiorstwa te zmonopolizowały przedsiębiorstwo bawełny skupiając

od 85,6 % do 91,9 % wartości produkcji oraz od 85,2 % do 93,1% ogólnej liczby robotników / Aneks tab.1 i 4 /.

W omawianych latach nieco inaczej przebiegały zmiany w strukturze wielkości zakładów w tkactwie bawełnianym. W końcu lat siedemdziesiątych XIX w. tkactwo bawełny przechodziło końcowy ⁶⁶ etap przewrotu technicznego, w związku z czym w 1879 r. mimo zdecydowanej przewagi globalnej wartości produkcji przedsiębiorstw wielkich - 68,7 % oraz w zatrudnieniu 62,4 % , najlicniejszą grupę stanowiły zakłady małe /5 - 10 robotników / - 66,1 % ogółu przedsiębiorstw, których udział w globalnej wartości produkcji wynosił 5,1 % oraz w zatrudnieniu 9,6 % /Aneks tab.5 /. W latach następnych w związku z zakończeniem przewrotu technicznego, a także w wyniku kryzysu przemysłowego lat osiemdziesiątych w strukturze wielkości zakładów tkackich nastąpiły zasadnicze przeobrażenia. Większość zakładów małych i średnich upadła. Ogółem ze 179 tkalni w 1879 r. do 1884 pozostało zaledwie 57. Przy czym w najlicniejszej grupie zakładów małych nastąpił prawie 5-krotny spadek ich liczby ze 118 do 25. Udział tych drobnych zakładów w globalnej wartości produkcji tkactwa bawełnianego zmniejszył się do 0,6 % , a w ogólnej liczbie robotników do 1,9 % /Aneks tab. 6 /.Razem w 4 grupach zakładów małych i średnich liczba tkalni zmniejszyła się ponad 3-krotnie ze 172 do 48, zaś udział tych zakładów w globalnej wartości produkcji wynosił zaledwie 2,5 % , w zatrudnieniu 7,8 %. Tymczasem w grupach przedsiębiorstw największych liczba zakładów wzrosła z 3 do 6 , a udział ostatnich dwóch grup zakładów wielkich w globalnej wartości produkcji tkactwa bawełny wzrósł do 91,5 % , w zatrudnieniu 83 % ,/Aneks tab. 5 i 6 /.

W okresie następnych kilku lat w tkactwie bawełny postępował proces koncentracji produkcji w przedsiębiorstwach wielkich. W 1893 r. po kryzysie lat 1890 - 1891 uległa dalszemu zmniejszeniu liczba zakładów małych z 35 do 21 oraz średnich / 16 - 50 robotników / z 12 - 4. Dalszy spadek nastąpił także w udziale tych zakładów w globalnej wartości produkcji tkactwa bawełnianego. Dwie grupy zakładów małych skupiły załadowie 0,9 % globalnej wartości produkcji tego działu włókiennictwa. Wzrosła natomiast ilość zakładów wielkich z 6 w 1884 r. do 8 w 1893 r. Przedsiębiorstwa te zwiększyły również swój udział w globalnej wartości produkcji tkactwa do 95,5 % oraz w ogólnej liczbie zatrudnionych do 85,5 %. Podobna sytuacja istniała w zakresie siły mechanicznej, gdzie wielkie tkalnie bawełniane skupiły 94,8 % ogólnej ilości mocy silników i maszyn parowych w tym dziale produkcji / Aneks tab. 7 /.

W okresie rozkwitu cyklicznego w latach dziewięćdziesiątych XIX w. struktura wielkości zakładów tkackich w przemyśle bawełnianym uległa dalszym przemianom. W 1900/1901 r. przestała istnieć najniższa grupa zakładów zatrudniając^{ych} od 5 - 10 robotników. Wzrosła natomiast liczba tkalni średnich w grupie zatrudniającej od 16 - 50 robotników, prawie 6-krotnie z 4 do 23 oraz w grupie zatrudniającej 51 do 100 robotników 6-krotnie z 3 - 18. Zwiększył się także w stosunku do 1893 r. udział tych zakładów w globalnej produkcji tkactwa bawełnianego z 1,9 % do 6,56 %, a także w zatrudnieniu z 5,9 % do 8,5 % / Aneks tab. 7 i 8 /.

Wzrost ilościowy omawianych zakładów związany był z istnieniem w Królestwie Polakim na szeroką skalę produkcji chłupniczej, głównie w okresach ⁶⁷ słabej koniunktury gospodarczej.

W 1900/1901 r. wzrosła ilość przedsiębiorstw największych z 3 - 6. Zakłady te zatrudniające powyżej 1000 robotników

Tab. 12 STRUKTURA PRZEMYSŁU WŁOKIENNICZEGO W KROLESTWIE POLSKIM
wg. działów i rodzajów produkcji w 1893 r.

Działy i rodzaje produkcji włókienniczej	Ilość sukniadów	%	Wartość produkcji w rb.	%	Liczba robotników	%	Sila mechaniczna w KM	%
Przędzalnie bawełny	31	5,8	20 243 000	20,2	16 931	25,9	11 656	36,9
Tkalnie bawełny	38	7,2	16 179 000	16,2	4 513	6,9	2 929	9,1
Przędzalnia wełny	74	13,9	22 521 000	22,5	10 920	16,7	7 243	22,5
Tkalia wełny	76	14,3	7 125 000	7,1	4 852	7,6	1 324	4,2
Lekkie wełny i nat. mieszane	15	2,8	5 515 000	5,4	3 791	5,7	1 195	3,7
Sukiennictwo	120	22,6	6 349 000	6,3	5 894	8,9	1 247	3,9
Len i juta	5	0,9	7 345 000	7,3	8 649	13,3	2 341	8,9
Działalniny	29	5,4	1 123 000	1,1	1 611	2,4	180	0,5
Pasmanteria nat. jedwabne i wstążki	44	8,3	2 140 000	2,1	2 318	3,5	294	0,9
Kapelusze	17	3,1	665 000	0,6	469	0,7	120	0,3
Dywany	2	0,3	67 000	-	108	0,1	15	-
Farbiarnie	42	7,9	9 146 000	9,2	2 976	4,5	1 010	3,1
Wykończalnie	36	6,8	1 910 000	1,9	2 255	3,5	1 752	5,4
Powrozy	4	0,7	145 000	0,1	216	0,3	200	0,6
Ogółem	533	100,0	100 475 000	100,0	65 503	100,0	32 206	100,0

w poważnym stopniu zwiększyły swój udział w globalnej wartości produkcji tkactwa bawełny z 47,2 % do 75,3 %. W zakresie siły roboczej największe przedsiębiorstwa włókiennic^{tkackie}ze skupiały 65,9 % ogółu robotników tego działu produkcji. /Aneks tab. 8 /.

Ogółem w latach 1879 do 1900/1901 w tkactwie bawełnianym nastąpił spadek ilości zakładów prawie eksploat^{prze}nie / ze 179 do 65 /, wzrosła natomiast ponad trzy-krotnie wartość produkcji / z 11 822,6 tys.rb do 36 563,6 tys. rb./ oraz także 3-krotnie liczba robotników / z 7 399 do 21 859 / - / Aneks tab.5 i 8 /. Udział tkactwa bawełny w globalnej produkcji przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim kształtował się następująco: w zakresie wartości produkcji najniższy udział w 1893 r. - 16,2 % /tab.12/, najwyższy 1 894 r. - 30,4 % /tab.11/, zaś w zakresie zatrudnienia najniższy udział w 1893 r. - 6,9 %, najwyższy w 1879 r. - 26,4 % /tab.10/.

x x x

W przemyśle bawełnianym /łącznie przedsiębiorstwo i tkactwo / w latach 1879 - 1900/1901 dokonały się zasadnicze przeobrażenia w strukturze wielkości zakładów. Największe zmiany zaznaczyły w grupach zakładów małych / 5 - 15 robotników / oraz największych zatrudniających powyżej 1000 robotników. W 1900/1901 r. nastąpił ponad 14-krotny spadek ilości małych zakładów bawełnianych / ze 145 do 10 /. Zmniejszył się także udział małych firm w globalnej wartości produkcji przemysłu bawełnianego z 4,5 % do 0,2 %, jak również w ogólnej ilości zatrudnionych z 10,7 % do 0,2 % /Aneks tab. 9 i 10 /.

Natomiast w grupie zakładów największych zachodziły procesy odwrotne. Ilość przedsiębiorstw w omawianym okresie wzrosła

sła 7-krotnie z 2 do 14, zaś udział w globalnej wartości produkcji zwiększył się z 49,9 % w 1879 r. do 65,3 % w latach 1900/1901, udział w zakresie siły roboczej zwiększył się także z 52,5 % do 66,8 % / Aneks tab.9 i 10 /.

Ogółem w całej branży włókienniczej Królestwa Polskiego największy udział przemysłu bawełnianego w globalnej wartości produkcji zanotowano w 1894 r. - 53,2 %, w ogólnej ilości zatrudnionych w 1900/1901 - 42,1 % / tab.11 i 13 /. W zakresie mocy silników i maszyn parowych przemysł bawełniany znajdował się na pierwszym miejscu skupiając w 1893 r. 45,0 % ogólnej ilości siły mechanicznej zainstalowanej w całym przemyśle włókienniczym./tab.12/.

Charakterystyczną cechą rozwoju przemysłu bawełnianego w Królestwie Polskim w omawianym okresie, było powstawanie i rozwój wielowydziałowych wielkich przedsiębiorstw włókienniczych typu kombinatu, gdzie skupiał się cały cykl produkcyjny od przędzalnictwa poprzez tkactwo do wykańczalnictwa. Spośród wielkich przedsiębiorstw bawełnianych w Królestwie Polskim, które sadecydowały o dynamicznym rozwoju tej gałęzi włókiennictwa wielooddziałowymi kombinatami były: Tow.Ako. K.Scheiblera w Łodzi, posiadające w 1900 r. siedem oddzielnych zakładów / 4 przędzalnie, 2 tkalnie oraz 1 zakład wykańczalniczy/ - ogółem 7 500 robotników; Tow.Ako. I.K.Poznańskiego w Łodzi - przędzalnia, tkalnia, apretura oraz zakład remontowy - w 1900 r. łącznie 6362 robotników; Tow.Ako. "Zawiercie" - przędzalnia, tkalnia i wykańczalnia, w 1900 r. - 5985 robotników; ponadto wielooddziałowymi przedsiębiorstwami bawełnianymi były zakłady L.Gayera, Heinla i Kunitzera i inne.

W wyniku powyższych zmian w strukturze wielkości przedsiębiorstw na przełomie XIX i XX w. powstał nowoczesny pod wzgl.

dem technicznym i organizacyjnym przetrwał bawełniany. Wysoki udział w produkcji wielkich zakładów najlepiej można zilustrować porównując strukturę wielkości zakładów w przemyśle bawełnianym Królestwa Polskiego z włókiennictwem innych krajów. Nie posiadamy jednak danych dotyczących struktury przemysłu bawełnianego państw w omawianym okresie. Na podstawie fragmenta - rycinnych danych odnośnie struktury wielkości w przemyśle bawełnianym Francji w 1906 r., możemy stwierdzić, że w Królestwie Polskim produkcja wyrobów bawełnianych była w większym stopniu skoncentrowana w zakładach dużych i wielkich. Kiedy we Francji w 1906 r. zakłady duże i wielkie / zatrudniające powyżej 100 robotników skupiały 90,9 % / 139 462 : 153 605 / ogólnej liczby robotników w przemyśle bawełnianym, to w Królestwie Polskim już w 1900/1901 r. te same grupy przedsiębiorstw w bawełnianych zatrudniały 92,9 % / 45 750 : 46 723 /⁷⁰ ogólnej liczby robotników pracujących w bawełnie.

Przemysł wełniany.

Drugą najważniejszą dziedziną produkcji włókienniczej w Królestwie Polskim ze względu na ilość zakładów i wielkość produkcji był przemysł wełniany. W opracowanej na podstawie materiałów P.A.Orłowa i W.E.Warszawy (struktury przemysłu wełnianego wyróżniono cztery rodzaje produkcji: przedsiębiorstwo, tkactwo, lekkie wełny i materiały mieszane oraz sukiennictwo /tab.10, 11, 12 i 13/.

Przedsiębiorstwo wełny w końcu lat siedemdziesiątych XIX w. znajdowało się dopiero w początkowym stadium przeobrażeń wielkoprzemysłowych. W 1879 r. większość /26/ spośród 30 zakładów przedsiębiorczych znajdowało się w grupie zakładów małych i śred

Tabela 13 STRUKTURA PRZEMISŁU WŁOKNIENNICZEGO W KROŁEWSKIM POLSKIM
wg. działów i rodzajów produkcji w 1900/1901 r.

Działy i rodzaje produkcji włókienniczej	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb.	%	Liczba robotników	%
Przędzalnie bawełny	54	9,4	26 094 900	14,7	24 864	22,4
Tkalnie bawełny	65	11,4	36 563 600	20,6	21 859	19,7
Przędzalnie wełny	74	13,0	28 471 900	15,9	11 451	10,4
Tkalnie wełny	162	28,4	27 520 900	15,5	16 724	15,0
Materiały półwełniane	5	0,8	6 355 000	3,5	3 125	2,8
Sukiennictwo	24	4,3	5 906 200	3,3	5 279	2,9
Len, juta i konopie	8	1,4	11 391 300	6,4	12 448	11,2
Działaniny	31	5,5	3 531 100	1,9	2 845	2,5
Pasmanteria, materiały jedwabne i wstążki	19	3,4	2 830 200	1,5	1 773	1,5
Tul, koronki i firanki	9	1,6	3 396 300	1,9	2 716	2,4
Kapelusze	5	0,8	1 265 800	0,7	841	0,76
Dywan	2	0,3	173 900	0,09	191	0,1
Farbiarnie i wykośsulnie	76	13,4	20 825 900	11,8	6 762	6,0
Samurki, knoty i powroty	25	4,3	3 341 500	1,8	1 993	1,7
Plusz	3	0,6	328 300	0,18	263	0,2
Coraty i broszony	3	0,5	231 100	0,13	118	0,1
Wata	4	0,7	118 600	0,06	46	0,04
Ogółem	574	100,0	178 243 700	100,0	111 298	100,0

X/ Ogólne liczbę zakładów jest wyższa od podanej w tabeli dotyczącej struktury wielkości. Wynika to stąd, iż w powyższej tabeli zliczona oddzielnie każdy zakład, także spośród zakładów wchodzących w skład wielkich przedsiębiorstw włókienniczych takich jak: Scheibler Poznański, Geyer itp.

Zobacz: patrz tab. 4

nich zatrudniających do 100 robotników, a tylko 4 przedsiębiorstwa znajdowały się w grupie zakładów dużych / 101 - 200 robotników / - / Aneks tab.13 /. Najwyższy udział w globalnej wartości produkcji posiadały przedsiębiorstwa średnie /16 - 50 robotników/ - 47,7 %, oraz w zatrudnieniu 38 %. Tak więc mimo, że już na początku lat sześćdziesiątych XIX w. przemysł wełny w Królestwie Polskim było zmechanizowane, to jednak do końca lat siedemdziesiątych brak było zakładów⁷¹ dużych i wielkich / zatrudniających powyżej 200 robotników/.

Udział przedsiębiorstwa wełnianego w globalnej produkcji branży włókienniczej w 1879 r. wynosił 11,9 %, zaś w ogólnej liczbie zatrudnionych tylko 5,4 % /tab.10/.

Przełom lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX w. przyniósł w tym dziale produkcji poważne zmiany. W 1884 r. wzrost ilości zakładów w stosunku do 1879 r. wynosił ponad 66 % / z 30 do 50 /, wartość produkcji wzrosła o ponad 93 %, natomiast liczba robotników około 3,5-krotnie /tab.11/. Ogółem przedsiębiorstwa wełny w 1884 r. zwiększyły swój udział w globalnej wartości produkcji branży włókienniczej do 14,3 % oraz w zatrudnieniu do 12,1 % /tab.11/.

Zasadnicze zmiany zaszły jednak w strukturze wielkościowej zakładów przedsiębiorczych. Pora zakładami małymi oraz średnimi w 1884 r. pojawiły się nowe przedsiębiorstwa w grupach zakładów dużych /201 - 500 robotników / oraz wielkich / powyżej 500 robotników / - łącznie 6 przedsiębiorstw. Trzy ostatnie grupy zakładów w omawianym roku zdobyły przewagę w globalnej wartości produkcji przedsiębiorstwa wełnianego skupiając 56,9 % tej produkcji oraz 61 % ogólnej liczby robotników. W wyżej wymienionych grupach przedsiębiorstw przewagę miały jednak zakłady duże /201 - 500 robotników/, których udział w globalnej warto-

ści produkcji wynosił 36,9% oraz w zatrudnieniu 21,8 %. Łącznie dwie grupy zakładów dużych / 101 - 500/ odgrywały w przedsiębiorstwie wełnianym rolę pierwszoplanową skupiając 54,2 % globalnej wartości produkcji. W 1884 r. utraciły czołową rolę zakłady średnie / 16 - 100 robotników/, których udział w globalnej wartości produkcji w stosunku do 1879 r. zmniejszył się z 71 % do 24,8 %, a w ogólnej liczbie zatrudnionych z 67,9 % do 24,7 % / Aneks tab. 13 i 14 /.

Przesunięcie decydującego udziału w globalnej produkcji przedsiębiorstwa wełnianego z grup zakładów średnich do dużych oraz powstanie dwóch wielkich przedsiębiorstw, związane było ⁷² zasygnalizowanym już w rozdziale I procesem inwestycji w przemyśle wełnianym Królestwa Polskiego w latach 1879-1884 w dziale przedsiębiorstwa wełny czesankowej. W okresie tym, głównie w oparciu o kapitał obcy / niemiecki, francuski i angielski / powstały następujące przedsiębiorstwa wełny czesankowej i agrowełny: w 1879 r. przedsiębiorstwa H. Dietla w Sosnowcu, zatrudniające w 1884 r. 352 robotników⁷³; także w 1879 r. przedsiębiorstwa L. Allarta w Łodzi, zatrudniające w 1884 r. 325 robotników⁷⁴; przedsiębiorstwa Braci Schöen w Sosnowcu 1879 r., w 1884 r. - 1201 robotników⁷⁵ oraz przedsiębiorstwa czesankowa Briggsa i Possolta w Markach k/Warszawy - 1883 r., w 1885 r. zatrudniała 551 robotników⁷⁶.

W końcu lat osiemdziesiątych i na początku dziewięćdziesiątych XIX w. nastąpiła dalsza rozbudowa przedsiębiorstwa wełnianego, głównie czesanki. W 1887 r. powstała w Częstochowie w oparciu o kapitał belgijski przedsiębiorstwa wełny czesankowej Peltzer i Synowie, w której w 1892 r. pracowało 938 robotników⁷⁷. W latach 1889-1890 także w Częstochowie ^{zafabryk} ~~wybudowana~~ została następna przedsiębiorstwa czesankowa ~~w Częstochowie~~ przez firmę francuską Motte i Ska,

w 1892 r. zatrudniała 414 robotników. Następnym nowym zakładem przedsiębiorczym była firma francuska P.Desarmont wybudowana w Łodzi⁷⁹ w 1890 r., zatrudniająca w 1892 r. 281 robotników.

W związku z rozbudową przedsiębiorstwa wełnianego w 1893 r. decydujące znaczenie w tym dziale produkcji uzyskały zakłady wielkie zatrudniające powyżej 500 robotników. Liczba tych przedsiębiorstw w stosunku do 1884 r. zwiększyła się z 2 - 7. Natomiast udział w globalnej wartości produkcji przedsiębiorstwa wełny wynosił 50,7 %, zaś w zatrudnieniu 61,2 % oraz w ogólnej ilości mocy silników i maszyn parowych - 45,4 %. / Aneks tab.15 /. Wzrost roli wielkich przedsiębiorstw przedsiębiorczych spowodował spadek znaczenia zakładów dużych / 101 - 500 robotników /, których udział w globalnej wartości produkcji przedsiębiorstwa w stosunku do 1884r. zmniejszył się z 54,2 % do 18,4 %, zaś w ogólnej liczbie robotników z 35,3 % do 20,1 % / Aneks tab. 14 i 15 /.

Rozwój wielkich przedsiębiorstw wełny w końcu lat osiemdziesiątych i na początku dziewięćdziesiątych spowodował wzrost globalnej wartości produkcji przedsiębiorstwa wełnianego w stosunku do 1884 r. o około 100 % / ze 11 499 tys.rb : 22 521 tys.rb /, a liczby zatrudnionych o ponad 100 % / z 5 303 do 10 920 / - / Aneks tab.15 /. Dynamiczny wzrost produkcji wpłynął z kolei na zwiększenie się udziału przedsiębiorstwa wełny w globalnej wartości produkcji branży włókienniczej w Królestwie Polskim do 22,5 % oraz w ogólnej ilości zatrudnionych do 16,7 % / tab.12 /.

W okresie następnym do początku XX w. następowała dalsza koncentracja produkcji w zakładach wielkich. W 1900/1901 ilość zakładów przedsiębiorczych pozostała niezmienna / 74 /, jednakże w obrębie dwóch grup zakładów wielkich dokonały się zasadnicze zmiany. Do grupy przedsiębiorstw największych zatrudniających powyżej 1000 robotników przeszły następne trzy przedsiębiorstwa. Łącznie w pięciu

największych zakładach przędzalniczych w 1900/1901 r. w stosunku do roku 1893 nastąpił wyraźny wzrost udziału w ogólnej ilości zatrudnionych z 25 % do 58,2 % oraz w globalnej wartości produkcji przędzalnictwa wełnianego z 16,9 % do 63,8 % / Aneks tab. 15 i 16/. Ogółem siedem wielkich przędzalni wełny w omawianych latach decydowało o rozwoju tego działu produkcji skupiając 83,2 % globalnej wartości produkcji oraz 72,4 % zatrudnionych /Aneks tab. 16/. Jednakże mimo dalszego rozwoju produkcji w przędzalnictwie wełny na przełomie XIX i XX w. uległ spadkowi udział tego działu produkcji w globalnej wartości produkcji branży włókienniczej w Królestwie Polskim z 22,5 % w 1893 r. do 15,9 %, zaś w zatrudnieniu z 16,7 % do 10,4 % / tab. 12 i 13 /.

W latach 1879 - 1900/1901 w przędzalnictwie wełny dokonały się zasadnicze przeobrażenia wielkoprzemysłowe. Nastąpił prawie 2,5-krotny wzrost ilości zakładów / z 30 do 74 /, ponad 4-krotny wartości produkcji oraz ponad 7-krotny wzrost liczby robotników. Najważniejsze przeobrażenia dokonały się jednak w strukturze wielkości zakładów. Kiedy w 1879 r. decydującą rolę odgrywały zakłady średnie i duże / 16 - 200 robotników / to w 1900/1901 główny udział w produkcji przędzalnictwa wełnianego miały wielkie przedsiębiorstwa przędzalnicze /Aneks tab. 13 i 16/. Należy także pamiętać, że o rozwoju przędzalnictwa wełny w omawianym okresie decydowała nowa gałąź tego działu produkcji włókienniczej, a mianowicie powstałe w oparciu o kapitał obcy przędzalnictwo czesankowe.

Następnym działem produkcji wełnianej było tkactwo. Zagadnienie struktury wielkości zakładów tkackich jest trudne do opracowania, bowiem skorowidze P.A.Orłowa za lata 1879 i 1884 nie uwzględniają wszystkich tkalni wełny, albo też niektóre z nich zaliczają do innych działów produkcji wełnianej / lekkie wełny

i materiały mieszane oraz sukiennictwo /. Tak np. największy zakład tkacki w Królestwie Polskim - J. Heinsla zatrudniający w 1879 r. 800 robotników, zaliczony został do działu lekkich wełen i materiałów mieszanych.⁸⁰

W tkactwie wełny, gdzie zakończenie przewrotu technicznego przypada dopiero na początek lat osiemdziesiątych, przeobrażenia wielkoprzemysłowe odbywały się bardzo powoli.⁸¹ W 1893 r., za który posiadany w miarę pełne dane mimo, iż dwie wielkie tkalnie skupiały 43,6 % globalnej wartości produkcji oraz 39,3 % ogólnej liczby robotników, to jednak zasadniczą rolę odgrywały zakłady średnie i duże / 16 - 500 robotników /, których wartość produkcji stanowiła 51,6 % globalnej produkcji tkactwa wełnianego, a zatrudnienie 55,2 % ogólnej liczby robotników / Aneks tab.19 /. Należy zaznaczyć, że wśród zakładów tkackich najmniejszą grupę w 1893 r. stanowiły firmy małe i średnie stanowiąc 90,9 % ogółu zakładów / 69 + 76 / - / Aneks tab.19 /.

W okresie dobrej koniunktury gospodarczej w latach dwiędziesiątych XIX w. nastąpił szybki wzrost produkcji w tkactwie wełnianym. W 1900/1901 r. w stosunku do 1893 r. wartość produkcji wzrosła prawie 4-krotnie, a zatrudnienie ponad 3-krotnie zaś liczba zakładów ponad 2-krotnie / s 76 : 162 / -/Aneks tab.19 i 20/.

W strukturze wielkości zakładów tkackich w omawianych latach nie dokonały się większe zmiany. Udział zakładów wielkich mimo ich wzrostu s 2 : 6, w stosunku do 1893 r. uległ zmniejszeniu w globalnej wartości produkcji do 38,2 % oraz w zatrudnieniu do 28,9 %. Natomiast zasadniczą rolę zaczęły odgrywać zakłady duże / 101-500 robotników /, które zatrudniały 45,4 % ogółu robotników oraz wartość ich produkcji stanowiła 46,6 % globalnej wartości produkcji tkactwa wełnianego /Aneks tab.20/.

W 1900/1901 podobnie jak w okresie poprzednim najliczniejszą grupę zakładów stanowiły drobne ^{i średnie} firmy / poza grupą pierwszą - 5 - 10 robotników / zatrudniające do 100 robotników, ogółem na 162 tkalnie zakładów takich było 113 / Aneks tab.20/. Duża ilość małych zakładów tkackich była rezultatem istnienia w przemyśle wełnianym obok produkcji fabrycznej, drobnej wytwórczości ⁸² chałupniczej.

Dalszym działem produkcji wełnianej w Królestwie Polskim były tzw. lekkie wełny i materiały mieszane / wg. nomenklatury P.A.Orłowa / lub materiały półwełniane / wg.W.E.Warzara /. W 1879 r. zakłady produkujące lekkie wełny i materiały mieszane stanowiły obok tkalni bawełny najliczniejszą grupę przedsiębiorstw / 106 na 472 /. Natomiast pod względem wartości produkcji zajmowały one pierwsze miejsce w całej branży włókienniczej Królestwa Polskiego dając 26,3 % globalnej wartości produkcji. W zakresie siły roboczej zajmowały drugie miejsce także za tkactwem bawełnianym, zatrudniając 19,9 % ogólnej liczby robotników pracujących w przemyśle włókienniczym / tab.10 /.

W 1879 r. w strukturze wielkości zakładów w tym dziale produkcji dominowały duże i wielkie przedsiębiorstwa / 101-1000 robotników ; brak było zakładów największych zatrudniających powyżej 1000 robotników /, których udział w ogólnej ilości zakładów wynosił tylko 10,3 %, w globalnej wartości produkcji 67,2 % , a w zatrudnieniu aż 70,9 %. Z kolei najliczniejszą grupę stanowiły zakłady średnie / 16 - 100 robotników /, których było 56, ich udział w globalnej produkcji wynosił 27,1 %, a w ogólnej ilości robotników tego działu produkcji 32,2 % /Aneks tab.21/.

W latach osiemdziesiątych w wyniku zakończenia przewrotu technicznego w przemyśle wełnianym Królestwa Polskiego oraz pod wpływem kryzysu przemysłowego z lat 1881-1886 nastąpił duży spadek liczby zakładów produkujących lekkie wełny i materiały mieszane / ze 106 w 1879 do 64 w 1884 /. Charakterystycznym jest fakt, że spadek ilości zakładów nastąpił jedynie w grupach firm małych i średnich ogółem aż o 45,2 % / z 95 do 52 ⁸³ /. W 1884 r. zmniejszyła się również wartość produkcji w tym dziale przemysłu wełnianego o 10,5 % w stosunku do 1879 r. / Aneks tab.21 i 22 /. W związku z tym nastąpił wyraźny spadek udziału w globalnej produkcji branży włókienniczej w Królestwie Polskim z 26,3 do 14,5 % / tab.10 i 11/. W strukturze wielkości zakładów w dalszym ciągu dominowały firmy duże i wielkie, których udział w globalnej wartości produkcji lekkich wełen i materiałów mieszanych w stosunku do okresu poprzedniego wzrósł do 74,4 %, a w ogólnej ilości robotników do 71,7 %. Wśród tych zakładów największym przedsiębiorstwem była tkalnia J.Heinza w Łodzi, zatrudniająca w 1884 r. 1427 robotników. ⁸⁴ Firma ta skupiała 30,2 % globalnej wartości produkcji oraz 25,6 % ogółu zakładów tego działu produkcji wełnianej / Aneks tab.22 /.

W końcu lat osiemdziesiątych oraz na początku dziewięćdziesiątych XIX w., głównie pod wpływem kryzysu przemysłowego z lat 1890 - 1891 nastąpił dalszy spadek ilości zakładów. W 1893 r. w stosunku do okresu poprzedniego ogólna ilość zakładów w tym dziale produkcji zmniejszyła się ponad 4-krotnie / z 64 do 15 /, przyczyną największy spadek nastąpił w czterech pierwszych grupach zakładów małych i średnich - ponad 7-krotnie / z 52 do 7 /. Udział tych zakładów w globalnej wartości produkcji zmniejszył się z 25,6 % w 1884 r. do 8,3 % w 1893 r., natomiast w ogólnej liczbie zatrud-

nionych z 27,3 do 5,9 % / Aneks tab.22 i 23 /.

W 1893 r. w produkcji lekkich wełen i materiałów mieszanych nastąpił dalszy wzrost roli zakładów dużych i wielkich. Ogółem 8 tych przedsiębiorstw skupiało 91,7 % globalnej wartości produkcji, 94,1 % ogólnej liczby robotników oraz 98 % mocy silników i maszyn parowych zainstalowanych w tym dziale produkcji wełnianej. Wśród omawianych grup przedsiębiorstw dużych i wielkich, decydujące znaczenie w 1893 r. uzyskały zakłady wielkie, których udział w globalnej wartości produkcji wynosił 55,5 %, w zatrudnieniu 51,4 % oraz w ogólnej ilości siły mechanicznej 71,6 % /Aneks tab.23/. Największymi zakładami w omawianym okresie były: Tow.Akc. R.Kindlera w Pabianicach zatrudniające 951 robotników oraz zakład wyrobów mieszanych M.Silbersteina w Łodzi, w którym w 1893 r. pracowało 997 robotników.⁸⁵

Ogólne obniżenie się wartości produkcji lekkich wełen i materiałów mieszanych doprowadziło do dalszego spadku w 1893 r. udziału tego rodzaju produkcji włókienniczej w globalnej wartości produkcji branży włókienniczej w Królestwie Polskim do 5,4% oraz w ogólnej ilości zatrudnionych do 5,7% /tab.12/.

W okresie do początku XX w. w produkcji tkanin lekkich i półwełnianych nastąpiły dalsze ^{przeobrażenia} w strukturze wielkości zakładów. Nastąpił dalszy spadek ilości zakładów z 15 do 5. Przy czym całkowicie przestały istnieć firmy małe, średnie i duże/ poza dwoma/. W 1900/1901 r. produkcja materiałów półwełnianych skupiała się w trzech wielkich zakładach. Ogółem wartość produkcji tych zakładów stanowiła 86,9% globalnej wartości produkcji oraz 94,3% ogólnej liczby zatrudnionych w tym dziale produkcji wełnianej/Aneks tab.24/. Zakładami tymi były wspomniane już Tow.Akc."R.Kindlera" w Pabianicach zatrudniające w 1900 r. 1597 robotników, Tow.Akc."M.Silbersteina" w Łodzi -790 robotników oraz Tow. Akc."Sz.Rosenblatta" w Łodzi -559 robotników.⁸⁶ W omawianych latach nastę

pił dalszy spadek udziału produkcji tkanin mieszanych w globalnej wartości produkcji branży włókienniczej w Królestwie Polskim do 3,5% oraz w ogólnej ilości zatrudnionych do 2,8%/Tab.13/.

Na podstawie powyższych danych możemy stwierdzić, że w produkcji lekkich wełen i tkanin mieszanych w latach 1879-1900/1901 dokonały się zasadnicze przeobrażenia wielkoprzemysłowe, upadły całkowicie małe zakłady oparte na produkcji ręcznej, natomiast cała produkcja została skoncentrowana w zakładach wielkich zatrudniających powyżej 1000 robotników.

Ostatnim działem produkcji włókienniczej było sukiennictwo. W tym najbardziej zaawansowanym pod względem technicznym działem produkcji włókienniczej do początku lat dziewięćdziesiątych XIX w. produkcja koncentrowała się w zakładach małych, średnich i dużych. W 1879 r. największymi zakładami były: fabryka sukna Nitschego w Opatówku, zatrudniająca 480 robotników oraz Meierhoffa w Zgierzu - 208 robotni-⁸⁷ków. W 1884 r. także te dwa zakłady odgrywały najważniejszą rolę w⁸⁸ produkcji sukna, Nitsche zatrudniał 459 robotników, a Meierhoff - 260.

Dejpiero w 1893 r. w sukiennictwie Królestwa Polskiego pojawił się jeden wielki zakład, a mianowicie uruchomiona w 1880 r. w Dąbrowie pod Łodzią spółka "Leonhardt, Woelker i Girbardt"/filia firmy niemieckiej z Lipska/ produkująca sukno i trykotaże.⁸⁹ Zakład ten w⁹⁰ 1893 r. zatrudniał 627 robotników. Jednakże w 1893 r. przewagę w produkcji miały jeszcze zakłady małe i średnie, które skupiały 52,6% globalnej wartości produkcji całego sukiennictwa/Aneks tab.27/. Większe zmiany w strukturze wielkości sukiennictwa dokonały się dopiero w końcu XIX w. W 1900/1901 r. nastąpił pięciokrotny spadek ilości zakładów w stosunku do 1893 r./ze 120 do 24/. Straciły znaczenie tak w produkcji jak i w ogólnej ilości zatrudnionych zakłady małe i średnie. Udział tych zakładów w globalnej wartości produkcji wynosił 15,2%, a w zatrudnieniu 18,5%. Zasadniczą rolę w produkcji sukienniczej w

omawianym roku odgrywały zakłady duże /201- 500 robotników/ i wielkie skupiając 80,6% globalnej wartości produkcji oraz 73,1 ogólnej liczby robotników zatrudnionych w zakładach sukienniczych /Aneks tab.28/. Ponadto należy zaznaczyć, że wspomniana już spółka akcyjna „Leonhardt, Woelker i Giffhardt”, jako jedyny wielki zakład zatrudniała 29 % ogółu robotników /948/ oraz jej udział w globalnej wartości produkcji wynosił 41,5 % / 2401,5 tys.⁹¹rb /.

W latach 1879-1900/1901 w sukiennictwie Królestwa Polskiego /mimo wolnego tempa / dokonały się zasadnicze przeobrażenia wielkoprzemysłowe. Upadła prawie całkowicie ręczna produkcja sukna skupiona w małych i średnich zakładach. Decydującą rolę produkcji zaczęły odgrywać zmechanizowane duże i wielkie przedsiębiorstwa.

X X X

W przemyśle wełnianym / wełna, sukno, lekkie wełny i materiały mieszane / w latach 1879 - 1900/1901 mimo powolnego tempa / w stosunku do przemysłu bawełnianego / dokonały się zasadnicze przeobrażenia w strukturze wielkości zakładów. Ogółem ilość zakładów w całym okresie nie ulegała zbyt wielkim zmianom / patrz Aneks tab.29, 30, 31 i 32 /. Największe zmiany pod tym względem zaznaczyły w grupie zakładów małych /5 - 10 robotników / gdzie ilość zakładów zmniejszała się z 64 do 9, oraz w grupie drugiej z 34 do 24. Łącznie dwie grupy zakładów małych w 1900/1901 r. straciły jakiegokolwiek znaczenie, skupiając 0,40 % globalnej wartości produkcji wełnianej oraz 1 % ogólnej liczby zatrudnionych / Aneks tab.32 /. Zasadniczej zmiany uległa także rola zakładów średnich i dużych, które w latach 1879, 1884 i 1893 decydowały o wysokości produkcji wełnianej. W 1900/1901 r. zakłady wielkie w liczbie 17 zatrudniały 49,3 % ogółu robotników oraz ich wartość produkcji stanowiła 61,8 % globalnej wartości produkcji przemysłu wełnianego w Królestwie Polskim /Aneks tab.32/.

Ogółem w latach 1879-1900/1901 wartość produkcji przemysłu wełnianego wzrosła o 168,4 % / z 25 415,1 tys.rb : 68 233,9 tys.rb /, a liczba robotników ponad 3-krotnie / z 10 451 do 34 639 / - / Aneks tab.29 i 32 /. Największy udział przemysłu wełnianego w globalnej wartości produkcji całego włókiennictwa w Królestwie Polskim przypada na rok 1879 - 51,6 %, zaś w ogólnej ilości zatrudnionych na rok 1893 - 38,9 % / tab.10 i 12 /. W zakresie mocy silników i maszyn parowych przemysł wełniany zajmował drugie miejsce za bawełną i w 1893 r. skupiał 34,3 % ogólnej ilości siły mechanicznej /tab. 12 /.

Charakterystyczną cechą rozwoju przemysłu wełnianego w Królestwie Polskim w omawianych latach, w odróżnieniu od bawełny, był rozwój przedsiębiorstw jedno lub dwa-wydziałowych /^{RP} L.Allart i J.Heinzel /. Ponadto należy zaznaczyć, że rozwój wielkiego i nowoczesnego pod względem technicznym przemysłu wełnianego, spowodowany został w głównej mierze przez wprowadzenie nowej gałęzi produkcji wełnianej - przędzalnictwa czesankowego. Spośród siedmiu największych zakładów wełnianych w 1900/1901 r., pięć to wielkie przędzalnie czesankowe, których udział w wartości produkcji tej grupy przedsiębiorstw wynosił 75,3 % /18 146,6 tys.rb. : 24 098 tys.rb./-/Aneks tab.16 i 32/.

Porównując strukturę wielkości zakładów wełnianych z danymi jednocześnie struktury wielkości przedsiębiorstw w przemyśle wełnianym Francji w 1906 r., możemy stwierdzić, że w Królestwie Polskim produkcja wyrobów wełnianych w większym stopniu była skoncentrowana w zakładach dużych i wielkich. Kiedy we Francji w 1906 r. zakłady duże i wielkie /powyżej 100 robotników/satrudniały 77,9 % / 123 403:158 577/ ogólnej liczby robotników pracujących w przemyśle wełnianym, to w Królestwie Polskim w kilka lat wcześniej w 1900/1901 r. w tych samych grupach zakładów dużych i wielkich pracowało 79,2 % / 27 382 : 34 639/ ogółu zatrudnionych w przemyśle wełnianym.

Przemysł lniano-jutowo-konopny.

W okresie do połowy lat osiemnastych XIX w. w Królestwie Polskim rozwijała się wyłącznie produkcja wyróbów lnianych. Pierwsze zakłady jutowe i konopne zostały uruchomione dopiero w latach 1854 i 1855 w Częstochowie⁹³. W przemyśle lnianym od początku omawianego okresu dominującą rolę odgrywał jeden zakład, a mianowicie przedsiębiorstwo żyrdowskie Hille i Dietricha. W 1879 r. na ostere zakłady lniane w Królestwie Polskim / zatrudniające powyżej osterech robotników / zakład żyrdowski skupiał 88,3 % globalnej wartości produkcji oraz 94,3 % ogólnej ilości robotników zatrudnionych w przemyśle lnianym / Aneks tab.33 /. Drugim większym zakładem w przemyśle lnianym w 1879 r. była tkalnia ręczna Augusta Starke w Łodzi, zatrudniająca 212 robotników⁹⁴. Zakład ten jednak w latach następnych ograniczał swoją produkcję i w 1882 r. zatrudniał 163 robotników⁹⁵, a w 1884 r. - 121.⁹⁶

W latach osiemnastych wraz ze wzrostem produkcji fabrycznej, ręczna wytwórczość płótna i innych wyróbów lnianych prawie całkowicie upada⁹⁷. Stąd też zakład Hille i Dietricha w Żyrardowie umocnił swoją monopolistyczną pozycję. W 1884 r. 97,5 % ogółu robotników zatrudnionych w przemyśle lnianym Królestwa Polskiego pracowało w Żyrardowie, przedsiębiorstwo żyrdowskie skupiało także 93,7 % globalnej wartości produkcji w przemyśle płócienniczym / Aneks tab. 34 /.

Jak już wspomniano w połowie lat osiemnastych XIX w. do produkcji włókienniczej Królestwa Polskiego zostały wprowadzone nowe działy wytwórczości płócien, a mianowicie konopie i juta. Pierwszym zakładem produkującym wyroby konopne / sznury, powrozy i liny / była fabryka Braci Goldstein, Oderfeld i Oppenheim.

za Stradomiu w Częstochowie / późniejsza nazwa zakładu „Stradom” uruchomiona w 1884 r. Już w 1885 r. firma ta zatrudniała 101 robotników, a w 1886 r. 120 robotników.⁹⁸ Omawiany zakład obok produkcji wyrobów konopnych od 1891 r. zaczął produkować także warki jutowe.⁹⁹

Następnym nowym zakładem produkującym wyłącznie wyroby jutowe była fabryka „Bleszno” także w Częstochowie. Zakład ten zbudowany przez W. Krenenberga w 1882 r., został sprzedany w 1885 r. firmie Łyrdowskiej, która rozpoczęła tutaj już w 1886 r. produkcję¹⁰⁰ przędzy oraz innych wyrobów jutowych.

Niniejsze rozbudowy wyżej wymienionych dwóch nowych przedsiębiorstw w 1893 r. zakłady Łyrdowskie w dalszym ciągu dominowały tak pod względem zatrudnienia skupiając 89,9 % ogółu robotników pracujących w przemyśle lniano-jutowo-konopnym, jak również w globalnej wartości produkcji - 88,8 % oraz w ogólnej ilości mocy silników i maszyn parowych 89,8 %. Biorąc jednak pod uwagę fakt, że zakład jutowy „Bleszno” w Częstochowie należał także do Tow. Akc. „Hille i Dietrich”, należy stwierdzić, że firma Łyrdowska łącznie swiła swój udział w globalnej wartości produkcji przemysłu lniano-jutowo-konopnego do 97,9 %, a w ogólnej ilości zatrudnionych do 98,1 %/ Aneks tab.35 /.

W latach dziewięćdziesiątych XIX w. w Królestwie Polskim doszło do dalszej rozbudowy omawianego działu produkcji włókienniczej. W 1897 r. powstała w Częstochowie trzecia po „Stradomiu”¹⁰¹ i „Blesznie” przedsiębiorstwa i tkalnia juty „Warta”, oraz w 1899 r.¹⁰² w Warszawie zostało założone Tow. Akc. Lniano-Jutowej Manufaktur.

Ogółem w 1900/1901 produkcja wyrobów lniano-jutowo-konopnych koncentrowała się w 8-miu zakładach, z czego 5 stanowiło wielkie przedsiębiorstwa włókiennicze / zatrudniające powyżej 500 robot-

ników /. W liczbie tej były dwa przedsiębiorstwa zatrudniające powyżej 1000 robotników: Tow.Akc. „Hille i Dietrich” - 9356 robotników, Tow.Częstochowskiej Jutowej i Konopnej Manufaktury / dawniej Bracia Goldstein, Oderfeld i Oppenheim/¹⁰³ - 1208 robotników¹⁰³; oraz trzy zakłady zatrudniające od 501-1000 robotników: Częstochowskie Towarzystwo Akcyjne Przędzalni Juty „Błęchno” / sprzedane w połowie 1900 r. francuskiej firmie „La Częstochovienne” / - 731 robotników¹⁰⁴, Tow.Akc.Lniarskiej i Jutowej Manufaktury w Warszawie - 615 robotników oraz fabryka jutowo-konopna „Warta” w Częstochowie - 512 robotników.¹⁰⁵

Omówione wyżej wielkie przedsiębiorstwa włókiennicze zatrudniały łącznie 98,8 % ogólnej liczby robotników oraz skupiały 99,4 % globalnej wartości produkcji przyszyłu lniano-jutowo - konopnego. Z kolei dwa największe zakłady, Tow.Akc. „Hille i Dietrich” oraz Tow.Częstochowskiej Jutowej i Konopnej Manufaktury skupiały 77,7 % globalnej wartości produkcji oraz 83,9 % ogólnej liczby zatrudnionych / Aneks tab.36 /.

Zakład Żyrardowski mimo, iż w dalszym ciągu posiadał najważniejszą w przemyśle lniano-jutowo-konopnym, to jednak udział tej firmy w globalnej wartości produkcji tego działu włókiennictwa wyraźnie się zmniejszył do 65,7 % / 7 488,3 tys.rb :¹⁰⁶ 11 391,3 tys.rb. /, a w zatrudnieniu do 75,1 % / 9 356 : 12 448 /. Spadek udziału w globalnej produkcji zakładów żyrardowskich był następstwem rozbudowy przyszyłu jutowo-konopnego w Częstochowie, gdzie w okresie ostatnich 16 lat XIX w. powstały trzy wielkie przedsiębiorstwa. Zakłady Częstochowskie odgrywały decydującą rolę w produkcji wyrobów jutowych i konopnych, w latach 1898 - 1900 fabryki te służyły 97 % importu juty do Kró-

lestwa Polskiego oraz 33,6 % importu do Cesarstwa Rosyjskiego. ¹⁰⁷

W latach 1879 - 1900/1901 w przemyśle lniano-jutowo-konopnym w Królestwie Polskim nastąpił dwukrotny wzrost ilości zakładów / z 4 - 8 /, 5-krotny wartości produkcji oraz ponad 2-krotny liczbę robotników / Aneks tab. 33 i 36 /. Natomiast udział tego przemysłu w globalnej wartości produkcji całego włókiennictwa Królestwa Polskiego największy przypadła na rok 1893 - 7,3 %, zaś w zatrudnieniu w 1879 r. - 19,1 % / tab. 10 i 12 /.

Na podstawie powyższych danych możemy stwierdzić, że w przemyśle lniano-jutowo-konopnym od początku omawianego okresu produkcja skoncentrowana była w wielkich przedsiębiorstwach włókienniczych, drobna wytwórczość ręczna upadła w latach osiemnastych XIX w., a wytwórczość płótna na wól wyraźnie się zmniejszała i skierowana była tylko na zaspokojenie własnych potrzeb. ¹⁰⁸

Farbiarnie i wykończalnie

Pomimo wyżej omówionych działań produkcji włókienniczej, stosunkowo duży udział w globalnej wartości produkcji i ogólnej ilości zatrudnionych posiadały jeszcze farbiarnie i wykończalnie. W latach 1879 - 1900/1901 zaznaczył się ^{sztybki} dynamiczny rozwój wykończalnictwa i farbiarstwa, liczba zakładów wzrosła z 12 - 76, wartość produkcji ponad 30-krotnie / z 692,9 tys. rb : 20 825,9 tys. rb /, a liczba robotników około 13-krotnie / z 498 do 6 762 / ¹⁰⁹ /tab. 10 i 13/. Najwyższy udział farbiarni i wykończalni w globalnej wartości produkcji przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim wynosił 11,8 % w 1900/1901 r., zaś w ogólnej liczbie zatrudnionych 8 % w 1893 r. /tab. 13 i 12 /.

W strukturze wielkości zakładów w omawianym dziale produkcji do lat dziewięćdziesiątych przeważały zakłady średnie i duże

/ Aneks tab. 37, 38, 39, 40 /. Natomiast w latach dziewięćdziesiątych, głównie w farbiarstwie, pojawiły się zakłady wielkie, były to jednak oddziały wielkich kombinatów bawełnianych - Tow. Akc. „ Zawiercie ” oraz Tow. Akc. „ K. Scheibler ” / Aneks tab. 41 /. W 1900/1901 r. trzy wielkie zakłady farbiarskie i wykończalnice skupiały 53,6 % globalnej wartości produkcji tego działu włókiennictwa / Aneks tab. 43 /. Największym zakładem farbiarsko-wykończalniczym w tym czasie była Scheiblerowska białarnia - farbiarnia i drukarnia zatrudniająca 1007 robotników.¹¹⁰

Pasmenteria, materiały jedwabne i wstążki.

W wytwórczości tkanin jedwabnych, wstążek i wyrobów pasmenteryjnych w całym okresie przeważały zakłady małe i średnie / Aneks tab. 44, 45, 46, 47 /. Dopiero w końcu XIX w. w 1898 r. powstała w Warszawie Rosyjsko-Włoskie Towarzystwo Akcyjne Wyrobów Włóknistych zatrudniająca w 1900/1901 r. 723 robotników.¹¹¹ Ponadto także w Warszawie od 1883 r. produkcją tasiemek i wstążek zajmował się zakład Jagiera i Cyglara, w którym w 1900/1901 pracowało 155 robotników.¹¹² Dużym zakładem produkującym wstążki jedwabne i półjedwabne był także zakład E. Osmańskiego w Łodzi, zatrudniający w 1896 r. 130 robotników.¹¹³

Ogółem w latach 1879-1900/1901 w omawianym dziale włókiennictwa wartość produkcji wzrosła ponad 4-krotnie / z 660,1 tys. zł : 2 830,2 tys. zł. /, liczba robotników 4-krotnie / z 427 : 1 773 / oraz ilość zakładów z 12 - 19 / tab. 10 i 13 /. Udział w globalnej wartości produkcji całej branży włókienniczej Królestwa zakładów jedwabnych i pasmenteryjnych wahał się od 1,3 % w 1879 r. do 2,1 % w 1884 r. i 1893 r., natomiast w ogólnej ilości zatrudnionych od 1,5 % w 1879 i 1900/1901 r. do 4,1 % w 1884 r. / tab. 10, 11, 12, 13 /.

Tiul, koronki i firanki.

Następnym działem włókiennictwa produkującym wyroby dekoracyjne i ozdobne były zakłady tiulu, koronek i firanek. Produkcja tego rodzaju materiałów na szerszą skalę rozwinęła się w Królestwie Polskim dopiero w końcu XIX w. W 1900/1901 r. zakłady wyrabiające tiul, firanki i koronki skoncentrowane były głównie w Warszawie, która stała się w tym czasie centrum przemysłu jedwabniczego i koronkarskiego, oraz w Kaliszu. Największym zakładem w tym dziale produkcji było Tow.Ako. „M.S. Peimkinda” powstałe w 1898 r. w Warszawie, zatrudniające¹¹⁴ 1900/1901n 989 robotników. Ogółem w produkcji wyrobów koronkarskich i tiulu decydującą rolę odgrywały zakłady duże / 201-500 robotników / oraz wielkie / 501-1000 robotników /, skupiając 85,9 % globalnej wartości produkcji oraz 88,5 % ogółu robotników pracujących w tym dziale wytwórczości włókienniczej / Aneks. tab. 48 /. Udział omawianego rodzaju wytwórczości w globalnej wartości produkcji branży włókienniczej w Królestwie Polskim w 1900/1901 wynosił 1,9 %, zaś w ogólnej ilości robotników 2,4 % / tab. 13 /.

Dzianiny.

W latach 1879-1900/1901 nastąpił także poważny rozwój w produkcji wyrobów trykotażowych. Liczba zakładów wzrosła prawie 3,5-krotnie z 9 - 31, wartość produkcji ponad 19 razy / z 180,5 tys. rb : 3 531,1 tys. rb /, a liczba robotników ponad 16-krotnie / z 176 do 2 845 /- / tab. 10 i 13 /. Udział w globalnej wartości produkcji włókienniczej w Królestwie omawianego działu produkcji wahał się od 0,4 % w 1879 r. do 1,9 % w 1900/1901, w zatrudnieniu od 0,2 % w 1884 do 2,5 % w 1900/1901 r. / tab. 10, 11 i 13 /.

W strukturze wielkości zakładów w omawianym rodzaju produkcji do lat dziewięćdziesiątych przeważały zakłady małe i średnie / Aneks tab.49 i 50 /. W 1893 r. przewagę zdobyły już zakłady duże / 101 - 500 robotników / skupiając 55,4 % globalnej wartości produkcji oraz 65,1 % ogółu zatrudnionych w tym dziale produkcji / Aneks tab.51 /. W latach dziewięćdziesiątych w produkcji trykotarny rozbudowany został zakład A.Marszela w Warszawie / na Pradze /, który w 1900/1901 był ¹¹⁵ zakładem wielkim zatrudniającym 635 robotników. Ogółem w omawianych latach przewagę w produkcji dzianin uzyskały zakłady duże /201-500/ robotników i wielkie skupiając 59,7 % wartości produkcji oraz 65,9 % ogólnej ilości robotników zatrudnionych w tym dziale wytwórczości włókienniczej /Aneks tab.52/.

Pozostałe rodzaje produkcji włókienniczej / kapelusze , dywany, sznury i powrozy, płasz, ceraty i wata / odgrywały niewielką rolę posiadały bowiem minimalny udział w globalnej wartości produkcji oraz w ogólnej ilości zatrudnionych w całym włókiennictwie Królestwa Polskiego. W 1879 r. udział ten wynosił w globalnej wartości produkcji 0,5 %, w ogólnej liczbie zatrudnionych 0,6 %, a w 1900/1901 odpowiednio 2,98 % globalnej wartości produkcji oraz 2,9 % ogółu zatrudnionych /tab.10 i 13/. W strukturze wielkości zakładów^W wyżej wymienionych rodzajach produkcji włókienniczej przeważały zakłady małe i średnie / do 100 robotników / - / patrz aneks tabele od 53 do 66 /. Jedynie w produkcji kapeluszy oraz powrozców i sznurów w końcu omawianego okresu przewagę zdobyły zakłady duże / 101 - 500 robotników / - /Aneks tab.56 i 61/.

x x x

W całym okresie 1879 - 1900/1901 o rozwoju branży włókienn-

nieszej w Królestwie Polskim decydowały trzy główne działy wytwórczości - przemysł bawełniany, wełniany oraz lniano-jutowo-konopny. W 1879 r. łącznie trzy wyżej wymienione gałęzie włókiennictwa skupiały 92 % zakładów/ 433:472/, 96,9% globalnej wartości produkcji/ 47 544,2tys. rb:49 367,8tys.rb/ oraz 95,6% ogółu robotników /26 588:27 890/ zatrudnionych w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego /tab.10/. W 1900/1901 r. omawiane działy produkcji włókienniczej w dalszym ciągu decydowały o rozwoju branży włókienniczej, jednakże w wyniku rozbudowy ~~wieloletnich~~ ^{pozostałych} rodzajów włókiennictwa nastąpił spadek udziału przemysłu bawełnianego, wełnianego i lniano-jutowo-konopnego w ogólnej ilości zakładów do 68,7% /392:571/, w globalnej wartości produkcji do 79,9% /142 303,8 tys.rb:178,348,7tys.rb/ oraz w zatrudnieniu do 84,4% /93 750:111 298/-/Tab.13/.

4. Chałupnictwo.

Jak już wspomniano w rozdziale I w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego ważną rolę odgrywała drobna produkcja chałupnicza. W związku z tym, iż w niniejszej pracy główną uwagę zwrócono na rozwój przemysłu fabrycznego, zagadnienie drobnej wytwórczości włókienniczej zostało tylko sasygnalizowane.

Zagadnienie chałupnictwa było już wielokrotnie omawiane w starej i nowej literaturze historycznej. ¹¹⁶ Wydaje się, że na podstawie dotychczasowych ustaleń można podzielić drobny przemysł włókienniczy na trzy zasadnicze grupy: 1/ ręczne krosna tkackie /płótno lub sukno/ należące do ludności chłopskiej, produkującej głównie na potrzeby własne; 2/ tkackie warsztaty samodzielnych tkaczy w miastach, będące ich jedynym źródłem utrzymania, najczęściej zaliczane do rzemiosła oraz 3/ tkacze pracujący w nakładzie na rzecz zakładu fabrycznego lub właściciela tzw.kantom

rodzicielszego / ten typ drobnej wytwórczości włókienniczej rozpowszechniony był głównie w okręgu łódzkim ¹¹⁷ /.

Wśród ludności wiejskiej Królestwa Polskiego na dużą skalę rozwijała się wytwórczość płótna. W 1870 r. produkcja wyrobów lnianych na wsi odgrywała decydującą rolę w całym przemyśle płóciennym Królestwa. Ogółem 139 295 ręcznych krosien chłopskich wyprodukowało 5 814 tys. metrów płótna na sumę około 1 200 tys. rb. co stanowiło 39 % ogólnej wartości produkcji lnianej w Królestwie Polskim. Warto jednak dodać, że tylko 1/4 produkcji ¹¹⁸ chłopskiej szła na sprzedaż, resztę sużywali sami wytwórcy.

Przemysł płócienniczy na wsi najlepiej rozwinięty był w guberniach: łódzkiej, warszawskiej, kieleckiej i radomskiej. ¹¹⁹ W guberni łódzkiej produkcja płótna skupiona była głównie na wsi kurpiowskiej ¹¹⁹. W 1878 r. w całej produkcji tkanin płóciennych oraz sukna w Królestwie Polskim udział poszczególnych ¹²⁰ form wytwórczości kształtował się następująco:

Wytwórczość chłopska	-	8 174 720	arszynów	47,1
Tkacze rzemieślnicy	-	2 951 000	"	17,0
Fabryki	-	6 195 200	"	35,9
Razem	-	17 320 920	"	100,0 %

W latach osiemdziesiątych po zwycięstwie przewrotu technicznego w przemyśle lnianym i wełnianym produkcja fabryczna ¹²¹ zdobyła pierwszeństwo. Ponadto jak już zaznaczono, należy pamiętać, że produkcja wiejska tylko w niewielkim stopniu była sprzedawana na rynku / i to głównie lokalnym /. W 1878 r. w guberni warszawskiej na ogólną ilość 962 417 arszynów wyprodukowanego przez chłopów płótna załadowie 1/15 / 59 805 arszynów / ¹²² została przeznaczona na sprzedaż. Podobnie w 1887 r. w powiecie nowomińskim /gubernia warszawska / na 111 266 arszynów płótna chłopskiego, tylko 1/13 / 8 880 arszynów / przeznaczona była na

sprzedaż, a w powiecie łowickim w tym samym roku na 275 400 arszynów płótna wyprodukowanego na krosnach chłopskich sale-
 dwie $1/45$ /6 700 arszynów/ została sprzedana na jarmarkach.¹²³
 Również w okresie późniejszym w guberni warszawskiej w 1896 r.
 na ogólną ilość 721 540 arszynów płótna wiejskiego tylko
 58 030 arszynów tj. około $1/12$ zostało sprzedane na rynku lo-
 kalnym. Ogółem w guberni warszawskiej między 1 878 a 1896 r.
 nastąpił wyraźny spadek produkcji chłopskiej o około 25 %
 / z 962 417 arszynów na 721 540 arszynów /.¹²⁴ Mimo zmniejsza-
 jącej się roli produkcji chłopskiej w globalnej produkcji przo-
 myśłu fabrycznego w Królestwie Polskim, zaspakajanie przez
 ludność wiejską zapotrzebowania na wyroby płócienne i wełnia-
 ne poprzez własną produkcję, w poważnym stopniu ograniczało
 możliwości skytu wyrobów przemysłowych.

W omawianym okresie 1870-1900 produkcja samodzielnych dro-
 bnych warsztatów włókienniczych typu rzemieślniczego utrzymywała
 się prawie wyłącznie w guberniach wschodnich, bowiem po prze-
 wrocie technicznym w okręgu łódzkim samodzielnici tkacze z reguły
 przechodzili do pracy w fabrykach, albo pracowali w nakładzie
 w charakterze chałupników. Produkcja drobnych zakładów włókienn-
 iczych typu rzemieślniczego skupiała się w guberniach: kielec-
 kiej, lubelskiej, łomżyńskiej, radomskiej i siedleckiej. Ogółem
 w 1879 r. 48 zakładów sukieniczych i powrońniczych w tych
 guberniach zatrudniało 93 robotników, a wartość produkcji tych
 warsztatów wynosiła 46 445 rb.¹²⁵ Natomiast w 1900 r.¹²⁶ w wy-
 mienionych guberniach znajdowało się 57 zakładów sukieniczych,
 farbiarskich i powrońniczych, które zatrudniały 191 robotników,
 a wartość ich produkcji wynosiła 116 400 rb.

Rzemieślnicze warsztaty tkackie w niewielkiej liczbie rossijskie były na terenie wszystkich guberni Królestwa Polskiego. Między innymi w guberni warszawskiej w 1886 r. w rzemieśle włókienniczym pracowało 79 tkaczy / wełna / oraz 66 farbiarzy, łączna wartość produkcji tych warsztatów wynosiła 98 857 rb. W rok później sytuacja nie uległa większej zmianie, liczba tkaczy zmniejszyła się do 76, a farbiarzy do 56, zaś ogólna wartość produkcji do 90 498 rb.¹²⁷

Produkcja rzemiosła włókienniczego, podobnie jak wytwórczość przemysłu włóciarskiego stanowiła raczej margines globalnej produkcji dynamicznie rozwijającego się w tym czasie fabrycznego przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim.

Ciekawym zagadnieniem jest problem chałupnictwa. System nakładowy, który w Królestwie Polskim istniał od początku rozwoju przemysłu włókienniczego, przetrwał okres przewrotu technicznego. Zjawisko to dla branży włókienniczej jest charakterystyczne nie tylko dla stosunków polskich, bowiem podobna sytuacja istniała i w innych krajach. Np. w latach 1850 - 1870 / już po przewrocie technicznym / w Anglii na szeroką skalę rozwinięta była produkcja nakładowa.¹²⁸ Również w przemyśle rosyjskim obok rozwiniętej na dużą skalę produkcji włókienniczej na wsi rozwijała się tzw. „kustarna promyslenost”.¹²⁹

W II połowie XIX wieku w Królestwie Polskim w odróżnieniu od sytuacji w I połowie tego stulecia dominował nakład prowadzony przez kapitał przemysłowy / poprzednio przez kapitał handlowy /.¹³⁰ W omawianym okresie do końca XIX w. w produkcji chałupniczej powstała forma pośrednictwa między fabrykantem a chałupnikiem. Fabrykant nie wydawał już przędzy bezpośrednio chałupnikowi, ale za pośrednictwem właści-

cieli tzw. kantorów rozdzielczych. Poprzez właściciela kantor-
tkacz chałupnik oprócz przędzy otrzymywał także zapłatę za
wyprodukowany towar. ¹³¹ w 1893 r. w guberni piotrkowskiej
były ogółem 154 kantory rozdzielane. Z tego najwięcej w Piotrkowie - 32, Pabianicach - 29, Zgierzu - 17, Konstytuczynie - 16,
Tomaszowie Mazowieckim - 14, i Bełchatowie - 10. ¹³² Kantory te
zatrudniały ogółem około 5 300 chałupników. ¹³³

Z informacji wcześniejszych z 1881 r. wiadomo, że w guberni piotrkowskiej w przemyśle wełnianym pracowało 104 tkaczy
eras w bawełnianym 3 649, łącznie więc 3 753 chałupników, ¹³⁴
stanowili oni prawie 10 % ogólnej ilości robotników zatrudnionych w przemyśle włókienniczym tej guberni / 3 753 : 37 060 ¹³⁵ /.

Informacje jednostkowe odnośnie zatrudniania chałupników przez poszczególne zakłady włókiennicze zawierają akta Piotrkowskiej Izby Skarbowej. W 1882 r. tkania wyrobów mieszanych F. Ande w Łodzi oprócz 50 robotników pracujących w zakładzie zatrudniała 70 chałupników poza zakładem. ¹³⁶ Następny zakład L. Meiera także w 1882 r. obok 180 robotników, zatrudniał 160 chałupników. ¹³⁷ Podobnie fabryka wyrobów mieszanych O. Szulea w Łodzi również w 1882 r. obok 150 robotników zatrudniała także 150 chałupników. ¹³⁸ W 1882 r. obok wymienionych firm, produkcję chałupniczą stesowały także inne zakłady łódzkie, np. fabryka kortu i sukna O. A. Starke obok 40 robotników zatrudniała 20 chałupników, zakład lniany A. Starke - 163 robotników i 57 chałupników; ¹³⁹ spółka wełniana Stiller i Bielszowski - 100 robotników i 50 chałupników; zakład wełniany G. Lorenza - 240 robotników i 40 chałupników; firma wełniana D. Dobranicki - 24 robotników i 14 chałupników oraz zakład produkujący trykotaże H. Bławata - 40 robotników i 20 chałupników. ¹⁴⁰

Jak wiadać z powyższego zestawienia pracy chałupniczą stosowały prawie wyłącznie zakłady wełniane i półwełniane. Jeśli zaś chodzi o wielkość to były to głównie zakłady średnie i duże. Brak natomiast informacji, czy korzystały z pracy w zakładzie wielkie przedsiębiorstwa włókiennicze. W spisie chałupników dokonany przez inspekcję fabryczną za lata 1891/1892 znalazła się informacja, że w Żelowie 83 chałupników pracowało dla zakładu niejakiego Izraela Poznańskiego.¹⁴¹ Trudno stwierdzić, czy chodzi tutaj o znany kombinat przemysłowy, który od 1890 r. występował jako Tow.Akc. „I.K.Poznański”, można jednakże przypuszczać iż chodzi o to właśnie przedsiębiorstwo, ponieważ w materiałach inspekcji fabrycznej z roku 1913 podano że zakład ten obok 6 746 robotników zatrudniał 508 chałupników.¹⁴² Obok zakładu Poznańskiego można stwierdzić, że spośród wielkich firm włókienniczych w Królestwie Polskim z pracy chałupniczej korzystał także kombinat płócienniczy w Żyrardowie, który w 1901 r. obok 8 239 robotników zatrudniał także 480 chałupników.¹⁴³

Ogółem w 1892 r. w guberni pietrkowskiej w przemyśle włókienniczym pracowało 8 036 chałupników, co stanowiło 1/7 ogółu robotników zatrudnionych w branży włókienniczej tej gubernii / 8 036 : 58 489 /, zaś wartość produkcji warstatów chałupniczych stanowiła zaledwie 3,9 % / 3 773, 2 tys.rb : 96 404,9 tys.rb. / globalnej wartości produkcji zakładów włókienniczych.¹⁴⁴

Chałupnicy pracujący na rzecz łódzkich fabryk skupieni byli na przedmieściach Łodzi / Bałuty, Chejny, Widzew, / oraz w pobliskich wsiach / Raszew, Bratyna i Gospodars / ;¹⁴⁵ na terenie guberni pietrkowskiej w Fabianicach, powiecie brzesińskim,

146

w Bełchatowie i okolicy oraz w Żelowie; na terenie guberni kaliskiej głównie w Zduńskiej Woli i okolicy, oraz w Osorkowie i Turku.
147

Na podstawie materiałów Kancelarii Gubernatora Kaliskiego można stwierdzić, że w 1895 r. w Zduńskiej Woli i okolicy w pracy nakładowej na rzecz zakładów łódzkich i zduńsko-wolskich pracowało od 10-12 tys. chałupników.
148
Zgł. w całej guberni kaliskiej / łącznie Zduńska Wola, Osorków, Turek / w 1895 r. miało znajdować się około 15 tys. chałupników.
149
Liczby te są bardzo wysokie, doliczając chałupników z guberni piotrkowskiej mniej więcej 10 tys., łącznie byłoby około 25 tys. ludzi zatrudnionych w zakładzie, nie biorąc pod uwagę guberni warszawskiej, w skali całego przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim dałoby to prawie 30 % ogółu zatrudnionych robotników / 25 tys. : 85,4 tys. / .
150
Wydaje się więc, że liczby chałupników w guberni kaliskiej podane łącznie z rodzinami, stąd dane te są nieadekwatne do rzeczywistego stanu rzeczy.

Wg. materiałów W.K. Warszawa w 1900/1901 r. w całym włókiennictwie Królestwa Polskiego istniały 73 kantory roszkielecne, które zatrudniały 3 881 chałupników, co stanowiło 3,4 % ogółu robotników / 3 881 : 111 298 /, zaś w globalnej wartości produkcji branży włókienniczej udział chałupnictwa wynosił 1,3 % / 2 392,3 tys. rb : 178 348,3 tys. rb / .
151
Spośród 73 kantorów 61 przypada na produkcję wełnianą, zatrudniały one także większość chałupników - 3 327. Jeśli chodzi o rozmieszczenie terytorialne to najwięcej kantorów chałupników znajdowało się w Zduńskiej Woli i okolicy - 42 kantory i 2 891 chałupników. Poza Zduńską Wolą należały jeszcze wymienić Pabianice, Żelów, Turek, Bełchatów i Łódź.

Z powyższych rozważań wynika, że produkcja chałupnicza rozwijała się na dużą skalę w okręgu łódzkim. Z pracy w zakładzie

korzystały głównie zakłady wełniane, w tym fabryki średnie i duże / 101 - 500 robotników /, chociaż posiadamy także informacje świadczące o tym, że wielkie przedsiębiorstwa włókiennicze I.K.Poznański / zatrudniały także chałupników. Jednakże brak dostatecznych materiałów nie pozwala tezy tej generalizować.

Produkcja chałupnicza była bardzo opłacalna dla właścicieli przedsiębiorstw przemysłowych. Chałupnicy bowiem rekrutujący się przeważnie z bezrobotnych tkaczy, podejmowali się pracy za minimalnym wynagrodzeniem. Ponadto istniejące prawo fabryczne w Królestwie Polskim / bardzo ograniczone / nie obejmowało chałupników, stąd też w okresach złej koniunktury / kryzysy / zwalniani byli przede wszystkim chałupnicy. Jednocześnie produkcja chałupnicza, nie wykazywana w oficjalnych sprawozdaniach pozwalała firmom przemysłowym na osiąganie dodatkowych wysokich zysków.

5. Koncentracja w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego w latach 1879-1900.

Zmiany w strukturze wielkości zakładów włókienniczych wpływały z kolei na wzrost koncentracji produkcji tej branży przemysłowej. Ogółem w przemyśle włókienniczym Królestwa w latach 1879 - 1900//1901 przeciętna ilość robotników przypadająca na jeden zakład wzrosła ponad trzy-krotnie z 59-200, w nieco mniejszym stopniu, ale także ponad trzy razy wzrosła przeciętna wartość produkcji w przeliczeniu na jeden zakład / z 104 592,7 rb : 320 771 rb / - / tab.14 /.

W stosunku do przemysłu metalowego w Królestwie Polskim branża włókiennicza charakteryzowała się dużym stopniem koncentracji tak w wartości produkcji jak i w zatrudnieniu. Wg. Z.Pustulki w przemyśle metalowym w 1884 r. na jeden zakład przypadało 84 re-

robotników i 117 tys rb wartości produkcji a w 1901 r. 106 ro-
 botników i 183 tys.rb wartości produkcji.¹⁵² W porównaniu do
 włókiennictwa zakłady metalowe w końcu omawianego okresu za-
 trudniały przeciętnie mniej robotników o 47 % / 106 + 200 /
 oraz osiągały o 43 % niższą wartość produkcji w stosunku do
 włókiennictwa / 183 000 rb : 320 771 rb /. Także w przeciętnej
 ilości siły napędowej w 1893 r. w branży włókienniczej na jeden
 zakład przypadało ponad 3-krotnie więcej KM niż w przemyśle me-
 talowym / 60,4 KM : 18 KM /.¹⁵³

Tab. 14

Przeciętna liczba robotników oraz wartość produkcji
 przypadająca na jeden zakład w przemyśle włókienniczym
 Królestwa Polskiego w latach 1879 - 1900/1901.

Lata	Liczba robotników	%	Wartość produkcji w rb	%
1879	59	100,0	104 592,7	100,0
1884	108	183,0	198 573,8	189,8
1893	123	208,4	188 504,6	180,2
1900/1901	200	338,9	320 771,0	306,6

Tabl.opracowano na podstawie danych z tab. 5, 6, 7, 8.

Wyższy stopień koncentracji w omawianych latach reprezentował
 przemysł hutniczy w Królestwie Polskim. W 1899 r. na jeden zakład
 hutniczy przypadało przeciętnie 571 robotników, a więc prawie 3-
 krotnie więcej niż we włókiennictwie. Jeszcze większą przewagę
 posiadały zakłady hutnicze w przeciętnej ilości siły napędowej.
 W 1893 r. na jeden zakład tej branży przypadało 372 KM to jest
 ponad 6-krotnie więcej niż w przemyśle włókienniczym / 60,4 KM /.¹⁵³

Przemysł włókienniczy Królestwa Polskiego odznaczał się także dużą koncentracją w stosunku do branży włókienniczej pozostałych ziem polskich. /tab.15/. Na początku IX wieku spośród

Tab.15

Przeciętna ilość robotników przypadająca na jeden zakład w przemyśle włókienniczym K.P. /1900/1901 r./, Śląska Cieszyńskiego /1902r./, Galicji /1902r./, Dolnego Śląska i zaboru pruskiego /1907r./.

Dzielnice	Liczba robotników przeciętnie na jeden zakład
Królestwo Polskie	200
Śląsk Cieszyński	125
Galicja	110
Dolny Śląsk	87
Zabór pruski	77

Tab.opracowano na podstawie: dla K.P. patrz tab.nr 14; dla Śląska Cieszyńskiego - G.Missalowa i zespół, op.cit., s.264, tab.51; dla Galicji - tamże, s.263, tab.50; dla Dolnego Śląska i zaboru pruskiego - tamże, s.266, tab.54.

wymienionych w tab.15 ziem polskich najniższą koncentracją odznaczał się przemysł włókienniczy zaboru pruskiego / Dolny Śląsk, Wielkopolska, Pomorze, Prusy Zachodnie i Prusy Wschodnie /. W stosunku do branży włókienniczej w Królestwie Polskim na jeden zakład przypadało tam o ponad 61 % mniej robotników. Drugie miejsce po Królestwie Polskim pod względem koncentracji siły roboczej zajmował Śląsk Cieszyński, gdzie znajdował się nowoczesny bielsko-bialski okręg włókienniczy /tab.15/.

Interesująco przedstawia się także porównanie koncentracji włókiennictwa w Królestwie Polskim w stosunku do Cesarstwa Rosyjskiego. Na podstawie fragmentarycznych danych P.Laszczenki możemy

stwierdzić, że w przemyśle włókienniczym Rosji w 1887 r. na jeden zakład przypadało 140 robotników, a więc czyli więcej niż w Królestwie Polskim w latach 1884 i 1893 / patrz tab.14 / oraz 162 627 rbl wartości produkcji co z kolei w porównaniu do włókiennictwa Królestwa wskazuje na niższy stopień koncentracji. W dziesięć lat później w 1897 r. w przemyśle rosyjskim nie nastąpiły większe zmiany, na jeden zakład przypadało 144 robotników oraz 212 700 rb wartości produkcji.¹⁵⁵ Natomiast już w trzy lata później w 1900 r. wg. danych K.A.Pasitnowa w branży włókienniczej Cesarstwa Rosyjskiego na jeden zakład przypadało 275 robotników oraz 343 307 rb wartości produkcji.¹⁵⁶ W stosunku do branży włókienniczej w Królestwie Polskim przeciętna ilość robotników na jeden zakład była wyższa o 37,5 % / 275 : 200 /, a wartość produkcji o 7 % / 343 307 rb : 320 771 rb /. Tak więc na początku XX wieku w przemyśle włókienniczym Cesarstwa Rosyjskiego koncentracja produkcji osiągnęła wyższy stopień niż w Królestwie Polskim. Na szybszy proces koncentracji produkcji we włókiennictwie rosyjskim w stosunku do Królestwa Polskiego na początku XX stulecia wskazywał już M.Lewy.¹⁵⁷

Proces koncentracji produkcji postępował nierównomiernie w poszczególnych działach i rodzajach produkcji włókienniczej / tab. 16 i 17 /. Spośród trzech podstawowych działów włókiennictwa / przemysł bawełniany, wełniany i lniano-jutowo-konopny / największy stopień koncentracji osiągnął przemysł lniano-jutowo-konopny. Wiązało się to, jak już wspomniano z monopolistyczną pozycją zakładów ty-rardowskich, które do 1884 r. były jedynym wielkim przedsiębiorstwem produkującym wyroby płócienne. Wraz z powstaniem i rozbudową nowych zakładów jutowo-konopnych w Częstochowie i w Warszawie w 1900/1901 r. przeciętna liczba robotników oraz wartości produkcji przypadająca na jeden zakład nieco się zmniejszyła w stosunku

do lat poprzednich, jednako utrzymywała się nadal na najwyższym poziomie wśród pozostałych działów włókiennictwa w Królestwie Polskim / patrz tab.16 i 17 /

Tab.16 Przeciętna liczba robotników na jeden zakład w trzech najważniejszych działach włókiennictwa Królestwa Polskiego w latach 1879-1900/1901

Działy i rodzaje produkcji włókien- niczej	1879	1884	1893	1900/1901
Przemysł bawełniany	58	199	311	393
w tym przędzalnie	388	296	546	460
" " tkalnie	41	150	119	336
Przemysł wełniany	43	64	89	131
w tym przędzalnie	51	106	147	155
" " tkalnie	29	45	64	103
lekkie wełny i ma- teriały mieszane	52	87	253	629
sukno	32	29	49	137
Przemysł lniano-jutowo- konopny	1 327	1 937	1 730	1 556

Tab.opracowano na podstawie: patrz Aneks tab.1 do 36.

Tab.17 Wartość produkcji przeciętnie na jeden zakład w trzech podstawowych działach włókiennictwa w KP w latach 1879-1900/1901 / w rb./

Działy i rodzaje produkcji włók.	1879	1884	1893	1900/1901
Przemysł bawełniany	105 342	497 698	527 855	526 542
w tym przędzalnie	893 352	631 655	653 000	483 239
" " tkalnie	66 048	429 544	425 763	562 517
Przemysł wełniany	105 457	126 811	145 649	257 486
w tym przędzalnie	197 450	229 980	304 338	357 728
" " tkalnie	48 140	67 666	93 750	169 944
" " lekkie wełny i materiały mieszane	121 940	180 953	367 666	1 251 000
w tym sukno	63 252	43 623	52 908	246 092
Przemysł lniano-jutowo- konopny	566 175	933 750	1 469 000	1 423 912

Tab.oprac. na podstawie: Aneks tab. od 1 do 36.

Koncentracja siły roboczej w przemyśle lniano-jutowo-konopnym Królestwa Polskiego była kilkakrotnie wyższa niż w okręgu bielsko-bialskim oraz w Cesarstwie Rosyjskim. w 1902 r. na jeden zakład w okręgu bielsko-bialskim przypadało 196 robotników¹⁵⁸, zaś w przemyśle rosyjskim w 1900 r. 197 robotników¹⁵⁹.

Na drugim miejscu pod względem stopnia koncentracji znajdował się przemysł bawełniany. W latach 1879-1900/1901 liczba robotników przypadająca na jeden zakład wzrosła ponad 6-krotnie / z 58 do 393% a wartość produkcji 5-krotnie / z 105 342 rb : 526 542 rb/. Natomiast w tkactwie bawełnianym wzrost ilości robotników był ponad 8-krotny / 41 : 336 /, a wartość produkcji^{wzrosła} prawie 9-krotnie / z 66 048 rb : 562 517 rb./. Tymczasem w przędzalnictwie bawełnianym w omawianych latach następował proces dekoncentracji. Przeciętna wartość produkcji na jeden zakład w latach 1879 - 1900/901 zmniejszyła się o 46 % / z 893 352 rb. : 483 239 rb /, a liczba robotników ulegała ciągłym wahanom i po spadku przeciętnej w 1884 roku o 24 % / z 388 do 296 / ostatecznie w 1900/1901 w stosunku do 1879 r. wzrosła tylko o około 18 % / z 388 do 460 /. Dekoncentracja w przędzalnictwie bawełny, mimo dominującej roli zakładów wielkich / patrz Aneks tab. 1, 2, 3, 4/ związana była ze wzrostem ilości średnich zakładów przędzalniczych /16 do 50 robotników/ głównie przędzalni wigoniowych i odpadkowych¹⁶⁰. Ogółem w latach 1879 - 1900/1901 liczba przędzalni bawełny wzrosła z 9 do 54 /patrz Aneks tab. 1 i 4/.

Przemysł bawełniany w Królestwie Polskim cechował się wysoką koncentracją w stosunku do innych zaborów. Na Śląsku Cieszyńskim w 1902 r. na jeden zakład bawełniany przypadało 251 robotników¹⁶¹.

Natomiast w tkactwie bawełnianym na Dolnym Śląsku w 1895 r. w jednym zakładzie pracowało przeciętnie dwóch robotników /w Królestwie Polskim w 1893 r. - 119 robotników /, a w 1907 r. około 5 robotni-

ków / w Królestwie Polskim w 1900/1901 r. - 336 robotników /¹⁶².

Przemysł bawełniany Królestwa Polskiego pod względem koncentracji siły roboczej na początku XX wieku wyprzedzał także wysoko uprzemysłowione kraje europejskie, tak jak Francję i Wielką Brytanię oraz Stany Zjednoczone Ameryki Północnej /patrz tab.18/. Wyższy stopień koncentracji w tym czasie osiągnął jedynie przemysł bawełniany Niemiec i Rosji. W Rosji, szczególnie wysoką koncentracją odznaczało się przedsiębiorstwo bawełny, gdzie już w 1884 roku na jeden zakład przypadało przeciętnie 1 739 robotników.¹⁶³

Tab.18 Liczba robotników przeciętnie na jeden zakład w przemyśle bawełnianym Królestwa Polskiego, Francji, Wielkiej Brytanii, Stanów Zjednoczonych, Niemiec i Rosji w latach 1900/1901 / dane dla Francji za rok 1906 /.

Kraje	Liczba robotników przeciętnie na jeden zakład
Królestwo Polskie	393
Francja	245
Wielka Brytania	255
U S A	267
Niemcy	897
Rosja	910

Tab.oprac. na podstawie: dane dla KP - patrz tab. 16 ;
dla Francji - Annuaire Statistique, op.cit. s. 185, tab.3c;
dla pozostałych krajów - K.Schweikert, op.cit.s.320

W przemyśle wełnianym Królestwa Polskiego w latach 1879 - 1900/1901 nastąpił 3-krotny wzrost ilości robotników w przeliczeniu na jeden zakład / z 43 do 131 /, a wartości produkcji 2,5 - krotnie / ze 105 457 rb : 257 486 rb /. W tej gałęzi produkcji

włókienniczej najwyższy stopień koncentracji osiągnęły zakłady produkujące lekkie wełny i materiały mieszane. W tym dziale przemysłu wełnianego przeciętna liczba robotników na jeden zakład w omawianym okresie wzrosła 12-krotnie / z 52 do 625 /, a wartość produkcji ponad 10-krotnie / ze 121 940 rb : 1 251 000 rb. /. Tak szybki wzrost przeciętnej na jeden zakład był następstwem spadku ilości przedsiębiorstw ze 106 w 1879 r. do 5 w 1900/1901 r. i to głównie w grupach zakładów małych i średnich / patrz Aneks tab. 21 - 24 /.

W przemyśle wełnianym Królestwa Polskiego podobnie jak w bawełnianym i lniano-jutowo-konopnym koncentracja w stosunku do saboru austriackiego i pruskiego była kilkakrotnie wyższa. Na Śląsku Cieszyńskim w 1902 r. na jeden zakład wełniany przeciętnie przypadało 82 robotników, zaś na Dolnym Śląsku w tkactwie wełnianym w 1895 r. w jednym zakładzie pracowało przeciętnie 5 robotników, czyli ponad 12-krotnie mniej niż w Królestwie Polskim / 64 : 5 /, a w 1907 r. 8 robotników co w stosunku do danych dla Królestwa Polskiego z 1900/1901 r. stanowiło $\frac{1}{13}$ / 103 : 8 /.

Z kolei w porównaniu z przemysłem wełnianym w innych krajach, przemysł Królestwa Polskiego odznaczał się także wyższą koncentracją siły roboczej w przeliczeniu na jeden zakład. W Stanach Zjednoczonych w 1899 r. przeciętnie na jeden zakład wełniany przypadało 103 robotników¹⁶⁵, w Anglii w 1903 r. - 110 robotników¹⁶⁶, we Francji w 1906 r. zaledwie 26 robotników¹⁶⁷, zaś w Królestwie Polskim w 1900/1901 - 131 robotników. Większą koncentracją odznaczał się jedynie przemysł wełniany Rosji, gdzie w 1900 roku na jeden zakład przypadało przeciętnie 149 robotników.¹⁶⁸

Poza koncentracją siły roboczej oraz wartości produkcji przedstawioną wyżej przy pomocy najprostszej metody wyliczenia przeciętnych w stosunku do ilości zakładów, w niniejszej pracy podjęto także próbę opracowania koncentracji przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim w latach 1879- 1900/1901 metodą tzw. ¹⁶⁹miary koncentracji. Miara koncentracji jest wskaźnikiem statystycznym, który można obliczyć metodą matematyczną albo przedstawić przy pomocy wykresu tzw. ¹⁷⁰krzywej Lorensa. Miara ta jest funkcją dwóch zmiennych, tzn. wartości dwóch cech, w przypadku przemysłu włókienniczego bierzemy pod uwagę ilość zakładów w poszczególnych grupach wielkości oraz łączbę robotników lub wartość produkcji, czy też ilość siły napędowej.

Jak wiadomo koncentracja polega na tym, że pewna część jednostek / w naszym przypadku-zakładów/skupia znaczny odsetek wartości cechy badanej / liczby robotników, wartości produkcji lub siły mechanicznej/ kosztem pozostałej części jednostek. W związku z tym do opracowania miary koncentracji przemysłu włókienniczego brano pod uwagę odsetki zakładów oraz odsetki liczby zatrudnionych, wartości produkcji lub siły mechanicznej w poszczególnych grupach zakładów.

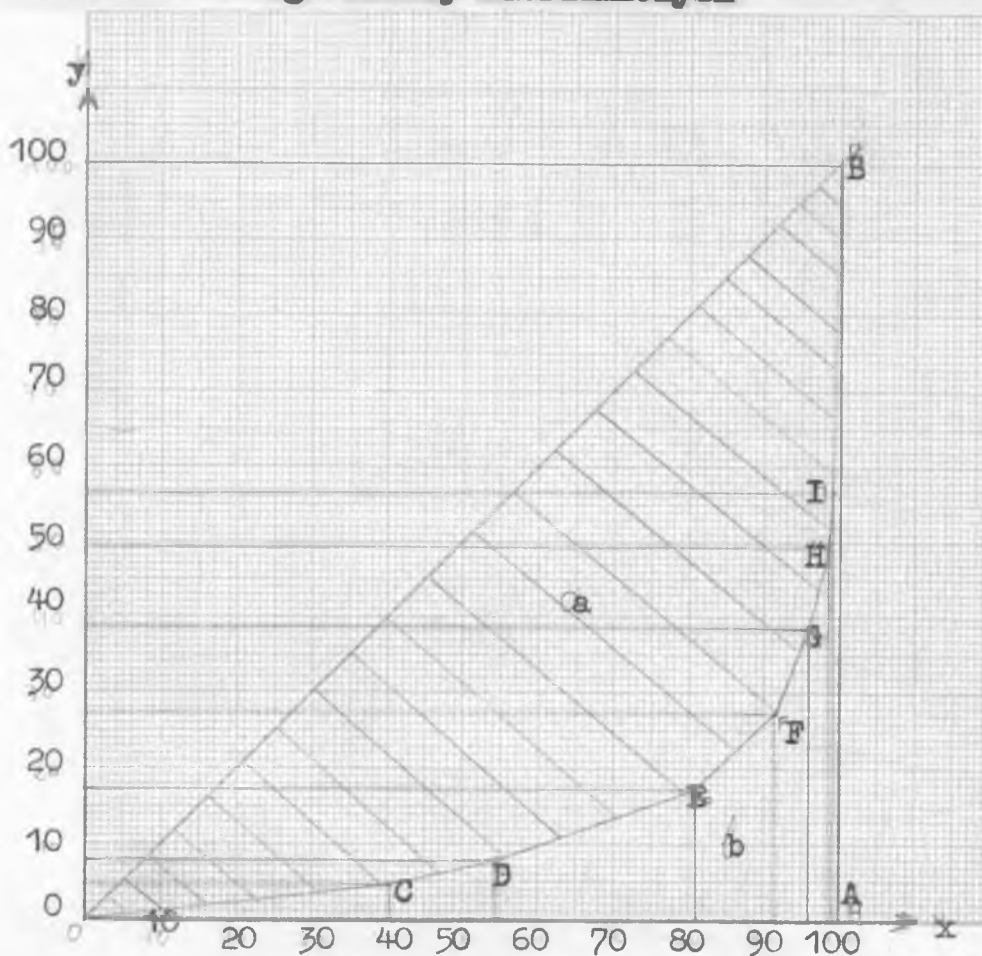
Koncentrację w przemyśle włókienniczym wg.liczby zatrudnionych w 1879 r. przedstawiono / dla przykładu / graficznie / patrz wykres 1 /. Na podstawie tab. 5 kumulujemy odsetki ilości zakładów oraz odsetki liczby robotników w 1879 r. / tab. 19 /. Następnie sporządzamy wykres na papierze milimetrycznym w prostokątnym układzie osi współrzędnych, przy czym na osi X odkładamy skumulowane liczby procentowe 8-miu grup zakładów licząc 1 % na 1 mm. Na osi Y liczby procentowe obrazujące ilość robotników w poszczególnych grupach wielkości przedsiębiorstw licząc także 1 % na 1 mm.

Tab. 19 Skumulowane odsetki ilości zakładów oraz liczby robotników w poszczególnych grupach wielkości zakładów w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego w 1879 r.

Grupy zakładów wg. ilości zatrudnionych	Odsetki zakładów	Odsetki ogółu zatrudnionych
5 - 10	40,7	4,9
11 - 15	54,3	7,9
16 - 50	81,0	17,6
51 -100	91,4	27,4
101 -200	96,0	38,9
201 -500	98,6	49,7
501-1000	99,2	56,8
powyżej 1000	100,0	100,0

Tab. opracowano na podstawie: tab. 5

Wykres 1. Koncentracja przemysłu włókienniczego w KP w 1879 r.
wg. liczby zatrudnionych

Po połączeniu punktów przecięcia rzutów otrzymujemy krzywą OCDEFGHJB. Po połączeniu punktów OB prostą otrzymujemy trójkąt prostokątny OAB, który z kolei podzielony jest na dwa wielokąty: pierwszy OBINGFEDO, którego pole oznaczamy literką a oraz OCDEFGHIBA, którego powierzchnię oznaczamy z kolei literą b. Dla uzyskania wskaźnika koncentracji należy teraz obliczyć powierzchnię pola a, bowiem wskaźnik ten wyraża się stosunkiem pola a do powierzchni trójkąta OBA, inaczej $K = \frac{a}{OBA}$ albo $K = \frac{a}{a + b}$. Wartość wskaźnika koncentracji waha się zawsze między 0-1. Przy czym prosta OB wyraża zerowy stopień koncentracji, zaś łamana OAB pełny stopień koncentracji, oczywiście warianty te są tylko teoretycznie możliwe i oznaczają raczej pewną tendencję. Tak więc im wskaźnik bliższy jest jedności tym koncentracja jest silniejsza i odwrotnie im bliższy zeru tym słabsza. Graficznie wygląda to w ten sposób, że im krzywa koncentracji OCDEFGHIB zbliża się bardziej do łamanej OAB, tym stopień koncentracji jest wyższy i odwrotnie im jest bliższa prostej OB tym wskaźnik koncentracji jest niższy.

W naszym przypadku po obliczeniu powierzchni pola a otrzymujemy następujący stosunek koncentracji:

$$K = \frac{3876}{1124+3876} = \frac{3876}{5000} = 0,77$$

Z powyższego zestawienia wynika, że w 1879 r. we włókiennictwie Królestwa Polskiego, biorąc pod uwagę zatrudnienie, koncentracja osiągnęła wysoki wskaźnik. W podobny sposób obliczone koncentrację wg. wartości produkcji, gdzie wskaźnik koncentracji wynosił 0,76, a więc także bardzo wysoki

$$K = \frac{3809}{1191+3809} = 0,76$$

Miara koncentracji w latach następnych także kształtowała się na wysokim poziomie:

rok 1884

$$\text{wg. zatrudnienia } K = \frac{3894}{1106+3894} = 0,77$$

$$\text{wg. wartości produkcji } K = \frac{3954}{1046+3954} = 0,79$$

Obliczeń dokonano na podstawie tab.6.

rok 1893

$$\text{wg. zatrudnienia } K = \frac{3763}{1237+3763} = 0,75$$

$$\text{wg. wart. produkcji } K = \frac{3804}{1196+3804} = 0,76$$

$$\text{wg. ilości siły mechanicznej } K = \frac{4255}{745+4255} = 0,85$$

Obliczono na podstawie tab. 7.

rok 1900/1901

$$\text{wg. zatrudnienia } K = \frac{3758}{1242+3758} = 0,75$$

$$\text{wg. wart. produkcji } K = \frac{3956}{1044+3956} = 0,79$$

Obliczono na podstawie tab.8.

Jak wskazują powyższe dane przemysł włókienniczy Królestwa Polskiego już na początku omawianego okresu osiągnął wysoki stopień koncentracji. Najwyższa koncentracja biorąc pod uwagę liczbę zatrudnionych przypadła na lata 1879 i 1884, natomiast pod względem wartości produkcji na lata 1884 i 1900/1901. W 1884 r. tak pod względem liczby robotników, jak i wartości produkcji stopień koncentracji był najwyższy. Wiązało się to z następstwami kryzysu przemysłowego we włókiennictwie, który w 1884 r. osiągnął swoje dno. W omawianym roku przy spadku ilości zakładów małych i średnich /od 5 do 100 robotników/ o 21,2% / z 431 do 340 / w stosunku do 1879 r.

udział procentowy tych zakładów w globalnej wartości produkcji zmniejszył się o połowę / z 31,4 % do 15,4 % / oraz w ilości zatrudnionych o 1/3 / z 27,4 % do 18,8 % / - /tab.5 i 6/. W związku z tym przedsiębiorstwa duże i wielkie, których udział w ilości zakładów wynosił tylko 16,1 % skupiły 84,6 % wartości produkcji oraz 81,4 % ogólnej liczby zatrudnionych / tab.6 /. W 1893 r. w okresie ożywienia gospodarczego w przemyśle włókienniczym wzrosła rola zakładów małych i średnich w stosunku do okresu poprzedniego, skupiały one 18,9 % ogółu robotników oraz tyleż same globalnej wartości produkcji całej branży włókienniczej / tab.7 /. Następstwem wzrostu znaczenia zakładów małych i średnich było zmniejszenie koncentracji, której wskaźnik wg.liczby robotników wynosił 0,75 oraz wg. wartości produkcji 0,76. Kolejny wzrost koncentracji w zakresie wartości produkcji w 1900/1901 r. do 0,79 był z kolei następstwem nowego kryzysu przemysłowego w l. 1900/1903. W omawianych latach zakłady małe i średnie stanowiąc 71,9 % ogółu przedsiębiorstw skupiały zaledwie 9,5 % globalnej wartości produkcji / tab.8 /.

Niewielkie zmiany wskaźnika koncentracji w latach 1879 -1900/1901, mimo wzrastającego udziału zakładów dużych i wielkich tak w globalnej wartości produkcji / z 68,6 % - 90,5 % / jak i w ogólnej ilości robotników / z 72,6 % - 86,6 % / , należy tłumaczyć prawie 4-krotnym wzrostem ilości tych przedsiębiorstw / z 41 do 156 / oraz wzrostem ich udziału w ogólnej ilości zakładów z 8 % do 28,1 % /obliczono na podstawie tab.5 i 8/.

Na wysoki stopień koncentracji w branży włókienniczej wskazuje porównanie ze wskaźnikiem koncentracji w przemyśle metalowym i hutniczym Królestwa Polskiego. Na podstawie danych Z.Pustuły odnośnie struktury wielkości zakładów w wyżej wymienionych branżach przemysłowych wskaźnik koncentracji kształtował się następu-

172

jąco: w przemyśle metalowym Królestwa Polskiego w 1884 r.

$$K \text{ wg. liczby robotników} = \frac{3001}{1999+3001} = 0,60$$

$$K \text{ wg. wart. produkcji} = \frac{3320}{1680+3320} = 0,66$$

w 1901 r. :

$$K \text{ wg. liczby robotników} = \frac{3363}{1637+3363} = 0,67$$

$$K \text{ wg. wart. produkcji} = \frac{3941}{1059+3941} = 0,78$$

Natomiast w przemyśle hutniczym Królestwa Polskiego biorąc pod uwagę siłę roboczą wskaźnik koncentracji wynosił: w ¹⁷³

w 1893 r. $K = \frac{2970}{2030+2970} = 0,59$

w 1899 r. $K = \frac{3354}{1646+3354} = 0,67$

Nie posiadamy materiałów umożliwiających dokonanie porównań wskaźnika koncentracji branży włókienniczej Królestwa Polskiego z innymi saborami czy też krajami. Trudność polega na tym, że brak w dostępnej literaturze zestawień odnośnie struktury wielkości zakładów sbudowanych wg. zasad stosowanych w niniejszej pracy / 8 grup przedsiębiorstw /. Na podstawie dostępnych danych odnośnie struktury wielkości zakładów w przemyśle włókienniczym sabora pruskiego za lata 1882 / 6 grup zakładów / oraz 1895 / 4 grupy zakładów / obliczono , że miara koncentracji wg. ilości zatrudnionych wynosi:

w 1882 r. $K = \frac{2868}{2132+2868} = 0,57$

w 1895 r. $K = \frac{3494}{1506+3494} = 0,69$

Powyższe wskaźniki w związku z wyżej wymienionymi zastrzeżeniami

są mało porównywalne z danymi dla Królestwa Polskiego.

Odmienne niż w całej branży włókienniczej w Królestwie Polskim kształtowała się koncentracja w dwóch podstawowych działach włókiennictwa, w przemyśle bawełnianym i wełnianym. Wg. obliczeń na podstawie danych odnośnie struktury wielkości zakładów w przemyśle bawełnianym wskaźnik koncentracji kształtował się następująco:¹⁷⁵

Lata	wg. wartości produkcji	wg. zatrudnienia
1879	0,89	0,81
1884	0,81	0,80
1893	0,72	0,72
1900/1901	0,73	0,72

Systematycznie zmniejszający się wskaźnik koncentracji w przemyśle bawełnianym był następstwem szybkiego wzrostu ilości zakładów dużych i wielkich. Między 1879 r. a 1900/1901 r. w grupach przedsiębiorstw wielkich ilość zakładów wzrosła z 3 do 20, zaś łącznie z zakładami dużymi z 13 do 46 /Aneks tab.9 i 10/. Udział tych przedsiębiorstw w ogólnej ilości zakładów w omawianych latach wzrósł z 6,7% do 30,4%, natomiast w globalnej wartości produkcji z 88,8% do 96,0%, zaś w zatrudnieniu z 80,4% do 93,7% /Aneks tab.9 i 10/. Tak więc mimo decydującej roli przedsiębiorstw dużych i wielkich, w związku ze wzrostem ilości tych zakładów koncentracja w przemyśle bawełnianym wykazywała tendencję malejącą.

W przemyśle wełnianym w latach 1879 - 1900/1901 odwrotnie niż w przemyśle bawełnianym wskaźnik koncentracji wykazuje tendencję¹⁷⁶ wzrastającą:

Lata	wg. wartości produkcji	wg. zatrudnienia
1879	0,57	0,63
1884	0,67	0,66
1893	0,67	0,69
1900/1901	0,78	0,66

Szybki wzrost koncentracji w przemyśle wełnianym, głównie w zakresie wartości produkcji związany był z nieco opóźnionym w stosunku do przemysłu bawełnianego, rozwojem wielkoprzemysłowym tej gałęzi włókiennictwa. Przy znacznym wzroście ilości przedsiębiorstw wielkich w okresie 1879-1900/1901r., nastąpił także kilkukrotny wzrost udziału tych zakładów w globalnej wartości produkcji z 16 % do 61,8. Również w ogólnej ilości zatrudnionych wielkie przedsiębiorstwa wełniane zwiększyły swój udział z 13,7 % w 1879 r. do 49,3 % w 1900/1901. Ogółem w omawianych latach udział zakładów dużych i wielkich w globalnej wartości produkcji przemysłu wełnianego wzrósł z 49,9 % do 88,6 %, a w zatrudnieniu z 54,4 % do 79,2 %.

/ Aneks tab.29 i 32 /.

Na podstawie powyższych rozważań można stwierdzić, że przemysł włókienniczy w Królestwie Polskim w latach 1879-1900/1901 odzna-
 czał się wysoką koncentracją. Statystyczny wskaźnik koncentracji / tzw. miara koncentracji / w całym okresie kształtował się na poziomie powyżej 0,75 k.j. czyli stanowi 3/4 pełnej koncentracji. Jednocześnie należy zaznaczyć, że zastosowanie do badań nad koncentracją włókiennictwa metody statystycznej miary koncentracji ukazało ten problem w nieco innym, niż dotąd świetle. Wzrost przeciętnej ilości robotników oraz wartości produkcji na jeden zakład nie decydował o wzroście koncentracji, bowiem systematycznie / szczególnie: w przemyśle bawełnianym / wzrastała ilość wielkich przedsiębiorstw. Dalszy wzrost koncentracji był możliwy dopiero w okresie monopolistycznym, kiedy powstawały zrzeszenia przedsiębiorstw typu karteli i syndykatów. Jednak w Królestwie Polskim do końca XIX wieku zrzeszeń monopolistycznych w branży włókienniczej nie było, pierwsze 177
 kartele powstały dopiero na początku XX wieku.

Ponadto trzeba zaznaczyć, że na koncentrację przemysłu włókienniczego wpływał także fakt, iż w całym omawianym okresie mimo silnej konkurencji ze strony dużych i wielkich przedsiębiorstw, najliczniejszą grupą zakładów były firmy małe i średnie / od 5 do 100 robotników /, które w 1879 r. stanowiły 91,4 % / 431 : 472 / zaś w 1900/1901 71,9 % / 400 : 556 / ogółu zakładów / tab.5 i 8 /.

6. Struktura własnościowa przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim w latach 1879 - 1900/1901.

Zmiany w strukturze wielkości zakładów włókienniczych oraz postępująca koncentracja produkcji tej branży oddziaływały na zmiany form własnościowych. W omawianym okresie wraz z rozwojem produkcji przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim zaznaczył się także stały wzrost ilości spółek firmowych i akcyjnych, a spadek ilości i znaczenia / w zakresie produkcji i zatrudnienia / firm jednoosobowych. Szczególnie ważną grupą przedsiębiorstw, ze względu na rolę jaką odegrały w rozwoju branży włókienniczej w Królestwie Polskim były spółki akcyjne. Ten typ przedsiębiorstwa był charakterystyczną formą własnościową wielkich, nowoczesnych zakładów przemysłowych w okresie rozwiniętego kapitalizmu w końcu XIX wieku oraz w okresie imperializmu. Spółki akcyjne odegrały bardzo ważną rolę w procesie centralizacji kapitału, głównie w przemyśle ciężkim i w kolejnictwie, na co zwrócił uwagę K.Marks.¹⁷⁸ Ponadto w procesie monopolizacji przemysłu ciężkiego, przedsiębiorstwa typu spółek akcyjnych poprzez koncentrację i centralizację produkcji i kapitału¹⁷⁹ najszybciej dorastały do form monopolii.

Na terenie Rosji i w Królestwie Polskim zakładanie spółek akcyjnych odbywało się w odróżnieniu od stosowanego w innych krajach europejskich systemu rejestracyjnego, poprzez system koncesji.

który polegał na zatwierdzaniu przez rząd ^{statutu} każdej nowopowstałej spółki. Procedura zatwierdzania statutu oraz wielkie zmiany w statutach towarzystw akcyjnych były bardzo uciążliwe, ponieważ musiały przejść przez wszystkie szczeble administracji państwowej, aż do ostatecznego zatwierdzenia przez cara. ¹⁸⁰ Taki system przy wysokich kosztach organizacyjnych utrudniał proces zakładania spółek akcyjnych w Królestwie Polskim.

W przemyśle włókienniczym osobowość prawną spółki akcyjnej z reguły przyjmowały wielkie przedsiębiorstwa. Wydaje się, że najważniejszymi przyczynami skłaniającymi właścicieli wielkich zakładów do zmiany formy prawnej przedsiębiorstwa były: ułatwienie skomplikowanych podziałów spadkowych, zabezpieczenie własnego majątku przed następstwami ewentualnego bankructwa firmy, uproszczenie transakcji kredytowych oraz zwiększenie możliwości ukrycia części zysków poprzez odpisywanie ich na fundusze rezerwowe i amortyzacyjne. Ważnym był także fakt, że przez połączenie wielu drobnych kapitałów w jeden wielki kapitał akcyjny, nowe przedsiębiorstwo mogło nie tylko przetrwać okresy złej koniunktury, ale także było zdolne do podjęcia walki konkurencyjnej z innymi zakładami. Warto również zaznaczyć, co podnoszono w polskiej literaturze ekonomicznej w końcu XIX wieku, że w Królestwie Polskim z powodu braku kredytu długoterminowego, spółki akcyjne poprzez przyciąganie kapitału ¹⁸¹ w formie udziałów, tworzyły pewnego rodzaju kredyt inwestycyjny.

W przemyśle Królestwa Polskiego spółki akcyjne zaczęły powstawać dopiero po 1870 r. Najwcześniej w kolejnictwie oraz w sferze kredytu, a następnie w przemyśle hutniczo-metalowym, górnictwie, ¹⁸² włókiennictwie i w przemyśle cukrowniczym.

Pierwsza spółka akcyjna w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego powstała w 1877 r. w Zawierciu. Firma ta została utworzona

przes niemieckich przemysłowców - braci Bernarda i Adolfa Ginsbergów, pochodzących z Berlina. Na terenie Zawiercia posiadali oni od 1873 r. fabrykę bawełnianą.¹⁸³ Jednakże okresem dużych zmian form własnościowych przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim był przełom lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX wieku¹⁸⁴ oraz ostatnie lata tego stulecia. W okresie między 1879 a 1900/1901 w branży włókienniczej Królestwa Polskiego dominującą pozycję w ilości zakładów posiadały firmy jednoosobowe. Mimo pewnego spadku z 95,2 % w 1879 r. do 74,2 % w 1900/1901 r. posiadały one w omawianych latach decydujący udział w ogólnej liczbie przedsiębiorstw. Natomiast w globalnej wartości produkcji firmy jednoosobowe już na początku lat dziewięćdziesiątych straciły dominującą pozycję na rzecz spółek akcyjnych i firmowych. Udział zakładów jednoosobowych w globalnej wartości produkcji w omawianym okresie zmniejszył się ponad 3-krotnie z 89,7 % do 27,6 %. Podobnie w ogólnej liczbie robotników, firmy jednoosobowe zatrudniały w 1879 r. 89 % ogółu robotników, a w 1900/1901 już tylko 32 % /tab.20/.

Następną grupę przedsiębiorstw stanowiły spółki firmowe, których udział w ogólnej ilości zakładów w latach 1879 do 1900/1901 wzrósł z 4,6 % do 18,8 %. Spółki firmowe mimo dużego wzrostu ilościowego z 22 do 104 tj. prawie 5-krotnie nie odgrywały dużej roli w produkcji całej branży włókienniczej. W latach 1879-1900/1901 udział tych przedsiębiorstw w globalnej wartości produkcji wahał się w ekstremach od 7,3 % - 13,9 %, zaś w zatrudnieniu z 6,7 % - 12,8 %. /tab.20/.

Najbardziej dynamiczną grupą zakładów pod względem wzrostu udziału w produkcji i zatrudnieniu były spółki akcyjne. Jak już wspomniano okresem szybkiego wzrostu ilościowego przedsiębiorstw akcyjnych były lata 1888 - 1893 oraz 1897 - 1900. W okresie pierw-

Tab.20 Zmiany w strukturze własnościowej przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim w latach 1879-1900/1901.

Grupy przedsiębiorstw wg. form własności	1879 r.	%	1884 r.	%	1893 r.	%	1900/1901r.	%
L i c z b a s a ł a d ó w								
Firmy jednoosobowe	449	95,2	378	93,2	467	87,7	413	74,2
Spółki firmowe	22	4,6	25	6,1	51	9,5	104	18,8
Spółki akcyjne	1	0,2	3	0,7	15	2,8	39	7,0
Ogółem	472	100,0	406	100,0	533	100,0	556	100,0
Wartość produkcji w tys. rb.								
Firmy jednoosobowe	44 262,6	89,7	56 199	69,8	33 329	33,2	49 264,3	27,6
Spółki firmowe	3 605,2	7,3	6 681	8,2	12 751	12,7	24 650,7	13,9
Spółki akcyjne	1 500,0	3,0	17 741	22,0	54 393	54,1	104 493,7	58,5
Ogółem	49 367,8	100,0	80 621	100,0	100 473	100,0	178 348,7	100,0
Liczba robotników								
Firmy jednoosobowe	24 820	89,0	30 611	69,9	24 277	37,1	35 638	32,0
Spółki firmowe	1 854	6,7	4 995	11,3	8 454	12,9	14 250	12,8
Spółki akcyjne	1 216	4,3	8 246	18,8	32 772	50,0	61 410	55,2
Ogółem	27 890	100,0	43 852	100,0	65 503	100,0	111 298	100,0

Zródło: patrz tab. 1, 2, 3, 4.

szym, na który przypada rozkwit cykliczny po kryzysie lat osiemdziesiątych oraz kryzys lat dziewięćdziesiątych i początek nowego ożywienia gospodarczego, powstało 10 nowych spośród 15 istniejących w 1893 r. spółek akcyjnych.¹⁸⁵ Natomiast w latach 1897-1900 liczba przedsiębiorstw akcyjnych we włókiennictwie Królestwa Polskiego wzrosła ponad 2-krotnie z 19 do 39.¹⁸⁶ Wraz ze wzrostem ilościowym spółek akcyjnych zwiększał się ich udział w globalnej produkcji i zatrudnieniu w branży włókienniczej Królestwa Polskiego. Już w 1893 r. przedsiębiorstwa akcyjne uzyskały przewagę nad pozostałymi firmami zatrudniając 50 % ogółu robotników oraz dając 54,1 % globalnej wartości produkcji. W 1900 r. udział ten wzrósł do 55,2 % w zatrudnieniu oraz do 58,5 % w globalnej wartości produkcji. W całym okresie między 1879 r. a 1900/1901 r. udział spółek akcyjnych w ogólnej ilości zatrudnionych w branży włókienniczej wzrósł ponad 13-krotnie / z 4,3% do 55,2 % /, a w globalnej wartości produkcji ponad 19,5 raza / z 3 % do 58,5 % / - / tab.20 /.

Pod względem czasokresu powstawania towarzystw akcyjnych w przemyśle włókienniczym Królestwo Polskie zajmowało drugie miejsce wśród ziem polskich za zaborem pruskim. Na Śląsku podobnie jak w państwie pruskim pierwsze spółki akcyjne w przemyśle tekstylnym pojawiły się już w połowie XIX wieku.¹⁸⁷ Natomiast w zaborze austriackim dopiero na początku XX wieku.¹⁸⁸

W Cesarstwie Rosyjskim L. Mendelson notuje powstanie pierwszych spółek akcyjnych już w latach trzydziestych XIX wieku.¹⁸⁹ Jednakże pierwsze wielkie przedsiębiorstwa akcyjne w przemyśle włókienniczym Rosji zaczęły powstawać dopiero w latach sześćdziesiątych XIX stulecia.¹⁹⁰ W innych krajach Europy Środkowej /Austria, Węgry i Czechy / pierwsze spółki akcyjne w branży włókienniczej powstawały dopiero na początku XX wieku.¹⁹¹ Natomiast na zachodzie Europy w takich krajach jak Francja i Belgia wano-

nasilenie procesu zakładania spółek akcyjnych przypada na lata sześćdziesiąte XIX wieku. Z t.m. że podobnie jak w Niemczech występowała tam większa różnorodność form organizacyjnych / spółki komandytowe - proste i akcyjne, spółki zbiorowe i spółki akcyjne/¹⁹²

Nie posiadamy materiałów odnośnie udziału spółek akcyjnych w wyżej wymienionych krajach w globalnej produkcji i zatrudnieniu przemyśle włókienniczym. Jedyne na podstawie fragmentarycznych danych możemy stwierdzić, że w Rosji w końcu XIX wieku spółki akcyjne nie odgrywały większej roli w branży włókienniczej, dając w 1897 r. 3 %, a w 1900 r. 3,6 % globalnej wartości produkcji /tab.21/.

Tab.21 Udział spółek akcyjnych w przemyśle włókienniczym Rosji w latach 1897 i 1900.

Lata	Wartość produkcji całego włókiennictwa w tys.rb	Wartość produkcji spółek akcyjnych w tys.rb	%
1897	620 300	18 851,1	3,0
1900	660 310	24 157,2	3,6

Tab.opracowano na podstawie: B.A.Dinitriew-Mamonow,op.cit; S.G.Strumihin, Oczerki ekonomieskoj istorii Rossii,Moskwa 1960, s.505, tab.104; M.Lewy, Życie ekonomiczne Królestwa Polskiego część II, Warszawa 1921, s.81.

Udział spółek akcyjnych w produkcji i zatrudnieniu branży włókienniczej w Królestwie Polskim kształtował się nierównomiernie w poszczególnych działach i rodzajach produkcji włókienniczej. W 1900 r. spółki akcyjne w przemyśle bawełnianym prawie całkowicie zmonopolizowały produkcję, zatrudniając 77 % ogółu robotników oraz dając 97,3 % globalnej wartości produkcji. Podobnie w przemyśle

lniano-jutowo-konopnym, gdzie towarzystwo akcyjne skupiały 93,1% globalnej wartości produkcji oraz zatrudniały 95,6 % ogólnej liczby robotników. /tab.22/.

Tab.22 Udział spółek akcyjnych w podstawowych działach produkcji włókienniczej w 1900 r.

Dział pro- dukcji	Zakłady			Wartość produkcji w rb			Liczba robotników		
	Cały prze- mysł	Sp. akc.	Udz. w %	Cały przemysł	Spółki Akcyjne	Udział w %	Cały prze- mysł	Spółki Akcyjne	Udział w %
Bawełna	119	15	12,6	62 658,5	60 988,9	97,3	46 723	36 004	77,0
Wełna	263	13	4,9	68 233,9	28 193,0	41,5	34 639	10 630	30,6
Len, juta, konopie	8	4	50,0	11 391,3	10 612,1	93,1	12 448	11 910	95,6
Inne	164	7	4,2	36 065,0	4 538,7	12,5	17 488	2 857	16,3

/Tab.oprac. na podstawie: W.E.Warszar, Spisak ... op.cit./

Z kolei biorąc pod uwagę strukturę wielkości spółek akcyjnych, możemy stwierdzić że były to głównie zakłady duże i wielkie zatrudniające powyżej 100 robotników. I tym, że w grupie zakładów największych zatrudniających przeciętnie powyżej 1000 robotników w całej branży włókienniczej Królestwa Polakiego przedsiębiorstwa akcyjne pod względem zatrudnienia i wartości produkcji zajmowały pozycję dominującą skupiając 93,1 % wartości produkcji oraz 89,4 % ogółu robotników /tab.23/.

Włókiennicze spółki akcyjne zajmowały także poważną pozycję wśród ogółu towarzystw akcyjnych w całym przemyśle Królestwa Polakiego. W 1900 r. ilościowy udział włókienniczych przedsiębiorstw akcyjnych w ogólnej liczbie spółek przemysłowych wynosił 26 % / 39 : 150 /, natomiast w globalnej wartości kapitałów zakładowych 38,4 % / 77 302 tys.rb : 201 184 tys rb /.
193

Tab.23 Udział spółek akcyjnych w poszczególnych grupach wielkości zakładów przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim w 1900 roku

Grupy zakładów	Ilość zakładów			Wartość produkcji w tys rb			Liczba robotników		
	wg ilości zakł. dnionych	Gały prze- myśl	S-ki Ak- cyjne	Udz. %	Gały przemysł	Spółki Akcyjne	%	Gały przemysł	Spółki Akcyjne
5-10	33	-	-	-	306,7	-	-	253	-
11-15	47	-	-	-	514,1	-	-	619	-
16-50	220	-	-	-	7 288,8	-	-	6 788	-
51-100	100	1	1,0		9 300,0	44,8	0,4	7 407	82
101-200	64	2	3,1		14 983,4	254,7	1,6	9 619	285
201-500	48	11	22,9		27 950,7	7 151,8	25,5	15 588	3 825
301-1000	24	11	45,8		29 621,4	14 647,9	49,4	16 615	8 529
powyżej 1000	20	14	70,0		88 383,6	82 334,5	93,1	54 409	48 689

Tab. opracowano na podstawie: Warszaw, Spisak ... op.cit.

Dla porównania warto podać, że w omawianym roku w przemyśle metalowym istniało 27 spółek akcyjnych tj. 18 % ogółu towa akc., a ich kapitał zakładowy wynosił 18,2 % / 36 698 tys.rb : 201 184 tys.rb ogólnej sumy kapitału zakładowego wszystkich przemysłowych spółek akcyjnych w Królestwie Polskim. Z kolei udział przedsiębiorstw akcyjnych przemysłu hutniczego w ogólnej ilości spółek wynosił 8% / 12 : 150 / oraz w globalnej sumie kapitału zakładowego 7,2 %¹⁹⁴ / 14 619 tys.rb : 201 184 tys rb /.

W przemyśle włókienniczym wraz ze wzrostem ilości towarzystw akcyjnych, w szybkim tempie wzrastał ich kapitał zakładowy. W latach 1884-1900 nastąpił prawie 8-krotny wzrost wartości kapitału zakładowego / tab.24 /. Obok kapitału zakładowego w przedsiębiorstwach akcyjnych ważną rolę odgrywały kapitały amortyzacyjne i pasowe. W 1900 r. ogółem we wszystkich włókienniczych spółkach akcyjnych kapitały te łącznie stanowiły ponad 53 % globalnego ka-

pitalu zakładowego / 41 163 911 rb : 77 302 000 rb / -/tab.25/.

Tab.24 Stan kapitału zakładowego włókienniczych spółek akcyjnych w Królestwie Polskim w latach 1884-1900.

Lata	Kapitał zakładowy w tys.rb	Wzrost w %
1884	9 750,0	100,0
1893	36 050,5	369,7
1900	77 302,0	792,8

Źródło: B.A.Dimitriew-Mamonow, op.cit.

Tab.25 Kapitały największych przedsiębiorstw akcyjnych w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego w 1900 r.
/ w zł /

Spółki akcyjne	Zakładowy	Amortyzacyjny	Zapasowy
„K.Scheibler ”	9 000 000	10 020 918	2 149 273
„ Hille i Dietrich”	9 000 000	4 326 514	1 328 803
„I.K. Poznański ”	5 000 000	4 316 208	618 863
„ Zawiercie ”	3 375 000	4 675 751	521 811
„ Krusche i Ender”	3 500 000	696 222	50 000
„ Heinzel i Kunitzer”	4 000 000	1 750 523	172 108
„ J.Heinzel ”	3 000 000	1 039 086	307 256
„ L.Geyer ”	1 500 000	2 207 225	500 000
Razem	38 375 000	29 032 447	5 648 114
Ogółem wszystkie spółki akcyjne	77 302 000	30 410 635	10 753 276
% stosunek	49,6	95,4	52,5

Źródło: B.A.Dimitriew-Mamonow, op.cit. , s.231, 256, 298, 525, 600, 902.

W ośmiu największych spółkach akcyjnych kapitały amortyzacyjne i zapasowe osiągnęły ponad 90 % sumy kapitału zakładowego tych

finn

/ 34 680 561 rb : 38 375 000 rb /. Natomiast w takich przedsiębiorstwach akcyjnych jak „K.Scheibler”, „I.K.Poznański”, „Sawiercie” oraz „L.Geyer” kapitały amortyzacyjne i zapasowe przekraczały sumę kapitałów zakładowych /tab.25/. Wymienione w tab.25 odsetki wielkich tow.akcyjnych, i ilościowo stanowiące 20 % / 8 : 39 / ogółu spółek akcyjnych we włókiennictwie Królestwa Polskiego w 1900 r., skupiało prawie połowę globalnej sumy kapitałów zakładowych, ponad 50 % kapitału zapasowego oraz powyżej 95 % sumy kapitału amortyzacyjnego /tab.25/.

W wielkich przedsiębiorstwach akcyjnych skład kapitału trwałego charakteryzował się przewagą wartości maszyn i urządzeń nad zabudowaniami i ziemią. Na powyższe zagadnienie w odniesieniu do przemysłu łódzkiego zwrócił uwagę I.Ihnatowicz¹⁹⁵. W końcu omawianego okresu w największych towarzystwach akcyjnych wartość maszyn i urządzeń stanowiła zawsze ponad 50 % ich kapitału trwałego / tab.26 /.

Tab.26 Stosunek wartości maszyn i urządzeń do kapitału trwałego w niektórych włókienniczych spółkach akcyjnych K.P.w1901n

Spółki akcyjne	Kapitał trwały w tys.rb	Wartość maszyn i urządzeń w tys. rb	%
" K.Scheibler "	16 560,2	8 690,7	52,6
" J.Heinzel "	3 214,9	1 648,0	51,2
" L.Allart "	2 425,5	1 674,2	69,0
" M.Kohn "	2 219,5	1 567,2	70,6
" L.Geyer "	3 234,1	2 304,7	71,2
" Heinzel i Kunitzer "	6 513,8	4 198,7	64,4
" Częstochowska Jutowo-Konopna Manufaktura "	1 673,5	1 227,8	73,3
" Zgierska Bawełniana Manufaktura "	928,5	593,4	63,9

Źródło: B.A.Dimitriew-Mamonow, op.cit., s.215, 299, 465, 524, 833, 940, 1293, 1814.

Jak już wspomniano w rozdziale I w Królestwie Polskim istniejące instytucje kredytowe z reguły nie udzielały kredytu inwestycyjnego. Stąd też kapitały przedsiębiorstw włókienniczych powstawały, głównie poprzez akumulację w procesie produkcji. Obok tego jednak, charakterystyczną formą ^{przebiegającą} przez przedsiębiorstwa akcyjne dodatkowych kapitałów była emisja obligacji. Spośród 39 spółek akcyjnych w 1900 r. - 14 posiadało fundusz obligacyjny. Ogółem suma kapitału obligacyjnego tych towarzystw akcyjnych wynosiła 17 659,5 tys.rb. ¹⁹⁶ Największe fundusze obligacyjne posiadały:

Tow.Akc. „ K.Scheibler ”	-	4 194,5 tys.rb
„ „ „ Hille i Dietrich”	-	2 750,5 „
„ „ „ „Heinsel i Kunitzer”	-	1 781,0 „
„ „ „ „ J.Heinsel ”	-	1 500,0 „
„ „ „ „ L.Grochmann”	-	1 500,0 „

Kapitał obligacyjny najwcześniej został utworzony w 1889 r. w Tow.Akcyjnym "Zawiercie", w wysokości 1 125 tys rb, licząc jedną obligację po 500 rb. Obligacje tej firmy sprzedawane były na terenie ¹⁹⁷ Rosji, jak również w Niemczech.

Tylko nieliczne włókiennicze firmy akcyjne w Królestwie Polskim sprzedawały swoje akcje i obligacje na giełdach. W większości tak akcje jak i obligacje nie brały udziału w obrotach giełdowych. Wiązało się to z rodzinnym charakterem większości spółek akcyjnych, ¹⁹⁸ szczególnie w Łodzi i na terenie okręgu łódzkiego. W ostatnich latach XIX w. w obrotach giełdowych brały udział akcje i obligacje następujących przedsiębiorstw akcyjnych:

- na giełdzie petersburskiej - Tow.Akc. "Hille i Dietrich" od 1897-
obligacje i od 1899 - akcje.
- Tow.Akc. "L.Geyer" od 1897-akcje i od
1898 - obligacje.
- Tow.Akc. "IL.Bary"- od 1898 -akcje
i obligacje.

na giełdzie warszawskiej-Tow.Ako."Zawiercie" - od 1897 r.- akcje

- " - "L.Geyern"- od 1897 r.- akcje i od
1898 r.-obligacje

- " - "J.Heinzel"-od 1900 r.-obligacje

- " -"Stiller i Bielschowsky"-od 1901 r.-
akcje i obligacje.

Ze sprawą kapitałów wiąże się zagadnienie angażowania się kapitału zagranicznego w spółkach akcyjnych na terenie Królestwa Polskiego. Problem przedsiębiorstw włókienniczych powstałych w oparciu o kapitał zagranicznego pochodzenia został opracowany w rozdz.I niniejszej pracy. Udział obcych spółek akcyjnych mimo dużego odsetka w stosunku do ilości przedsiębiorstw akcyjnych -25,6%/ 10:39/, był niewielki i w globalnej produkcji włókienniczych tow.akcyjnych w 1900 r. wynosił 12,6%, zaś w ogólnej ilości robotników 10,7%/ tab.27/. Tak więc mniej niż ~~wszystkie~~

Tab.27

Udział obcych spółek akcyjnych w poszczególnych działach produkcji włókienniczej w 1900 r.

Działy produkcji	Spółki akcyjne			Wartość produkcji w tys. rb			Liczba robotników		
	Ogółem	Obce	%	Ogółem	Obce	%	Ogółem	Obce	%
Bawełna	15	3	20,0	60 988,9	2040,3	3,3	36 004	1136	3,1
Wełna	13	2	15,3	28 193,0	7101,8	25,1	10 630	2298	21,6
Len, juta konopie	4	2	50,0	10 612,1	2291,6	21,5	11 910	1939	16,2
Inne	7	3	42,8	4 538,1	1774,1	39,9	2857	1200	42,0
Ogółem	39	10	25,6	104 433,7	13 207,9	12,6	61 410	6573	10,7

Źródło: W.E. Warszar, op.cit., s.28,30,31,62,67,78,105,113,114.

wszystkie zagraniczne firmy w stosunku do całej branży włókienniczej /patrz tab.13 w rozdz.I/. Jednakże podobnie jak to już sygnalizowano w stosunku do całego włókiennictwa ,obce spółki akcyjne posiadały duży

udział w przemyśle wełnianym / główną rolę odgrywał tutaj zakład Allarta w Łodzi -wełna czesankowa/ 21,5% globalnej wartości produkcji oraz 21,6% ogółu robotników .Podobna sytuacja istniała w przemyśle lniano-jutowo -konopnym, gdzie udział firm obcych wynosił : 21,5% globalnej wartości produkcji i 16,2% ogólnej liczby zatrudnionych. Natomiast najwyższy udział posiadały obce spółki akcyjne w grupie przedsiębiorstw produkujących koronki, jedwab i kapelusze .W te działy produkcji kapitał obcy inwestował w końcu XIX w. ,głównie na terenie Warszawy/Rosyjsko-Włoskie Tow.Akc.Wyrobów Włókienniczych,Tow.Akc. Drezdeńskiej Manufaktury Tiulu ,Koronek i Firanek, oraz Belgijskie Tow.Akc. Rosyjskiej Manufaktury Kapeluszy i Filcu¹⁹⁹Ogółem w liczbie 10 zagranicznych spółek akcyjnych na początku XX w.dominował kapitał niemiecki -5 przedsiębiorstw,następnie francuski -2 przedsiębiorstwa, belgijski -2 przedsiębiorstwa i rosyjsko włoski -1 zakład.²⁰⁰

Kolejnym interesującym problemem jest zagadnienie zysków przedsiębiorstw akcyjnych.Należy jednak zaznaczyć, że w miarę pełne informacje na temat zysków zawiera jedynie skorowidz B.A.Dimitriew-Hamonowa i to tylko w odniesieniu do okresu 1897-1901/tab.28/.

Tab.28

Zyski włókienniczych spółek akcyjnych w Królestwie Polskim w latach 1897-1901 wg.rodzajów produkcji/w tys.rb/

	1897		1898		1899		1900		1901	
Rodzaje produkcji		%		%		%		%		%
Bawełna	2626,1	62,4	3748,2	66,4	5001,9	68,9	3121,7	40,4	1499,2	38,4
Wełna	577,9	13,5	640,3	11,3	969,0	13,3	754,9	14,5	1211,0	31,6
Len, juta konopie	828,9	19,5	918,8	16,2	919,8	12,6	1005,9	19,3	747,3	19,5
Inne	198,5	4,6	345,1	6,1	380,7	5,2	315,1	6,6	365,7	9,5
Ogółem	4231,4	100,0	5642,4	100	7271,4	100,0	5197,6	100,0	3823,2	100,0

Źródło: B.A.Dimitriew-Hamonow, op.cit./dane niepełne/.

Powyższe dane wskazują na tendencję szybkiego wzrostu zysków w ostatnich latach rozkwitu cyklicznego w końcu XIX w. Ogółem w całym włókiennictwie Królestwa Polskiego zyski spółek akcyjnych między 1897 a 1901 r. wzrosły o ponad 71% / z 4231,4 tys. rb do 7271,4 tys. rb/. Następnie zaś w pierwszych dwu latach kryzysu imperialistycznego zaznaczył się stały spadek zysków i w 1901 r. suma zysków wszystkich spółek akcyjnych wynosiła 52,5% stanu z 1899 r./tab.28/. Największy udział w zyskach, podobnie jak w produkcji i zatrudnieniu miały bawełniane przedsiębiorstwa akcyjne. Udział ten w latach 1897-1899 wahał się od 62,4% do 68,9%. Jednakże w latach następnych w związku z kryzysem przemysłowym, w bawełnie nastąpił duży spadek zysków i w 1901 r. spółki akcyjne tego działu włókiennictwa skupiały tylko 38,4% ogólnej sumy zysków/tab.28/. W okresie pierwszych lat kryzysu imperialistycznego niektóre firmy bawełniane w Królestwie Polskim znalazły się w trudnej sytuacji finansowej. Tow. Akc. Łódzkiej Manufaktury Nici w latach 1898-1899 osiągało minimalne zyski i ostatecznie w 1900 r. poniosło straty, które szacowano na sumę 823,9 tys. rb, a w 1901 r. -171,5 tys. rb.²⁰¹

W innej spółce akcyjnej J.L. Bary już w 1899 r. zanotowano straty na sumę 206,3 tys. rb, a w 1900 r. - 194,8 tys. rb. W 1901 r. przedsiębiorstwo to całkowicie zbankrutowało.^{202.}

Inaczej kształtowała się sprawa zysków w przemyśle wełnianym. W latach 1897-1899 w tej gałęzi produkcji włókienniczej zyski wzrosły o ponad 67% / z 577,9 tys. rb do 969,0 tys. rb/, a następnie po pewnym załamaniu w 1900 r. już w 1901 r. w stosunku do okresu wyjściowego suma zysków uległa podwojeniu/tab.28/. Wskazuje to na krótkotrwały i łagodny przebieg kryzysu w przemyśle wełnianym.

W omawianym okresie spośród wszystkich tw. tow. akcyjnych w branży włókienniczej Królestwa Polskiego największe zyski osiągały: Tow. Akc.

"K.Scheibler", Tow. Akc. "I.K. Poznański" oraz Tow. Akc. "Hille i Dietrich" /tab.29/. Z danych przytoczonych w tab. 29 wynika, że dla dwóch naj-

Tab.29

Dywidendy i zyski trzech największych spółek akcyjnych w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego w latach 1897-1901.

Lata	"K.Scheibler "			"Hille i Dietrich"			"I.K.Poznański"		
	Zyski w tys. rb	Dywidendy w %	w rb	Zyski w tys. rb	Dywidendy w %	w rb	Zyski w tys. rb	Dywidendy w %	w rb
1897	604,6	6	1500	828,9	7	70	715,6	13	3250
1898	1104,7	11	2750	918,8	8	80	739,4	14	3500
1899	1424,6	14	3500	913,9	8	80	790,8	14	3500
1900	885,7	9	2250	1005,9	9	90	439,0	8	2000
1901	482,8	5	1250	718,8	6,5	65	292,3	.	.

Źródło: B. A. Dymitriew-Mamonow, op. cit., s. 299, 600, 902.

większych przedsiębiorstw bawełnianych, K.Scheiblera i I.K.Poznańskiego okresem wysokich zysków i dywidend były lata 1898 i 1899.

Natomiast w zakładach Hille i Dietricha, jeszcze w pierwszym roku kryzysu /1900/ czysty zysk osiągnął największą wartość /tab.29/.

Z powodu braku materiałów niemożliwe jest opracowanie zysków poszczególnych przedsiębiorstw na przestrzeni dłuższego okresu czasu. Na podstawie niepełnych danych możemy stwierdzić, że np. w Tow. Akc. "Zawiercie" między 1890 a 1899 r. nastąpił ponad trzykrotny wzrost czystego zysku/ z 180 tys.rb do 561,7 tys.rb/.²⁰³ W zakładach Tow. Akc "I.K.Poznański" w latach 1892 -1899 czysty zysk zwiększył się o ponad 50% /z 520 tys.rb do 790,8 tys.rb/.²⁰⁴ W tych samych latach w spółce akcyjnej "L.Geyer" czysty zysk wzrósł o ponad 69% /z 333 tys. rb do 564,3 tys.rb/.²⁰⁵ Jeszcze większy, bo prawie ośmiokrotny wzrost czystego zysku w latach 1892-1899 nastąpił w Tow. Akc. "Sukienniej Manufaktury Leonhardta, Woelkera i Girbardta" w Dąbrowie pod Łodzią / z 21 tys.rb do 193,4 tys.rb/.²⁰⁶

Wydaże się jednak ,że pokazanie globalnej sumy zysku nie daje właściwego obrazu dochodowości przedsiębiorstw. Najlepszą metodą jest pokazanie wysokości stopy zysku / stosunek wartości dodatkowej do kosztów produkcji/.²⁰⁷ W Tow.Ako. "I.K.Poznański" stopa zysku na przestrzeni kilkunastu lat kształtowała się następująco: w 1886 r.²⁰⁸

kapitał trwały /budynki ,maszyny/	-	3 273 000 rb
wartość surowca	-	2 349 043 rb
płace/kapitał zmienny/	-	560 637 rb
3% zużycia kapitału trwałego	-	98 190 rb
kapitał stały		3 000 870 rb

wartość produkcji - XIX	-	4 152 633 rb
kapitał stały	-	3 000 870 rb

1 144 763 rb- wartość dodatkowa

$$\text{stopa zysku} = \frac{1\,144\,763\text{ rb}}{3\,000\,870\text{ rb}} = 38\%$$

Tak wysoka stopa zysku z minimalnymi zmianami utrzymywała się w tym przedsiębiorstwie do końca XIX w. W 1893 r. wynosiła 32,5%, w 1898 r. 36,5%, a w 1901 r., kiedy jak to wynika z danych B.A. Dynitriewa-Mamonowa, czysty zysk firmy w stosunku do 1899 r. zmniejszył się o 38% /z 790,8 tys. rb do 292,3 tys. rb/, stopa zysku była najwyższa i wyniosła²⁰⁹ osiągnęła 40%.

W 1900 r. w innej firmie bawełnianej - Tow.Ako. "L. Grohman", stopa²¹⁰ zysku ,była także bardzo wysoka i wynosiła 37%.

Powyższe dane wskazują na wzrost stopy zysku nawet w okresie kryzysu, wbrew oficjalnym sprawozdaniom o spadku zysków .W związku z tym potwierdzają tezę o ukrywaniu faktycznej wysokości zysków w ówczesnych przedsiębiorstwach akcyjnych. Wskazują na to także ogromne fundusze amortyzacyjne w niektórych zakładach, na które co roku odpisywano sumy przekraczające rzeczywistą amortyzację/tab.25/. Ponadto należy pamiętać, że zarządy spółek akcyjnych były zainteresowane

w sanowaniu oficjalnych zysków, ponieważ od 1885 r. przedsiębiorstwa te płaciły specjalny podatek tzw. połatę procentową²¹¹ w wysokości 3% od czystego zysku.

Niższe zyski w stosunku do kosztów produkcji osiągały zakłady wełniane. W 1898 r. w przedsiębiorstwie wełny czesankowej Tow. Akc. "L. Allart"²¹² stopa zysku wynosiła 11,9%, a w 1900 r. 16,2%. Natomiast najwyższe zyski wśród przedsiębiorstw akcyjnych osiągały zakłady Tow. Akc. "Hille i Dietrich" w Żyrardowie. W 1878 r. stopa zysku w tym przedsiębiorstwie²¹³ wynosiła 48,9%:

surowiec - 650 000 rb
płace - 630 000 rb
3% kapitału trwałego - 63 000 rb

kap. stały - 1 343 000 rb

wartość produkcji - 2 000 000 rb

wartość dodatkowa - 657 000 rb

stopa zysku = $\frac{657\,000\text{ rb}}{1\,343\,000\text{ rb}}$ = 48,9%

W 1881 r. stopa zysku w zakładach żyrardowskich wynosiła 46,3%, a w 1888 - 46,5%.²¹⁴ Wysokie zyski w przedsiębiorstwie żyrardowskim były następstwem eksploatacji taniej siły roboczej. W zakładach tych jeszcze w 1901 r. obok 6239 robotników pracowało w nakładzie 480 chałupników.²¹⁵

Następnym ważnym zagadnieniem jest kwestia zarządzania w wielkich nowoczesnych przedsiębiorstwach przemysłowych w końcu XIX w. Wraz z powstaniem spółek akcyjnych, a następnie monopolii w strukturze zarządzania zarysował się podział na: planowanie, organizację,²¹⁶ rozkazownictwo i koordynację i kontrolę. W przedsiębiorstwach akcyjnych w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego decydujące funkcje dyspozycyjne posiadały zarządy spółek, bądź rady nadzorcze oraz dyrekcje,

w skład ,których wchodzili główni akcjonariusze . Zarządy spółek akcyjnych oraz dyrektorzy generalni w odróżnieniu od właścicieli firm jednoosobowych zajmowali się jedynie ogólnymi sprawami techniczno-produkcyjnymi i finansowymi przedsiębiorstwa /sprawy modernizacji technicznej, wysokość produkcji, zbył towarów, podział zysków, zarządzanie personelem technicznym-administracyjnym/ natomiast dyspozycje w zakresie siły roboczej pozostawały w kompetencji majstrów i personelu administracyjnego. Personel ten w przedsiębiorstwach akcyjnych w stosunku do liczby robotników stanowił niewielki procent zatrudnionych. Jak wiadomo w stosunku do całego ag okręgu poznańsko częstochowskiego w 1886 r. I. Janusz określił odsetek personelu techniczno-administracyjnego na 4%, a w okręgu łódzkim na 1,5%. W spółkach akcyjnych w końcu XIX w. odsetek ten w dalszym ciągu był niewielki. Np. w 1898 r. w zakładach I.K. Poznańskiego wynosił 2,8% /163:5815/, w firmie L. Allarta -2,9%/43 :1489/, w przedsiębiorstwie "Heinzel i Kunitzer" w 1892 r. 1,8%, w Tow. Akc. "A. Schmeltzer" w 1898 2,5% /12:480/ oraz w spółce akcyjnej "L. Bary" w 1896 r. 2,6% /13:495/.^{219 22} Odsetek personelu techniczno-administracyjnego w stosunku do ogółu robotników w podobny sposób kształtował się w większości przedsiębiorstw akcyjnych.

Na zakończenie należy zwrócić uwagę na jeszcze jeden ciekawy problem. Otóż w odróżnieniu od przemysłu ciężkiego spółki akcyjne we włókiennictwie zaczęły powstawać dopiero po zakończeniu przewrotu technicznego. W przemyśle włókienniczym zasadniczych inwestycji do końca lat siedemdziesiątych dokonano bez udziału kapitałów akcyjnych. Wiąza się to chyba z faktem ,że włókiennictwo nie wymagało tak kapitałochłonnych inwestycji jak przemysł hutniczy czy metalowy. Poza tym przemysł włókienniczy w omawianych latach ze względu na dobrą sytuację rynkową posiadał łatwą akumulację kapitału. W związku z tym należy chyba przyjąć tezę ,że powstawanie spółek akcyjnych we włó-

Kiełnictwie Królestwa Polskiego już w okresie po przewrocie technicznym było następstwem wejścia gospodarki Rosji i Królestwa w orbitę ogólnoswiatowych cyklów koniunkturalnych. Na tę zależność wskazują okresy nasilenia akcji założycielskiej tow. akcyjnych w latach 1889-1893/koniec rozkwitu cyklicznego, kryzys w 1890 r. i ożywienie w latach 1892-1893/ oraz 1897-1900/ rozkwit cykliczny i pierwsze lata kryzysu imperialistycznego/.

Reasumując należy stwierdzić, że w latach 1879-1900 w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego zaszły zasadnicze zmiany w strukturze własnościowej przedsiębiorstw. Pozycję dominującą zdobyły spółki akcyjne. Przewaga w produkcji i zatrudnieniu wielkich przedsiębiorstw akcyjnych już w okresie pierwszego kryzysu imperialistycznego 1900-1903 r. doprowadziła do pierwszych prób kartelizacji branży włókienniczej w Królestwie Polskim.

P r z y p i s y do rozdz. II

1. Ukazatel fabrik i sawodow jewropejskoj Rossii i Carstwa Polskiego, opr. P.A. Orłow, Petersburg 1881; Ukazatel fabrik i sawodow jewropejskoj Rossii i Carstwa Polskiego, opr. P.A. Orłow, Petersburg, 1887; Ukazatel fabrik i sawodow okraina Rossii, Carstwa Polskiego, Kawkaza, Sibira i srednie esjatskich wladienij, opr. P.A. Orłow, Petersburg 1895; Spisok fabrik i sawodow jewropejskoj Rossii, opr. W.K. Warszar, Petersburg 1903.
2. W dotychczasowej literaturze historycznej już niejednokrotnie zwracano uwagę na rozbieżności w rosyjskiej statystyce urzędowej - patrz: W.I. Lenin, W sprawie naszej statystyki fabrycznej - nowe wyczyny statystyczne prof. Karyaszowa, "Dziela" t. 4, Warszawa 1953, s. 5-20; J. Fijałek, Przemysł włókienniczy Królestwa Polskiego w latach 1885-1894 w świetle materiałów inspekcji fabrycznej "Rocznik Łódzki", t. XII, 1967, s. 28-29; I. Ihnatowicz, J. Łukasiewicz, W sprawie badań statystycznych nad historią przemysłu na ziemiach polskich /w:/ Uprzewysłowie nie siem polskich w XIX i XX w. red. I. Pietrzak - Pawłowska, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, s. 27-41; autorzy powyższych opracowań są zgodni co do dużej przydatności i wiarygodności wydawnictw statystycznych - P.A. Orłowa i W.K. Warszara.
3. G. Missalowa, Typy zakładów i przedsiębiorstw w przemyśle włókienniczym okręgu łódzkiego, /w:/ Zakłady przemysłowe w Polsce XIX i XX wieku. Studia i Materiały, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967, s. 84-95; tejsze, Wytyczne dla badań nad historią włókiennictwa na ziemiach polskich, "Rocznik Łódzki", t. XII, 1967; s. 71-74; G. Missalowa, J. Fijałek, Fazy i dynamikę rozwoju przemysłu włókienniczego na ziemiach polskich w latach 1815-1939, "Pamiętnik X Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie", Warszawa 1968, Referaty OI, s. 366-378; G. Missalowa i Zespół; J. Fijałek, B. Pełka, W. Puś, Przemysł włókienniczy w latach 1815-1918 /w:/ Uprzewysłowie nie siem polskich w XIX i XX w., red. J. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, s. 219-276; - W ostatecznej rozprawie wykorzystano materiały ze spisów P.A. Orłowa za lata 1879, 1884, 1893, jednakże dokonano obliczeń łącznie z okręgami:

białostockim w gub. giedzińskiej, ponadto opracowano jedynie ogólną strukturę wielkości / bez poszczególnych działów produkcji / włókiennictwa oraz strukturę własnościową.

4. G. Missalewa, Studia nad powstaniem Łódzkiego okręgu przemysłowego 1815 - 1870, t.I - Przemysł, Łódź 1964, str.9 - 21; W skład okręgu łódzkiego wchodziły następujące ośrodki: Łódź, Pabianice, Żgierz, Konstantynów, Ozorków, Aleksandrów, Zduńska Wola, Tomaszów Maz.
5. W. Załęski, Statystyka porównawcza Królestwa Polskiego, Warszawa 1876, s. 184 - 185, tab. 62
6. I. Dłmatowicz, Przemysł Łódzki w latach 1860 - 1900, Wrocław - Warszawa - Kraków 1965, s.22, tab. 3 - autor podaje wartość produkcji przemysłu łódzkiego wg. własnych szacunków, jednakże nie wyjaśnia metody tych szacunków, co nasuwa pewne wątpliwości, bowiem wg akt magistratu m.Łodzi za rok 1870 przemysł włókienniczy Łodzi osiągnął 6 773 tys.rb - APL, AM m L, 3 946, k.355.
7. Tamże
8. W. Załęski, op.cit., str. 184 - 185 - Obliczenia wskaźników własne
9. "Ekonomista" 1871, Warszawa 1872, str 454 - Obliczenia własne.
10. Tamże, s. 495 - Obliczenia własne.
11. Obszar gubernii płockiej, Płock 1874 ; Obszar gubernii radomskiej, Radom 1874; Obszar gubernii siedleckiej, Siedlce 1874; Obszar gubernii suwalskiej, Suwałki 1874; dane ogólne dla wartości produkcji i zatrudnienia w Królestwie Polskim podane za pracę: J.Łukasiewicz Przewrót techniczny w przemyśle Królestwa Polskiego w latach 1852 - 1886, Warszawa 1963, s. 205.
12. "Ekonomista" 1873, Warszawa 1874, s. 293
13. "Przegląd Techniczny", 1876, t.I, s.327 - 328.
14. I. Pietrzak-Pawłowska, Wielki przemysł Warszawy i okręgu /1864-1918 /, "Rocznik Warszawski", t. VII, 1966, s.370.
15. Obliczono na podstawie: P.A.Orłow, op.cit - 1879 , s.592 - 593.
16. Tamże, s.593.
17. Tamże, s.599; AGAD, WRG, Wydz. Administracyjny, Referat VII, 29 b.nlb

18. Przy omawianiu zagadnienia lokalizacji przestrzennej włókiennictwa w 1884 r. należy pamiętać o tym, iż w tym właśnie roku nastąpiło największe salanie kryzysowe w produkcji włókienniczej. Wpłynęło to w dużym stopniu na zmniejszenie się ogólnej liczby zakładów, tak w Królestwie Polskim, jak i w okręgu łódzkim.
19. APL PRG, Wydział Administracyjny, 1269, k.1-5; J.Łukasiewicz, op.cit. s. 332, S.Kossutski, Rozwój ekonomiczny Królestwa Polskiego w ostatnim trzydziestoleciu /1870 - 1900 / Warszawa 1905, s. 54.
20. J.Łukasiewicz, op.cit., s.315 - 316; S.Kossutski, op.cit. s.54
21. F.Sobalski, Przemysł Częstochowy w latach 1882 - 1900, "Studia i materiały z dziejów Śląska", t.XI, s.19, 22, 26; S.Kossutski, op.cit.s.55
22. P.A.Orłow, op.cit. - 1884, s.646.
23. AGAD WRG, 80, k.341; I.Pietrzak-Pawłowska, Wielki przemysł Warszawy..., s.370; S.Kossutski, op.cit.s.54
24. Obliczone na podstawie P.A.Orłowa za 1884 r.
25. Obzór gubernii łomżyńskiej za 1881 r. Lomża 1882,prilozhenija nr 2, w 1881 r. istniało tam 49 zakładów zatrudniających 108 robotników.
26. Obliczone na podstawie P.A.Orłowa za 1893 r.
27. Tamże, s.28; F.Sobalski, op.cit. s.22 - 23.
28. Tamże, s.24-26.
29. P.A.Orłow, Op.cit.- za 1893 r., s.10.
30. Tamże, s.4,17,23,28.
31. AGAD WRG, 80, k.445.
32. Obzór Gubernii warszawskiej za 1888 r., Warszawa 1889,s.8
33. Tamże, s.9
34. Obliczeń dokonano na podstawie P.A.Orłowa za 1893 r.
35. Obzór m.Warszawy za 1893 r., Warszawa 1894,Prilozhenia nr 2.
36. APL, AFI 551, 2227, nlb.
37. APL, AFI, 798₂, k.31
38. W.R.Warszar, op.cit., s.28, 62, 64 - 65.
39. Tamże, s.29, 66
40. Tamże, s.28, 68, 71
41. F.Sobalski, op.cit., s.24
42. Tamże, s.23.

43. W.E. Warzar, op.cit. , s.92.
44. S.Kossutski, Nasz przemysł wielki na początku XX stulecia, Warszawa 1905, s.8
45. W.E.Warzar, op.cit., s.114; Ukazatel diejstwujuščich w Imperii Akejoniernych przedprijati opr. B.A.Dimitriew - Mamonow, Petersburg 1903, s.1489.
46. Tamże, s. 516.
47. W.E.Warzar, op.cit, s.115
48. Tamże, s.114; B.Dimitriew-Mamonow, op.cit., s.461.
49. Patrz przypis 1
50. G.Missalowa i zespół, op.cit. s.256-257, 268 - 270.
51. G.Missalowa, Typy zakładów ..., s.84 - 95; Patrz także J.Fijałek, Przemysł włókienniczy..., s.29-30; autor podaje dokładne informacje odnośnie różnych podziałów zakładów przemysłowych wg.kryteriów wartości produkcji i zatrudnienia.
52. L.Mendelson, op.cit., s.179-273; I.Jakowlew, Ekonomieskie kriszisy w Rossii, Moskwa 1935, s.143.
53. W latach 1879 i 1884 skorowice P.A.Orłowa podają bardzo fragmentaryczne informacje odnośnie siły mechanicznej. Natomiast w 1893 r. dane Orłowa są bliskie wielkości siły mechanicznej podanej przez S.Kossutskiego, Rozwój przemysłu..., s.56; dane Orłowa 32 206 KM, Kossutskiego 36082 KM.
54. Z.Pustuła, Początki kapitału monopolistycznego w przemyśle hutniczo metalowym Królestwa Polskiego / 1882 - 1900 /, Warszawa 1968, s.139, tab.XIX; autor opracował strukturę przemysłu metalowego także na podstawie materiału P.A.Orłowa i W.E.Warzara.
55. Tamże
56. Tamże, s. 135 - tab. XXIX
57. Tamże, s. 136
58. G.Missalowa i zespół, op.cit, s. 261, tab.48;
59. Tamże, s.231, 263 - tab.50
60. Tamże, s.232, tab. 51
61. P.A.Orłow, op.cit. s.592
62. J.Lukasiewicz, op.cit. s.314-315.
63. Tamże, s.316-317.

64. Wykazany w tabeli 12 prawie dwukrotny wzrost liczby robotników, należy przyjąć z zastrzeżeniem, ponieważ P.A.Orłow podawał często łącznie dane dla tkalni i przędzalni, głównie w zakładach wielkich typu kombinatów / np. K.Scheibler /.
65. P.A.Orłow..., za 1893 r., s.17.
66. J.Lukasiewicz, op.cit., s.204.
67. W latach dziewięćdziesiątych wzrosła ilość tzw. kantorów rozdzielczych przędzy wełnianej i bawełnianej, które rejestrował W.E.Warszar - patrz podrozdział 4 "Gdałupnictwo".
68. Wśród siedmiu zakładów K.Scheiblera sześć znajdowało się w Łodzi a jeden w Żarkach pow.Będzin - A.P.L., AFI, K.Scheibler, 314, k.28-37; 551, nlb; 2227, k.9-10; APŁ, PIB, 4730, nr 130, nlb; W.E.Warszar, op.cit., s.30-31.
69. Tamże, s.27; APŁ, AFI, I.K.Poznański, 798a, k.29.
70. W.E.Warszar op.cit., s.28; zakład ten był wielowydziałowym kombinatem już w 1880 r. - Kalendarz Ilustrowany na rok szwecyjny 1881, wyd.J.Unger, Warszawa 1880, s.115; patrz także - APŁ, AFI, 4050, k.10; APŁ, PIB, 4662, nlb.
71. „Annuaire Statistique”, Paris 1909, t.29, s.185, tab.3c; Aneks tab.12.
72. J.Lukasiewicz, op.cit., s.187-188.
73. APŁ, HGP, Wydział Administracyjny, 1269, k.1-5; St.Kossutski, Rozwój ekonomiczny..., s.54; J.Lukasiewicz, op.cit., s.331-332; P.A.Orłow..., za 1884 r., s.646.
74. APŁ, AFI, Allart i Rousseau, 6, k.2; I.Ihnatowicz, Przemysł Łódzki..., s.130; J.Lukasiewicz, op.cit., s.332.
75. S.Kossutski, Rozwój ekonomiczny..., s.55; P.Sobalski, Okręg włókienniczy częstochowski-sosnowiecki, „Rocznik Łódzki”, t.XII, 1967, s.92.
76. E.Litten, Promyslenness Rossii w słowach i kartinach, Łódź 1897, s.24; Obszar Warszawskiej gubernii za 1885 r., Warszawa 1886, s.6; Otesot za 1885 god fabrycznego inspektora Warszawskiego Okręgu A.H.Blumenfelda, Petersburg 1886, cz.II, s.23.
77. P.Sobalski, Rozwój przemysłu..., s.50-51; P.A.Orłow..., za 1893n s.2; P.Sobalski, Okręg częstochowski-sosnowiecki..., s.93.

78. F.Sobalski, Rozwój przemysłu, s. 53-54; także, Okręg częstochowski-sosnowiecki..., s.93.
79. I.Ihnatowicz, Przemysł Łódzki..., s.140.
80. P.A.Orłow..., za 1879 r., s.588; B.Pytlaś, Genesa i początki działalności zakładu przemysłu wełnianego Juliusza Heinsla w Łodzi, „Zeszyty Naukowe” UL, seria I, s.86, Łódź 1972, s.13-26.
81. J.Lukasiewicz, op.cit., s.336.
82. Patrz podrozdział „Chałupnictwo”.
83. J.Lukasiewicz, op.cit.s.336; autor zwraca uwagę na duży spadek ilości zakładów ręcznych na początku lat osiemnastych XIX.
84. P.A.Orłow..., za 1884, s.651.
85. P.A.Orłow..., za 1893, s. 10.
86. W.E.Warszar, op.cit., s.30, 65, 66.
87. P.A.Orłow..., za 1879, s. 584 i 587; Struktura wielkości sukiennictwa za lata 1879 i 1884 - patrz Aneks tab. 25 i 26.
88. P.A.Orłow..., za 1884 r., s.647 i 649.
89. E.Litten, op.cit., s.34; J.Lukasiewicz, op.cit.s.337.
90. AFL, PIS, 4665, nlb; P.A.Orłow..., za 1893, s.5.
91. W.E.Warszar, op.cit., s.67.
92. „Annuaire Statistique”, op.cit.
93. F.Sobalski, Przemysł Częstochowy w latach 1882-1900, „Studia i Materiały z Dziejów Śląska”, t.II, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1971, s.19 i 22.
94. P.A.Orłow...za 1879 r., s.599.
95. AFL, PIS, 4587, nr. 527, nlb.
96. P.A.Orłow... za 1884r., s.658.
97. J.Lukasiewicz, op.cit., s.202.
98. Otczot N.P.Illina i N.P.Langowago po issledowanija fabrichnoj promyslennosti w Carstwie Polskom, Petersburg 1888, s.88; J.Lukasiewicz, op.cit., s.348.
99. F.Sobalski, Przemysł Częstochowy..., s.19.

100. Otonet H.P. Illina i H.P. Langowago..., s. 88-89; J. Łukasiewicz, op. cit., s. 347; F. Sobalski, Przemysł Częstochowy..., s. 22.
101. Tamże, s. 24.
102. W. E. Warszar, op. cit., s. 92.
103. Tamże, s. 92 i 105.
104. F. Sobalski, Przemysł Częstochowy..., s. 23.
105. W. E. Warszar, op. cit., s. 92 i 105.
106. Obliczone na podstawie danych W. E. Warszara oraz z tab. 36 w Aneksie .
107. F. Sobalski, Rozwój przemysłu w Częstochowie w latach 1882-1900, Częstochowa 1966, s. 39/rozprawa doktorska w archiwum Zakładu Historii Polski Nowożytnej UL/.
108. Patra podrozdział - "Chałupnictwo".
109. Zakłady farbiarskie i wykończalnice często trudno było oddzielić od przędzalni i tkalni, bowiem najczęściej wielkie przedsiębiorstwa w przemyśle bawełnianym i wełnianym posiadały własne oddziały wykończalnice, stąd też dane przedstawione w tabelach są niepełne. Poza tym w 1900/1901 r. w grupie największych zakładów farbiarskich i wykończalniczych dane odnośnie liczby robotników są niepełne, ponieważ w Tow. Akc. "Zawiercie" podano oddzielnie wartość produkcji ~~fabryki~~ farbiarni i wykończalni bez ilości zatrudnionych.
110. W. E. Warszar, op. cit., s. 30-31.
111. Tamże, s. 78.
112. Tamże, s. 114.
113. I. Ihnatowicz, Przemysł Łódzki..., s. 139.
114. W. E. Warszar, op. cit., s. 115.
115. E. Litten, op. cit., s. 39.
116. S. Koszutski, Rozwój przemysłu..., s. 92; tamże, Rozwój ekonomiczny... s. 322-323; J. Łóltaszek, Chałupniczy przemysł tkacki w okręgu Łódzkim, "Ekonomista" 1928, nr 1, s. 105-140; K. Bajer, Przemysł włókienniczy na ziemiach polskich od początku XIX w. do 1939 r., Łódź 1958, s. 137; G. Miśkalewa, Studia..., T. I, s. 111-114; I. Ihnatowicz, Przemysł Łódzki..., s. 71-78; J. Świąłowski, Zakład i manufaktura włókiennicza w Żduńskiej Woli w latach 1815-1830, "Rocznik Łódzki", T. II, 1959, s. 249-270; tamże, Początki ruchu robotniczego w Żduńskiej Woli, "Rocznik Łódzki", T. XII, 1967, s. 221-244; tamże, Głos w dyskusji na Konferencji poświęconej dziejom przemysłu włókienniczego na ziemiach polskich, "Rocznik Łódzki",

- T.XII, 1967, s. 107-111; tamże głos w dyskusji B. Polki, s. 115; tamże, głos w dyskusji I. Ihnatowicza, s. 117.
117. I. Ihnatowicz, *Przemysł łódzki...*, s. 72-73.
118. J. Łukasiewicz, op. cit., s. 200-201; S. Kossutski, *Newsów ekonomiczny*, s. 326-327.
119. W. Paprocka, *Przemysł domowy, rzemiosło i chałupnictwo wsi kurpiowskiej Puszczy Zielonej*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967, d. 69.
120. Tamże, s. 66; powyższe informacje autorka podaje za: *Statystyczne opisanie Cesarstwa Polskiego*, Petersburg 1878, s. 91⁴ i arcyzm od 71,12 cm do 81,5 cm.
121. J. Łukasiewicz, op. cit., s. 331, 347-348.
122. AGAD, WIG, Wydz. Administracyjny, Ref. VII-Finansowy, 29b, nlb.
123. Tamże, sygn. 80, k. 159, 198.
124. *Obszar warszawskiej gubernii za 1896 god.*, Warszawa 1897, s. 7-8.
125. *Obszar kieleckiej gubernii za 1879 god.*, Kielce 1880; *Obszar lublińskiej gubernii za 1879 god.*, Lublin 1880; *Obszar łomżyńskiej gubernii za 1879 god.*, Łomża 1880; *Obszar radomskiej gubernii za 1879 god.*, Radom 1880; *Obszar siedleckiej gubernii za XIX 1879 god.*, Siedlce 1880.
126. *Obszar kieleckiej gubernii za 1900 god.*, Kielce 1901; *Obszar lublińskiej gubernii za 1900 god.*, Lublin 1901; *Obszar łomżyńskiej gubernii za 1900 god.*, Łomża 1901; *Obszar radomskiej gubernii za 1900 god.*, Radom 1901; *Obszar z siedleckiej gubernii za 1900 god.*, Siedlce 1901.
127. AGAD, WIG, Wydz. Administracyjny, Ref. VII-Finansowy, 80, k. 402-416.
128. NIE M. Debb, *Studia o rozwoju kapitalizmu*, Warszawa 1964, s. 273-274.
129. P. G. Ryndziński, *Krestianskaje promyslenność w poreformizmoj Rossii*, Moskwa 1966, s. 256; K. A. Pakitnow, op. cit., s. 137.
130. G. Missalowa, *Studia...*, T. I, s. 112.
131. I. Ihnatowicz, *Przemysł łódzki...*, s. 74; J. Świąłowski, *Początki ruchu*, s. 226, przypis 15.
132. I. Ihnatowicz, *Przemysł łódzki...*, s. 75; APL, AFI, 4103, k. 21-23.
133. Tamże; dane te są niepełne.
134. *Sprawozdanie książka yietrokowskiej gubernii na 1883 god.*, Petrokow 1882, s. 1-2.
135. *Obser petrokowskiej gubernii za 1881 god.*, Petrokow 1882.
136. APL, PIB, 4587, nr 532, nlb.
137. Tamże, nr 510/511.
138. Tamże, sygn. 4602, nlb.
139. Tamże, sygn. 4587, nr. 527 i 530, nlb.

140. Tamże, syg.4602, nlb.
141. APL, AFI, 4037, k. 49-50.
142. APL, AFI, „I.K.Poznański”, 798a, k.3.
143. A.m St. W-wy i Woj.W., AFI, 497, nlb.
144. Obszar pietrokovskiej guberni na 1893 god, Piotrków 1894,s.9 i prilożenie nr 2.
145. H.Brodowska, Kształtowanie się dzielnicy Bałuty w Łodzi, „Rocznik Łódzki”, tom XV, 1971, s.210.
146. APL, AFI, 4037, k.3-62.
147. J.Śmiałowski, Początki..., s.226.
148. APL, EGK, 496, k.30.
149. Tamże, k.46.
150. Dane dla włókiennictwa Królestwa Polskiego obliczone na podstawie Obszorów wszystkich 10 guberni.
151. Dane dla Królestwa Polskiego - patrz tab.8.
152. Z.Pustuła, Początki kapitału..., s.132-133, tabXVIII.
153. Dane dla włókiennictwa obliczone na podstawie tab.7; dane dla branży metalowej - Z.Pustuła, Początki kapitału..., s.133, tab.XVIII.
154. Tamże.
155. Dane dla Rosji - P.Lasszenko, Historia gospodarcza ZSRR,tom II, Warszawa 1956, s.146 - 147.
156. K.A.Pažitnow, Oчерки истории текстильной промышленности до-революционной России. Члѣпчатобумажная, льнянопеньковая и шелковая промышленность, Москва 1958, s.406, tab.92.
157. M.Lewy, Życie ekonomiczne Królestwa Polskiego, cz.II,Warszawa 1921, s.72-77.
158. Obliczono na podstawie: G.Missalowa i zespół, op.cit.,s.264, tab.51.
159. Obliczono na podstawie K.A.Pažitnow, op.cit., s.406, tab.92.
160. J.Łukasiewicz, op.cit. s.316-317.

161. Obliczono na podstawie G.Missalowa i zespół, op.cit., s.264, tab.51.
162. A.Galus, Przemysł tekstylny w rejonie Kłodzkim na tle przemysłu Śląska /1849-1914/, w: Studia i Materiały z Dziejów Śląska, tom.III, 1960, s.180.
163. K.A.Pańitnow, op.cit., s.88.
164. Dane dla Śląska Cieszyńskiego : G.Missalowa i zespół, op.cit., s.264, tab.51; dla Dolnego Śląska: A.Galus, op.cit., s.251.
165. L.Mendelson, op.cit., s.641, tab.XXXI.
166. Tamże, s.579, tab.XIX.
167. Annuaire Statistique, op.cit. 185, tab.3c.
168. K.A.Pańitnow, op.cit., s.406, tab.92.
169. B.Szulc, Statystyka teoretyczna, cz.I, Warszawa-Lódź, 1962, s.163-169; w badaniach historycznych jako pierwszy metodę miary koncentracji zastosował A.Jezierski w rozprawie : Próba analizy statystycznej rozwarstwienia wsi na ziemiach polskich na początku XX wieku, „ Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych, tom XX, 1958, s.55-68.
170. Mała encyklopedia ekonomiczna, Warszawa 1961, s.300-301.
171. Obliczono na podstawie tabeli 5 i 6.
172. Obliczeń dokonano na podstawie danych : Z.Pustuła, Początki kapitału..., s.139, tab.XXX.
173. Tamże, s.135, tab.XXIX.
174. G.Missalowa i zespół, op.cit., s.259-261, tab.47 i 48.
175. Obliczono na podstawie: Aneks tab.9, 10, 11, 12.
176. Obliczono na podstawie: Aneks tab.29, 30, 31, 32.
177. I.Pietrzak-Pawłowska, Królestwo Polskie w początkach imperia lizmu 1900/1905, Warszawa 1955, s.142.
178. K.Marks, Kapitał, tom I, Warszawa 1951, s.677.
179. Z.Pustuła, Początki kapitału..., s.144-145.
180. Tamże, s.145.
181. S.A.Kempner, Kredyt przemysłowy, „Biblioteka Warszawska ", 1897, tom I, s.226.

182. B.Konsutski, *Roswój ekonomiczny...*, s.300; Z.Pustuła, *Początki kapitału...*, s.146-147.
183. Pamiatnaja kniżka petrokowskoj guberni na 1900 god, Petrokow 1900, s.42; B.Pełka, *Kapitał krajowy i obcy oraz pierwsze spółki akcyjne w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego w latach 1878-1886*, „Rocznik Łódzki”, 1967, tom XII, s.18-20; B.A.Dimitriew-Mamonow, *op.cit.* s.231.
184. W.Puś, *Rola spółek akcyjnych w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX wieku*, w: „Pamiętnik I Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie 9-13 września 1969 r.”, referaty i dyskusja, cz. IV, sekcja V-X, s.142.
185. Obliczono na podstawie B.A.Dimitriew-Mamonow, *op.cit.* 122
186. Obliczono na podstawie: W.E.Warzar, *op.cit.*; B.A.Dimitriew-Mamonow, *op.cit.*; patrz także W.Puś *op.cit.*, s.142.
187. A.Galos, *op.cit.* s.165; H.Blumberg, *Zur Finanzierung der Aktiengesellschaften*, w: „Studien zur Geschichte der Industriellen Revolution in Deutschland, Berlin 1960, s.188-189.
188. F.Cierniewski, *Okręg bielski przemysłu wełnianego*, Poznań 1947, s.12.
189. L.Mandelson, *op.cit.*, s.40.
190. B.A.Dimitriew-Mamonow, *op.cit.* s. 1482-1483.
191. *Rocznik Informacyjny o spółkach akcyjnych w Polsce*, Warszawa, 1929, poz.904; *The World's Wool*, London, b.d.w, s.537.
192. *L' industrie textile au temps du second Empire*, Paris, 1956, s.102 i 113.
193. Porównań dokonano na podstawie danych Z.Pustuły, *Początki kapitału...*, s.171, tab.XLII, oraz B.A.Dimitriewa-Mamonowa, *op.cit.*

194. Obliczeń dokonano na podstawie: Z. Pustuła, Poosałki kapitału..., s. 149, tab. XXXII i 171, tab. XLII.
195. I. Ihnatowicz, Przemysł Łódzki..., s. 80, tab. 23.
196. B. A. Dimitriew-Mamonow, op. cit., s. 298, 521, 600, 833, 1292.
197. Tamże, s. 231.
198. I. Ihnatowicz, Przemysł Łódzki..., s. 84-85.
199. B. A. Dimitriew-Mamonow, op. cit., s. 461, 516; A mSt. 4-wy i Woj. W., AFI, 1244, nlb.
200. C. Missalowa i zespół, op. cit., s. 239-tam również wykaz zagranicznych spółek akcyjnych.
201. "Gazeta Warszawska", 1900, nr 210, s. 4; B. A. Dimitriew-Mamonow, op. cit., s. 253; I. Ihnatowicz, op. cit., s. 116.
202. B. A. Dimitriew-Mamonow, op. cit., s. 1544-1545; I. Pietrzak-Pawłowska, Królestwo Polskie..., s. 132.
203. APL, PIS, 4653, k. 370; 4662, nlb.
204. Pamiatnaja kniżka petrorowskiej guberni na 1893 god, Petrokow 1892, s. 77; B. A. Dimitriew-Mamonow, op. cit., s. 902-903.
205. APL, PIS, 4602, nlb; Pamiatnaja kniżka na 1893 god, s. 72; B. A. Dimitriew-Mamonow, op. cit., s. 524.
206. APL, PIS, 4665, nlb; B. A. Dimitriew-Mamonow, op. cit., s. 1095.
207. I. Ihnatowicz, Przemysł Łódzki..., s. 81-82: obliczył stopę zysku dla przemysłu Łódzkiego za 1883 r., dla bawełny -30%, wełny -14%.
208. Dane z: E. Boonowska, op. cit., s. 33, 49; ~~Przemysł Łódzki~~
209. Tamże, s. 96, 121; APL, AFI, 798a, k. 27, 32; I. Ihnatowicz, Przemysł Łódzki..., s. 81, 82.
210. Tamże, s. 133; Spisok fabrik, op. cit., s. 27.
211. W. Załęski, Przemysł handlowy i fabryczny w Cesarstwie Rosyjskim i Królestwie Polskim, "Biblioteka Warszawska", 1888, t. IV, s. 181.
212. Dane z : APL, AFI, 6, k. 2, 3, 7.
213. Dane z AGAD, WRG, 29b, nlb.
214. Dane z AGAD, WRG, bez syg., k. 199; Obsor warszawskiej guberni za 1884 god, Warszawa 1885, s. 5; Obsor warszawskiej guberni za 1888 god, Warszawa 1889, s. 7.
215. A mSt. 4-wy i Woj. W., AFI, 497, nlb.
216. Z. Isdebski, J. Tudrej, Kierownicy przedsiębiorstw Kapitalistycznych, Łódź 1963, s. 18.
217. Dane z APL, PIS, 4665, nlb; APL, AFI, 551, nlb; 314, k. 28; 798a, k. 36.
218. Otczoł I. I. Januła po iasledowaniju promyszlennosti Carstwa Polsko go, Petersburg 1888, s. 137-142, tab. 21122; J. Pijszek, Przemysł włókienniczy, ..., s. 38.

219. APL, AFI, 798a, k. 33; 6, k. 2; APL, PIE, 4665, n1b; APL, AFI, 2226, k. 1; 13, k. 2.

220. I. Pietrzak - Pawłowska, Królestwo Polskie..., s. 142.

ROZDZIAŁ III.

DYNAMIKA ROZWOJU PRZEMYSŁU WŁÓKIENNICZEGO
W KRÓLESTWIE POLSKIM W LATACH 1870-1900

Zmiany w strukturze i koncentracji przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim w omawianym okresie wpłynęły z kolei na tempo wzrostu produkcji oraz zatrudnienia w tej branży.

W poniższym rozdziale przedstawiono dynamikę rozwoju włókiennictwa w Królestwie Polskim na tle przebiegu światowych cykli koniunkturalnych. Bowiem obok przedstawionych w rozdziale I czynników powodujących rozwój przemysłu tekstylnego, również bardzo poważny wpływ wywierała koniunktura gospodarcza w świecie, a szczególnie w Europie i Rosji.

Najtrudniejszym problemem przy opracowaniu zagadnienia dynamiki rozwoju branży włókienniczej jest sprawa źródeł statystycznych. W dotychczasowej literaturze historycznej już niejednokrotnie zwracano uwagę na niedoskonałość rosyjskiej statystyki urzędowej.¹ Zarzuty dotyczyły głównie metod zbierania materiałów statystycznych, błędnego określania przynależności branżowej niektórych zakładów, jak również saliczenia w poczet przedsiębiorstw przemysłowych drobnych zakładów rzemieślniczych. Powyższe mankamenty uwidaczniają się szczególnie w corocznych sprawozdaniach gubernatorów tzw. „Obsorach” poszczególnych gubernii. Ten typ źródła statystycznego został uznany w najnowszej literaturze historycznej za mało przydatny do badań naukowych.² „Obsory” bowiem w odróżnienie od wykorzystanych w rozdziale II skorowidzów i spisów zakładów przemysłowych, zawierają jedynie sumaryczne zestawienia statystyczne dotyczące ilości zakładów, wartości produkcji oraz ilości robotników. W związku z tym materiał ten nie nadaje się do dalszego opracowania. Wydaje się,

że na ogół należy się zgodzić z powyższymi sstrzeżeniami. Przy korzystaniu z danych statystycznych zawartych w „Obzorach” należy przede wszystkim odrzucić liczby dotyczące ilości zakładów przemysłowych ponieważ z reguły do jednej grupy zaliczano wielkie przelasi biorstwa przemysłowe wraz z firmami rzemieślniczymi. Dane z „Obzorów” wielokrotnie przewyższają ilość zakładów włókienniczych obliczoną na podstawie skorowidza P.A.Orłowa/tab.1/.

Tab.1 Porównanie danych statystycznych dotyczących przemysłu włókienniczego z „Obzorów” ze statystyką P.A.Orłowa

Lata		Obsory	Orłow	stosunek w % Orłowa do Obsor- ów
1879	Zakłady	13 046	472	3,6
	Wartość prod. w tys.rb	57 817	49 368	85,3
	Robotnicy	45 256	27 890	61,6
1893	Zakłady	1197	533	44,9
	Wartość prod. w tys.rb	114 827	100 473	87,5
	Robotnicy	78 175	65 503	83,7

Tab.oprac.na podstawie: J.Łukasiewicz, Przewrót techniczny w przemyśle Królestwa Polskiego w l. 1852-1886, Warszawa 1963, s.205; Obzory 10 guberni KP za 1893 r., dane z Orłowa- patrz rozdz.II tab. 1,3.

Natomiast dane dotyczące liczby robotników, jak również wartości produkcji są bardziej porównywalne z danymi Orłowa. Wydaje się więc, że statystykę „Obzorów” można wykorzystać do opracowania

tempa rozwoju branży włókienniczej biorąc pod uwagę jedynie dwa wyznaczniki rozwoju włókiennictwa, a mianowicie wartość produkcji i liczbę zatrudnionych. Ważnym argumentem na rzecz wykorzystania „Obsorów”³, jest fakt, iż nie posiadamy dla omawianego okresu innych źródeł statystycznych zawierających coroczne dane odnośnie rozwoju przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim. „Obsory” pomimo wyżej wymienionych mankamentów są jedynym źródłem pozwalającym na przedstawienie dynamiki rozwoju branży włókienniczej na przestrzeni długiego trendu chronologicznego. Pozatym materiały te są jednolite tak pod względem metody zbierania danych, jak i ich opracowania.

Wydało się iż należy kategorycznie odrzucić próby weryfikacji danych z „Obsorów”, jak czynił to S. Koszutski, kierując się uwagami W. Załęskiego.⁴ Zaniżanie lub zawyżanie danych statystyk „Obsorów” w zasadzie nic nie daje, szczególnie przy opracowywaniu zagadnień dynamiki rozwoju produkcji przemysłowej, kiedy najważniejszą sprawą jest ukazanie tempa wzrostu produkcji i za trudnienia nie zaś wielkości w liczbach bezwzględnych.

Mając na uwadze wszystkie zastrzeżenia dotyczące materiałów statystycznych zawartych w „Obsorach”, postanowiono w niniejszej pracy korzystać z tego źródła, biorąc pod uwagę jedynie dwa wyznaczniki rozwoju branży włókienniczej – wartość produkcji oraz liczbę robotników.

Dla opracowania globalnych danych dotyczących liczby robotników oraz wartości produkcji w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego w latach 1870 – 1900 wykorzystano następujące materiały: za lata 1871 – 1885 opracowane przez J. Łukasiewicza /na podstawie „Obsorów”/⁵, następnie dla lat 1886–1896 na podstawie statystyki „Obsorów” wszystkich guberni Królestwa Polskiego dokonano obliczeń samodzielnych, dane dla 1870 r. przyjęto za

W. Załęski⁶, zaś dla 1900 roku wg spisu W. W. Warzara.⁷ W związku z brakiem w bibliotekach polskich "Obsorów" guberni kaliskiej i warszawskiej za okres 1897 - 1899⁸, należało uzupełnić tę lukę przy pomocy innych materiałów. W literaturze statystycznej istnieją podane przez W. Załęskiego dane statystyczne odnośnie przemysłu włókienniczego za 1897 rok,⁹ jednakże w porównaniu z materiałami za 1896 r. oraz 1900 r. są one wprost niewiarygodnie wysokie. Gdybyśmy przyjęli wartość produkcji i liczbę zatrudnionych wg. W. Załęskiego okazałoby się, iż między rokiem 1896 a 1897 wartość produkcji branży włókienniczej w Królestwie Polskim wzrosła o ponad 100 % / ze 118 522 tys. rb do 251 178 tys. rb / zaś liczba zatrudnionych o około 35 % / z 85 318 do 115 184. W. Załęski tak wysoki wzrost produkcji i zatrudnienia tłumaczył nie tylko rzeczywistym postępem wytwórczości przemysłowej, „ale także ulepszonymi sposobami zbierania danych statystycznych”.¹⁰ Trudno powiedzieć na ile opinia ta jest słuszna. Dla bliższego wyjaśnienia tej sprawy dane W. Załęskiego z 1897 r. porównano z materiałami statystycznymi dotyczącymi wartości produkcji największego ośrodka włókienniczego w Królestwie Polskim - Łodzi. Dane statystyczne odnośnie wartości produkcji branży włókienniczej w Łodzi opracował na podstawie materiałów archiwalnych I. Ichnatowicz.¹¹ Porównując dane statystyczne dla przemysłu Łódzkiego z globalną wartością produkcji włókiennictwa w Królestwie Polskim wg. W. Załęskiego okazuje się, iż Łódź w 1897 r. skupiała tylko 35,8 % / 90 000 tys. rb : 251 178 tys. rb tej produkcji. Tymczasem w całym omawianym okresie, jak wykazano to w rozdziale II / por. tab. 1, 2, 3, 4 / udział Łodzi w globalnej wartości produkcji przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim wynosił: najwięcej w 1879 r. - 62,3 % i w 1884 r. - 63,9%, najmniej w 1893 r. - 58,6 % oraz w 1900 r. - 58,82 %. Tak więc

dane W. Załęskiego są nieporównywalne z innymi materiałami w związku z czym należy je odrzucić. Trudno oczywiście udowodnić czy są to liczby wyolbrzymione, nie możemy bowiem twierdzić, że inne dane statystyczne z tego okresu są bliższe prawdy. Ponieważ jak już wspomniano metody zbierania, jak również opracowywania materiałów statystycznych w Rosji pozostawiały wiele do życzenia.¹² Jednakże jak już wspomniano wyżej dane statystyczne W. Załęskiego za 1897 r. dotyczące wartości produkcji i zatrudnienia we włókiennictwie Królestwa Polskiego są nie do przyjęcia przy opracowywaniu rozwoju tej branży przemysłowej w okresie długiego trądu chronologicznego, ze względu na nieporównywalność z pozostałymi materiałami.

W związku z powyższymi uwagami dla 1897 r. wartość produkcji przyjęto ze M. Lewym, który korzystał ze statystyki pt. „Swod danych fabryczno-zawodowej przemysłowości Rosji”.¹³ Wartość produkcji wg. tego źródła w omawianym roku wynosiła 175 461 tys. rb.¹⁴ Liczby te są w większym stopniu porównywalne tak z danymi z lat poprzednich wg. „Obsorów” oraz wg. W. M. Barzara za 1900 r. / tab.2 /, jak również z materiałami I. Ihnatowicza za 1897 r. dotyczącymi Łodzi.¹⁵ W stosunku do danych M. Lewego wartość produkcji Łodzi w 1897 r. stanowiła 51,2 % / 90 000 tys. rb. : 175 461 tys. rb. / globalnej wartości produkcji branży włókienniczej w Królestwie Polskim. Tak więc dane statystyczne odnośnie wartości produkcji wg. „Swoda danych ...” można przyjąć bez obawy większego błęd. Pozostałe lata 1898 i 1899, dla których nie posiadamy materiałów statystycznych zostały uzupełnione przy pomocy obliczeń szacunkowych / tab.2, 3, 4, 5 /.

1. Cykliczny rozwój przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim w latach 1870 - 1900

Zagadnienie dynamiki rozwoju przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim w ostatnim trzydziestolecu XIX w. należy rozpa-

Tab. 2 ZATRUDNIENIE I WARTOŚĆ PRODUKCJI W PRZEMYSŁE
WŁÓKIENNICZYM KRÓLESTWA POLSKIEGO
w latach 1870 - 1900

Lata	Liczba robotników	Wskaźnik % jėdnopod- stawowy	Wskaźnik % łańcuchowy	Wartość produkcji w tys.rb.	Wskaźnik % jėdnopod- stawowy	Wskaźnik % łańcuchowy
1870	20 222	100,0	-	15 425	100,0	-
1871	28 097	138,9	138,9	18 131	117,5	117,5
1872	28 656	141,7	101,9	18 069	117,1	99,6
1873	26 229	129,7	91,5	18 534	120,1	102,5
1874	28 053	138,7	106,9	20 995	135,7	113,0
1875	30 529	150,9	108,8	23 265	150,8	111,0
1876	33 132	163,8	108,5	23 440	151,9	100,7
1877	35 583	175,9	107,3	26 209	169,9	111,8
1878	43 016	212,7	120,8	46 055	298,5	175,7
1879	42 937	212,3	99,8	56 747	367,8	123,2
1880	51 137	252,8	119,0	57 318	371,5	101,0
1881	51 751	255,9	101,2	59 894	388,2	104,4
1882	55 589	274,8	107,4	67 785	439,4	113,1
1883	59 288	293,1	106,6	69 447	450,2	102,4
1884	53 204	263,0	89,7	63 611	412,3	91,5
1885	62 261	307,8	117,0	67 160	435,3	105,5
1886	62 733	310,2	100,7	72 110	467,4	107,3
1887	51 370	254,0	81,8	73 923	479,2	102,5
1888	58 123	287,4	113,1	83 183	539,2	112,5
1889	69 321	342,7	119,2	94 885	615,1	114,0
1890	52 104	257,6	75,1	77 053	499,5	81,2
1891	53 000	262,0	101,7	78 584	509,4	101,9
1892	73 591	363,9	138,8	108 357	702,4	137,8
1893	78 175	386,5	106,2	114 827	744,4	105,9
1894	82 994	410,4	106,1	112 980	732,4	98,3
1895	85 841	424,4	103,4	118 274	766,7	104,6
1896	85 318	421,9	99,3	118 522	768,3	100,2
1897	103 000	509,3	120,7	175 461	1137,5	148,0
1898	104 000	514,2	100,9	183 700	1190,9	103,7
1899	106 000	524,1	101,9	184 600	1196,7	101,6
1900	115 034	568,8	108,5	182 814	1185,1	98,8

Tab. oprac. na podstawie: za rok 1870- Boskarskiy "Biblioteka Warszawska" 1873, tom II, s. 1-55; za lata 1871 - 1886 - J. Łukasiewicz, Przewrót techniczny w przemyśle Królestwa Polskiego w latach 1852-1886, Warszawa 1963; za lata 1887 - 1896 - „Obszary” wszystkich guberni Królestwa Polskiego; rok 1900 - Spisok fabrik i zawodow jėwropejskoj Rosnii, opr. W. E. Warzar, Petersburg 1903; oraz M. Lewy, Życie ekonomiczne Królestwa Polskiego, t. II Warszawa 1921, rok 1897 także za M. Lewym; lata 1898 i 1899 - obliczenia szacunkowe.

trywać na tle światowych cykli koniunkturalnych / powtarzających się długotrwałych wahań w rozwoju gospodarki kapitalistycznej /. Problem ten posiada szczególne znaczenie, właśnie w okresie który obejmuje niniejsza praca. Bowiem w drugiej połowie XIX w., w związku z ogólnym rozwojem życia gospodarczym ziem polskich spowodowanym przemianami społecznymi, jak również dokonującą się rewolucją przemysłową, całość życia gospodarczego Królestwa Polskiego, w tym głównie przemysłu poprzez powiązania z rynkiem zagranicznym była zależna od wahań światowej koniunktury gospodarczej. Jak wykazano w dalszej części pracy, szczególnie widoczną była zależność w rozwoju przemysłu Królestwa Polskiego od sytuacji w gospodarce państwa rosyjskiego, którego teren był naturalnym rynkiem zbytu dla tego przemysłu, głównie zaś branży włókienniczej / patrz rozdział I /.

Ogólny rozwój przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim przedstawiał się następująco: między rokiem 1870 a 1900 nastąpił prawie dwunastokrotny wzrost wartości produkcji, natomiast zatrudnienie w tych latach zwiększyło się ponad 5,5 krotnie / tab.2 /. W poszczególnych działach produkcji włókienniczej tempo wzrostu produkcji i zatrudnienia było bardziej zróżnicowane. Spośród trzech podstawowych działów włókiennictwa w Królestwie Polskim / bawełna, wełna, oraz przemysł lniano-jutowo-konopny / najbardziej dynamiczny rozwój zanotowano w przemyśle wełnianym. W latach 1870 - 1900 wartość produkcji tego działu włókiennictwa wzrosła ponad 18 razy, a liczba zatrudnionych prawie 10-krotnie / tab.3 /.

W szybkim tempie następował także rozwój produkcji w przemyśle lniano-jutowo-konopnym. Wskaźnik wzrostu wartości produkcji w omawianych latach wyniósł 876,2 %, natomiast liczba robotników zwiększyła się prawie 5-krotnie / tab.4 /.

Tab. 3 WARTOŚĆ PRODUKCJI I LICZBA ROBOTNIKÓW
W PRZEMYSLE WĘGLIANYM
KROLESTWA POLSKIEGO w latach 1870-1900

Lata	W e ń a					
	Wartość produkcji w tys. rubli	%	%	Liczba robotników	%	%
1870	4 000	100,0	-	4 152	100,0	-
1871	4 300	107,5	107,5	5 600	134,8	134,8
1872	3 800	95,0	88,3	4 800	115,6	85,7
1873	4 695	117,3	123,5	4 463	107,4	92,7
1874	7 803	195,0	166,1	5 930	142,8	132,8
1875	8 340	208,5	106,8	5 928	142,7	99,9
1876	9 014	225,3	108,0	6 778	163,2	114,3
1877	11 451	286,2	127,0	7 879	189,7	116,2
1878	15 403	385,0	134,5	9 406	226,5	119,3
1879	20 580	514,5	133,6	11 376	273,9	120,9
1880	21 349	533,7	103,7	12 529	301,7	110,1
1881	18 597	464,9	87,1	10 461	251,9	83,4
1882	21 284	532,1	114,4	11 359	273,5	108,5
1883	20 138	503,4	94,6	11 403	274,6	100,3
1884	13 198	329,9	65,5	8 375	201,7	73,4
1885	19 149	478,7	145,0	11 988	288,7	143,1
1886	28 671	716,7	149,7	17 165	413,4	143,1
1887	27 945	698,6	97,4	17 548	422,6	102,2
1888	31 068	776,7	111,1	20 395	491,2	116,2
1889	39 074	976,8	125,7	25 129	605,2	123,2
1890	30 001	750,0	76,7	21 163	512,1	84,6
1891	34 000	850,0	113,3	22 000	529,8	103,4
1892	39 640	991,0	116,5	26 962	649,3	122,5
1893	43 506	1087,6	109,7	27 567	663,9	102,2
1894	49 362	1234,0	113,4	33 310	802,2	120,8
1895	52 973	1324,3	107,3	34 253	824,9	102,8
1896	50 224	1255,6	94,8	33 007	794,3	96,3
1897	72 000	1800,0	143,3	37 000	891,1	112,0
1898	75 000	1875,0	104,1	38 000	915,2	102,7
1899	77 000	1925,0	102,6	38 000	915,2	100,0
1900	75 855	1896,3	98,5	40 874	984,4	107,5

Źródło: patrz tab. 2

Najniższym tempem wzrostu charakteryzował się natomiast przemysł bawełniany. Był to jak wiadomo główny dział włókiennictwa w Królestwie Polskim skupiający największą sumę globalnej wartości produkcji / od 66,1 % w 1870 r. do 43,2 % w 1900 r./, jak również najwyższą liczbę robotników / od 67,2 % w 1870 r. do 42,3 % w 1900 r.¹⁷ . Wartość produkcji zakładów bawełnianych w Królestwie Polskim wzrosła w latach 1870 - 1900 ponad 7,7 raza , zaś liczba robotników ponad 3,5 krotnie / tab.5 /.

Powyższe dane dotyczące dynamiki rozwoju całej branży włókienniczej, jak i poszczególnych jej działów wskazują na /prawidłową pod względem ekonomicznym / przewagę tempa wzrostu wartości produkcji nad zatrudnieniem. Taka sytuacja była następstwem szybkiego postępu technicznego w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego, szczególnie po zwycięstwie przewrotu techniczno-przemysłowego.¹⁸

Krańcowe wskaźniki wzrostu produkcji i zatrudnienia w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego na przestrzeni ostatnich trzydziestu lat XIX w. nie daje właściwego obrazu rozwoju tej branży w omawianym okresie. W związku z tym dokonano analizy rocznej, która pozwoliła na uchwycenie cyklicznych wahań w rozwoju przemysłu tekstylnego w Królestwie Polskim.

Na podstawie krzywej rozwoju branży włókienniczej w Królestwie Polskim w latach 1870 - 1900, wykreślonej wg danych o wartości produkcji / wykres 1 / ustalono ramy chronologiczne poszczególnych cykli koniunkturalnych. Biorąc pod uwagę kolejność poszczególnych faz cyklu / ożywienie, rozkwit, kryzys i depresja / pierwszy okres cykliczny zaczął się w 1866 r. ożywieniem po kryzysie surowcowym / 1861 - 1865 / a zakończył w 1876. Drugi cykl koniunkturalny obejmował lata 1877 - 1886, trzeci 1887 - 1892, zaś ostatni - czwarty 1893 - 1900.¹⁹

Tab. 4 WARTOŚĆ PRODUKCJI I LICZBA ROBOTNIKÓW W PRZEMYSLE
LNIANO-JUTOWO-KONOPNYM KRÓLESTWA POLSKIEGO
w latach 1870 - 1900

Lata	Wartość produkcji w tys.rb.	Wskaźnik % jedno- podstawowy	Wskaźnik % łańcuchowy	Liczba robotników	Wskaźnik % jedenpod- stawowy	Wskaźnik łańcucho- wy
1870	1 300	100,0	-	2 491	100,0	-
1871	1 200	92,3	92,3	2 500	100,0	100,3
1872	1 360	104,6	113,3	3 000	120,4	120,0
1873	1 506	115,8	110,7	3 022	121,3	100,7
1874	1 488	114,4	98,8	2 922	117,3	96,6
1875	1 486	114,3	99,8	3 300	132,4	112,9
1876	1 570	120,7	105,6	3 450	138,4	104,5
1877	1 599	123,0	101,8	3 730	149,7	108,1
1878	1 800	138,4	112,5	4 800	192,6	128,6
1879	2 265	174,2	125,5	5 307	213,3	110,5
1880	2 204	169,5	97,3	5 014	201,2	94,4
1881	2 406	185,0	109,1	6 200	248,8	123,6
1882	3 015	231,9	125,3	7 348	294,9	118,5
1883	3 500	269,2	116,0	8 000	321,1	108,8
1884	3 735	287,3	106,7	8 100	325,1	101,2
1885	4 388	337,5	117,4	8 400	337,2	103,7
1886	4 515	347,3	102,8	8 700	349,2	103,5
1887	4 800	369,2	106,3	8 300	333,1	95,4
1888	6 159	473,7	128,3	8 468	339,9	102,0
1889	6 217	478,2	100,9	8 700	349,2	102,7
1890	6 500	500,0	104,5	7 300	293,0	83,9
1891	5 908	454,4	90,8	7 400	297,0	101,3
1892	6 800	523,0	115,0	8 000	321,1	108,2
1893	7 345	565,0	108,0	9 185	368,7	114,8
1894	6 800	523,0	92,5	9 795	393,2	106,6
1895	7 546	580,4	110,9	10 352	415,5	105,6
1896	7 470	574,6	98,9	9 911	397,8	95,7
1897	9 643	741,7	129,0	9 800	393,4	98,8
1898	11 000	846,1	114,0	10 400	417,5	106,1
1899	11 000	846,1	100,0	10 600	425,5	101,9
1900	11 391	876,2	103,5	12 448	499,5	117,4

Źródło: patrz tab.2 oraz dla lat 1887, 1890, 1892, 1898 i 1899 obli-
czenia szacunkowe wg. danych dla Zakładów Żyrardowskich oraz danych
ogólnych dla całego włókiennictwa Królestwa Polskiego.

TAB. 5 WARTOŚCI PRODUKCJI I LICZBA ROBOTNIKÓW
W PRZEMYSLE BAWELNIANYM
KROLESTWA POLSKIEGO w latach 1870-1900

Lata	Bawolna					
	Wartość produkcji w tys. rubl.	%	%	Liczba robotników	%	%
1870	10 200	100,0	-	13 605	100,0	-
1871	10 433	102,2	102,2	14 000	102,9	102,9
1872	11 870	116,3	113,7	14 000	102,9	100,0
1873	12 215	119,7	102,9	13 000	95,5	92,8
1874	11 675	114,4	95,5	13 443	98,8	103,4
1875	12 820	125,6	109,8	15 375	113,0	114,3
1876	11 506	112,8	89,7	15 006	110,2	97,6
1877	10 999	107,8	95,5	14 439	106,1	96,2
1878	26 334	258,1	233,4	19 331	142,0	133,8
1879	32 313	316,7	122,7	18 849	138,5	97,5
1880	30 636	300,3	94,8	19 371	142,3	102,7
1881	33 581	329,2	109,6	22 782	167,4	117,6
1882	40 333	395,4	120,1	24 188	177,7	106,1
1883	42 178	413,5	104,5	27 161	199,6	112,2
1884	44 902	440,2	106,4	26 941	198,0	99,1
1885	41 885	410,6	93,2	31 433	231,0	116,7
1886	37 861	371,1	90,3	28 286	207,9	89,9
1887	39 394	386,2	104,0	23 774	174,7	82,6
1888	42 627	417,9	108,2	26 116	191,9	109,8
1889	45 685	447,8	107,1	30 144	221,5	115,4
1890	41 022	402,1	89,7	25 613	188,2	84,9
1891	48 000	470,5	117,0	26 000	191,1	101,5
1892	57 258	561,3	119,2	30 925	227,3	118,9
1893	57 327	562,0	100,1	30 713	225,7	99,3
1894	47 622	466,8	83,0	30 165	221,7	98,2
1895	47 682	467,4	100,1	30 442	223,7	100,9
1896	49 820	488,4	104,4	31 598	232,2	103,7
1897	74 000	725,4	148,5	43 644	320,8	138,4
1898	77 000	754,9	104,0	44 000	323,4	100,8
1899	78 000	764,7	101,2	44 990	330,7	102,2
1900	79 086	775,3	101,3	48 733	358,1	108,3

Źródło: patrz tab. 2

Tempo rozwoju przemysłu włókienniczego w kolejnych cyklach koniunkturalnych przedstawiało się następująco / tab.6 /.

Tab.6 Wzrost wartości produkcji i liczby robotników w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego w okresie osterech cykli koniunkturalnych w latach 1866 - 1900.

Cykle koniunktury	Wzrost wartości produkcji w tys. rb.	Wzrost w %	Wzrost liczby robotników	Wzrost w %
1866-1876	15 443 : 23 440	151,7	24 191 : 33 132	136,9
1877-1886	26 210 : 72 110	175,1	35 583 : 62 733	176,3
1887-1892	73 923 : 108 357	146,5	51 370 : 73 591	143,2
1893-1900	114 827 : 181 814	159,2	78 175 : 115 034	147,1

Tab.oprac.na podstawie: patrz tab.2 oraz dane dla 1866 r. - J.Lukasiewica, op.cit., s.203.

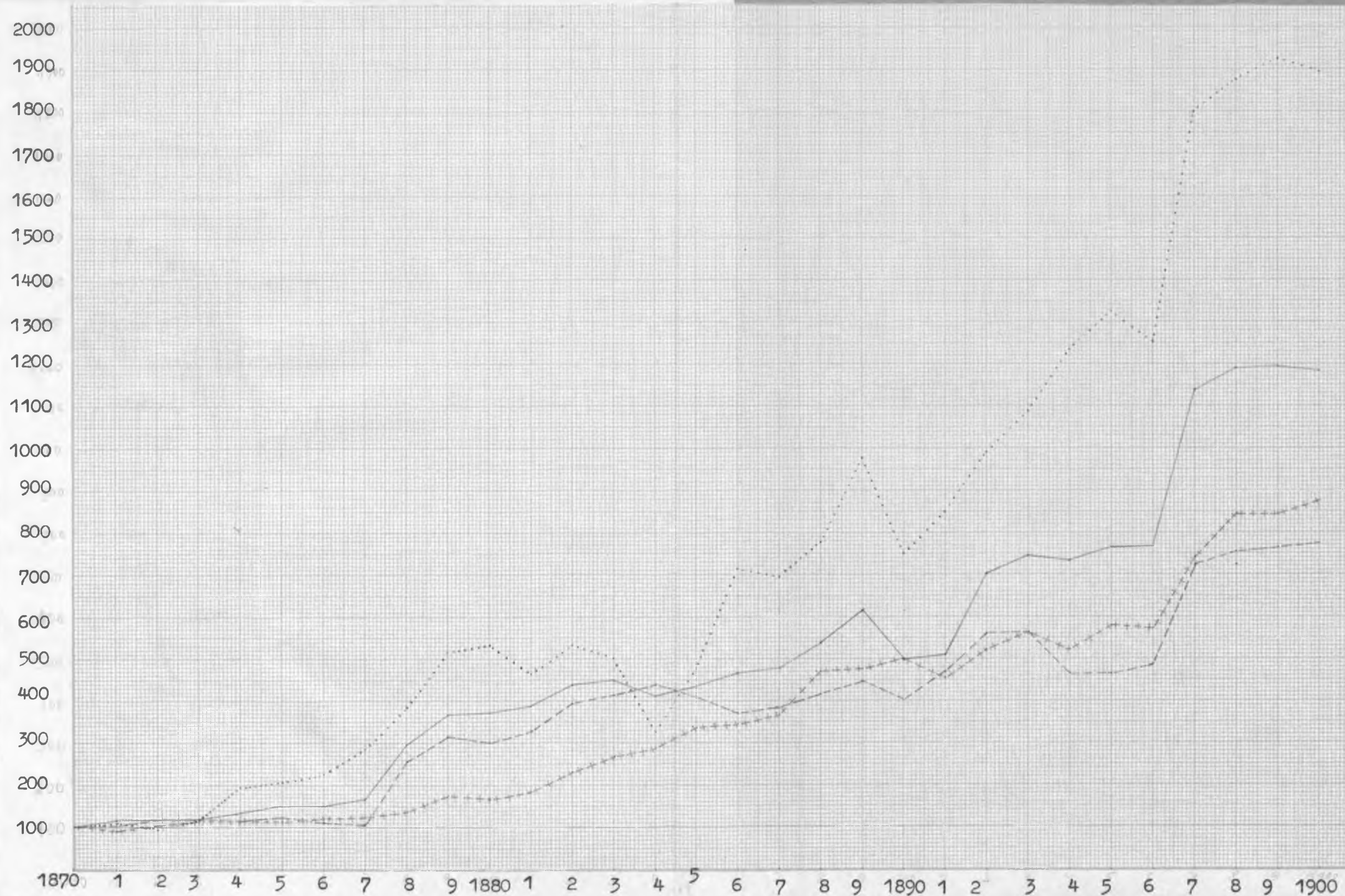
Przemysł włókienniczy w Królestwie Polskim w okresie pierwszego cyklu koniunkturalnego 1866 - 1876.

W okresie pierwszego cyklu koniunkturalnego szeregową analizę tempa rozwoju włókiennictwa rozpoczęto od 1870 r., ponieważ poza danymi z 1866 r., nie posiadamy materiałów statystycznych dla lat 1867 - 1869. Jednakże rozwój produkcji włókienniczej w tych latach był raczej niewielki, bowiem wartość produkcji z 1870 r. / 15 425 tys rb / równa jest wartości produkcji z 1866 r. / 15 443 tys rb /.

Krzywą rozwoju produkcji włókienniczej w latach 1870-1876 wykazuje tendencję stałego lecz powolnego wzrostu / wykres 1 /. Jedynie w 1872 r. nastąpiło salamszenie produkcji wynoszące w stosunku do 1871 r. 0,4 % / tab.2 /. Ten nieznaczny spadek produkcji był odbiciem światowego kryzysu ekonomicznego z 1873 r., który

Wykres 1. Wzrost wartości produkcji w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego w l. 1870-1900 /w %/.

— włókiennictwo ogółem
 - - - - - bawełna
 wełna
 + + + + + przemysł lniano-jutowo-konopny

w Rosji z powodu przyczyn wewnętrznych / nieurodziej w 1871 r. /
rozpoczął się już w 1872 r. ²⁰

Światowy kryzys lat siedemdziesiątych XIX wieku najwcześniej pojawił się w sferze giełdy i kredytu. ²¹ W Stanach Zjednoczonych już w 1871 r. stopa dyskontowa przekroczyła normalny sezonowy poziom. Natomiast w latach 1873 - 1878 zanotowano tam 47 tys bankructw, głównie instytucji kredytowych oraz firm przemysłowych na ogólną sumę 1,2 mld dolarów. W Austrii w wyniku krachu na giełdzie wiedeńskiej w 1873 r. 135 towarzystw akcyjnych uległo likwidacji. Zaś w Niemczech w 1874 r. na 195 banków ²² sbankrutowało 40.

Już w październiku 1872 r. miał miejsce początek kryzysu pieniężnego w Rosji, dotknął on głównie Moskwę oraz większe ośrodki przemysłowe. ²³ Kryzys finansowy spowodował z kolei załamanie w przemyśle i handlu, przedsiębiorstwom uderzył ^Wprzemysł ciężki, głównie zaś ^Wbudownictwo kolejowe. W Cesarstwie Rosyjskim w 1872 r. nastąpił spadek w rozbudowie kolejnictwa w stosunku do 1871 r. o 75,2 % / z 2910 km do 719 km /. ²⁴

W przemyśle lekkim kryzys lat siedemdziesiątych rozpoczął się nieco później. W Rosji kryzys we włókiennictwie miał dwie fazy, pierwszą w latach 1872/3 i drugą 1876/7. W produkcji bawełnianej załamanie nastąpiło już w końcu 1872 r. Przyczyną tego był wzrost cen surowca importowanego, w wyniku nieurodzaju bawełny ^WUSA, w związku z czym wzrosły także ceny na gotowe wyroby bawełniane. Zużycie bawełny w 1873 r. zmniejszyło się w stosunku do 1871 r. o 17 % / 57 330 ton : 68 796 ton / oraz eksport wyrobów bawełnianych o 3 %. ²⁵

Ponadto w Rosji w omawianych latach nastąpiły trudności w sbycie towarów, spowodowane ograniczeniem chłonności rynku wewnętrznego, na skutek pogorszenia się sytuacji materialnej ludności

w i o j s k i e j w wyniku wspomnianego już niurodzaju słoń w 1871 r. lata 1871 - 1872 były w Rosji okresem głodowym.²⁶

Ponownie załamanie kryzysowe w przemyśle włókienniczym Rosji nastąpiło w 1875 r., kryzys najbardziej dał się odczuć w przemyśle bawełnianym.²⁷ Surowca bawełny w omawianym roku zmniejszyło się w stosunku do 1875 r. o 10% /z 85 176 ton do 76 986 ton/ - /tab. 1/. W całej branży włókienniczej Rosji obydwie fazy kryzysu lat siedemdziesiątych przebiegały raczej łagodnie. W 1873 r. globalna wartość produkcji we włókiennictwie zmniejszyła się w stosunku do 1872 r. saleknie o 2,6% /z 227 500 tys. rb do 221 800 tys. rb/, a w 1876 r. w stosunku do 1875 r. o 3% /z 226 300 tys. rb do 219 700 tys. rb/.²⁸

W tym czasie, jak już zaznaczono omawiany kryzys nie wywarł większego wpływu na rozwój włókiennictwa w Królestwie Polskim. Trzeba jednakże zaznaczyć, że kryzys rozwoju całej branży niweluje załamania w tempie wzrostu poszczególnych działów przemysłu włókienniczego. W 1872 r. nastąpiło wyraźne załamanie produkcji w przemyśle wełnianym Królestwa Polskiego, spadek wartości produkcji w stosunku do 1871 r. wynosił 11,7%, a zatrudnienie 14,5% / tab. 3 /. W następnym 1873 r. nastąpiło dalsze obniżenie liczby zatrudnionych w przemyśle wełnianym o 7,3% w stosunku do roku 1872. Ogółem w 1873 r. w stosunku do przedkryzysowego 1871 r., liczba zatrudnionych w przedsiębiorstwach wełnianych Królestwa Polskiego spadła o 20,4% / tab. 3/. Kryzys lat 1872/73 w przemyśle wełnianym Królestwa Polskiego dotknął przede wszystkim przedsiębiorstwa wełny. W największym odrodku włókienniczym - Łodzi w 1872 r. zbankrutowało pięć zakładów przędzalniczych / J. Petersa, L. Petersa, E. Lingena, E. Pocharta oraz J. Bronkła/²⁹ W 1872 r. w stosunku do roku 1871 w przedsiębiorstwie wełnianym w Łodzi wartość produkcji zmniejszyła się o 28,5% / z 1035 tys. rb do 741 tys. rb /, zaś liczba robotników o 39,7% / z 336 do 233 /. W 1873 roku nastąpił dalszy poważny spadek wartości produkcji o 31,9% /z 1035

tys. rb do 705 tys rb / w stosunku do 1871 r., a liczba zatrudnionych zmniejszyła się o 44,8 % / z 386 do 217 ³⁰ /.

W odróżnieniu od przedsiębiorstwa w tkactwie wełnianym Łodzi nie zanotowano żadnych załamów w produkcji ³¹. W związku z tym łącznie w przemyśle wełnianym Łodzi w 1872 r. nastąpiło niewielkie obniżenie wartości produkcji sięgające 10 % / z 2 mln do 1,8 mln rb ³² /. Dalesze lata przyniosły jednak podobnie jak w całym przemyśle wełnianym Królestwa Polskiego stały wzrost wartości produkcji ³³.

Kryzys lat 1872/73 dał się odczuć także w pozostałych ośrodkach przemysłu wełnianego - w Żgierzu i Tomaszowie Mazowieckim. W ośrodkach tych załamanie w produkcji nastąpiło w 1873 r. W Tomaszowie Mazowieckim w owym roku wartość produkcji w stosunku do 1872 r. spadła o 22,6 % / z 1311 tys rb do 1016 tys rb /, zaś zatrudnienia o 19,5 % / z 1117 do 899 ³⁴ /. Podobna sytuacja istniała w Żgierzu, gdzie w 1873 r. zbankrutowało 11 zakładów wełnianych, wartość produkcji w stosunku do 1872 r. zmniejszyła się o 16,6 % / z 1297 tys. rb do 1049 tys. rb /, zaś liczba zatrudnionych uległa znacznemu obniżeniu o 25,9 % / z 1125 do 834 /. Należy zaznaczyć, że w Żgierzu kryzys lat siedemdziesiątych szczególnie silnie dał się we znaki. W zakładach wełnianych tego ośrodka, aż do 1876 r. następował ciągły spadek wartości produkcji oraz liczby robotników. W 1876 r. ilość zakładów wełnianych w Żgierzu w stosunku do 1872 r. spadła o ponad 42 % / z 52 do 30 /, liczba zatrudnionych o 50,5 % / z 1125 do 557 /, zaś wartość produkcji o 57,7 % / z 1297 tys rb do 532 tys rb ³⁵ /.

W odróżnieniu od sytuacji w Żgierzu ogólnie w przemyśle wełnianym Królestwa Polskiego wyjście z kryzysu nastąpiło w 1873 - 1874 r. wartość produkcji już w 1873 r. wzrosła o 23,5 % w stosunku do 1872 r. i przewyższała sumę wartości produkcji z okresu

przedkryzysowego / 1871 r. / o ponad 9 % / tab.3 /.

Powtórne załamanie kryzysowe w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego nastąpiło w 1876 r. Jednakże podobnie jak w latach 1872/73 kryzys ten objął tylko jeden dział włókien - nić. Tym razem jednak przemysł bawełniany, głównie zaś tkactwo. Według ustaleń W. Kolańskiej w 1876 r. w tkactwie bawełnianym łącznie bankrutowały przede wszystkim zakłady małe i średnie zatrudniające do 50 robotników, oparte w głównej mierze na pracy ręcznej. Ogółem w przemyśle bawełnianym Królestwa Polskiego załamanie w produkcji w 1876 r. wynosiło 10,3 %, zaś w zatrudnieniu tylko 2,4 % w stosunku do 1875 r. Kryzys w przemyśle bawełnianym trwał jeszcze w 1877 r., nastąpił wtedy dalszy spadek wartości produkcji o 4,5 % oraz liczby robotników o 3,8 % w stosunku do 1876 r. / tab.5 /.

Charakterystyczną cechą kryzysu 1876 r. w przemyśle bawełnianym, podobnie jak w wełnie w latach 1872/73 był upadek zakładów małych zaopartych pod względem technicznym. Bwiadomości o tym dane dla guberni piotrkowskiej, gdzie liczba zakładów bawełnianych / podano łącznie zakłady fabryczne wraz z drobnymi warsztatami / w 1876 r. zmniejszyła się w stosunku do 1875 r. o 40,7 % / z 4031 do 2391 /, natomiast liczba zatrudnionych tylko o 5,2% / z 14 115 do 13 391 / zaś wartość produkcji o około 15 % / z 12 mln rb do 10 mln rb ³⁷ /.

W omawianych latach odmiennie niż w wełnie i bawełnie kształtowała się sytuacja w przemyśle lnianym. W tym dziale produkcji włókienniczej lekkie obniżenie wartości produkcji nastąpiło w latach 1874/75. W stosunku do 1873 r. wartość produkcji przemysłu lnianego zmniejszyła się o 1,2 %, a zatrudnienie o 3,4 % / tab.4/. W latach następnych w przemyśle lnianym, gdzie jak wiadomo decydującą rolę odgrywał koncern Żyrardowski, następował systematyczny

ny wzrost wartości produkcji oraz liczby robotników /tab.4/.

W całej branży włókienniczej Królestwa Polskiego, kryzys 1876 r. biorąc pod uwagę globalne dane odnośnie wartości produkcji i zatrudnienia był raczej niezauważalny. Jedynie wartość produkcji w omawianym roku w stosunku do 1875 r. wzrosła jedynie o 0,7 % co wskazuje na pewną stagnację w rozwoju przemysłu włókienniczego /tab.2/.

Głównymi przyczynami kryzysu w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego w latach 1872/73 i 1876 r. były: oddziaływanie kryzysu światowego, a przede wszystkim trudnej sytuacji rynkowej w Rosji, zmniejszenie się chłonności rynku wewnętrznego na skutek obniżki płac, bezrobocia oraz drożyzny artykułów pierwszej potrzeby.³⁸

Z kolei następstwa omawianego kryzysu lat siedemdziesiątych były bardzo istotne dla dalszego rozwoju branży włókienniczej w Królestwie Polskim. Mimo stosunkowo łagodnego przebiegu kryzysu, poprzez bankructwa drobnych firm włókienniczych, tak w przemyśle wełnianym w 1872/73 r. , jak i w przemyśle bawełnianym w 1876 r. dokonywała się dalsza koncentracja produkcji w zakładach dużych i wielkich.³⁹ Ponadto poważny postęp nastąpił w dalszej mechanizacji produkcji, głównie w tkactwie bawełnianym⁴⁰ i wełnianym oraz w przemyśle lnianym.

Omawiany okres cykliczny lat 1866 - 1876 w rozwoju przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim charakteryzuje się znacznym postępem w produkcji tej branży. Średnie tempo roczne wzrostu wartości produkcji wynosiło 7,4 %. / tab.2 /. W okresie tym włókiennictwo Królestwa Polskiego wkroczyło w końcową fazę przewrotu technicznego. Obok dynamicznego postępu w mechanizacji produkcji ważną rolę w rozwoju branży włókienniczej odegrały także skutki uwłaszczenia / rozwój rynku wewnętrznego, tańszość si-

ły roboczej /, które dopiero w latach siedemdziesiątych zaczęły oddziaływać na przemysł. Ponadto istotne znaczenie miała także rozbudowa sieci kolejowej w Królestwie Polskim w końcu lat sześćdziesiątych i na początku siedemdziesiątych XIX wieku. / patrz rozdział I /.

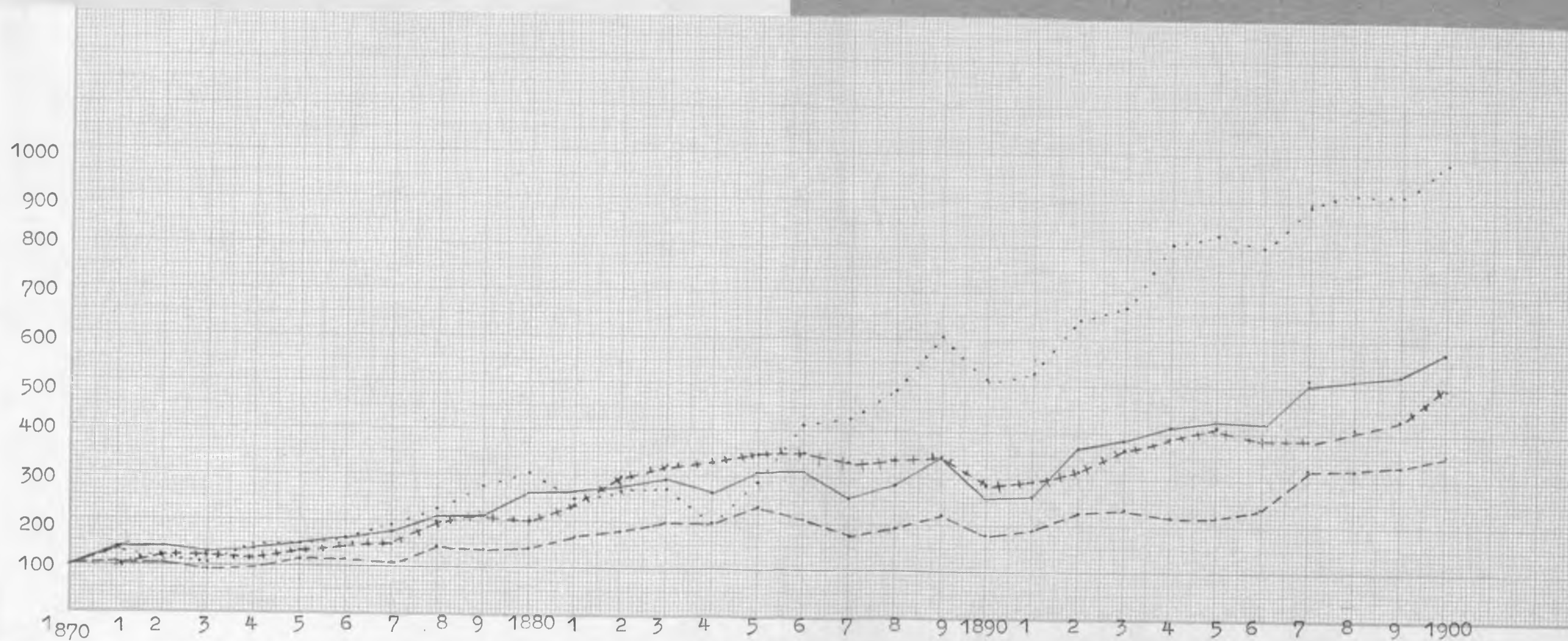
Przemysł włókienniczy w okresie drugiego cyklu koniunkturalnego 1877 - 1886.

Cykl koniunkturalny lat 1877 - 1886 był okresem najbardziej dynamicznego rozwoju przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim. W 1886 r. wartość produkcji całej branży w stosunku do 1877 r. wzrosła o 175,1 %, a liczba robotników o 76,3 % /tab.6/. Ten nowy okres cykliczny rozpoczął się ożywieniem w 1877 r. w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego po omawianym lekkim kryzysie⁴¹ 1876 r. Ogółem w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego w 1877 r. wartość produkcji w stosunku do 1876 r. wzrosła o 11,8 %, natomiast liczba zatrudnionych o 7,3 % /tab.2/. Przemysłem najwyższym wskaźnikiem wzrostu w omawianych latach odznaczał się przemysł wełniany, gdzie wartość produkcji wzrosła o 27 %, a liczba robotników o 16,2 % /tab.3/. W przemyśle lnianym, gdzie podobnie jak w wełnie w 1876 r. nie zanotowano spadku w produkcji, jej wartość w 1877 r. wzrosła nieznacznie o 1,8 %, zaś zatrudnienie o 8,1 % /tab.4/. Natomiast w przemyśle bawełnianym, jak już wspomniano w 1877 r. nastąpił dalszy niewielki regres.

Ożywienie w produkcji włókienniczej Królestwa Polskiego, a wraz z nim początek nowego okresu cyklicznego, podobnie jak w Cesarstwie Rosyjskim,⁴¹ miały miejsce wcześniej niż w krajach Europy Zachodniej oraz w Stanach Zjednoczonych AP, gdzie jeszcze w 1878 r. nastąpiło poważne spadanie produkcji przemysłowej.⁴²

Wykres 2. Wzrost liczby robotników w przemyśle włókienniczym
Królestwa Polskiego w l. 1870-1900 /w % /.

— włókiennictwo ogółem
- - - bawełna
... wełna
+ + + + + przemysł lniano-jutowo-konopny

Szybka poprawa koniunktury w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego miała swoje przyczyny wewnętrzne. Niewątpliwie jedną z najważniejszych było, w okresie zaostrzającym się konkurencji na rynku europejskim, wprowadzenie przez państwo rosyjskie nowej protekcyjnej polityki celnej tzw. złotych ceł. Mimo pewnych negatywnych skutków tej polityki / wysokie cła na surowce oraz maszyny /, wywarła ona pozytywny wpływ na dalszy rozwój włókiennictwa. Przede wszystkim podwyższenie o około 45 % opłat celnych na towary przywożone do Rosji⁴³, zahamowało napływ konkurencyjnych produktów włókienniczych z Europy Zachodniej na rynek Królestwa oraz Cesarstwa Rosyjskiego.⁴⁴ Poza tym rozbudowa kolejnictwa na terenie Rosji i Królestwa Polskiego otworzyła chłonne rynki rosyjskie dla polskiego włókiennictwa. Przykładem wielkiego wpływu rosyjskiej polityki celnej oraz chłonności rynków Cesarstwa był ogromny skok w wartości wywozu towarów włókienniczych z Królestwa Polskiego do Rosji w latach 1877 - 1878, wzrost ten wynosił ponad 100 % / z 1417 ton do 2948 ton⁴⁵ /. Ponadto jedną z najważniejszych przyczyn dynamicznego rozwoju branży włókienniczej w latach 1877-1886 było ostateczne zwycięstwo produkcji fabrycznej.⁴⁶

Krzywa rozwoju całej branży włókienniczej w omawianych latach przebiega bardzo dynamicznie. Wartość produkcji oraz zatrudnienie wzrastały nieprzerwanie aż do 1884 r. / wykres 1 i 2 /. Najwyższy roczny przyrost wartości produkcji zanotowano już na początku nowego cyklu między 1877 r. a 1878 r., produkcja wzrosła w tym czasie o 75,7 %, a liczba robotników o 20,8 % / tab.2 /. W 1879 r. nastąpił dalszy szybki wzrost wartości produkcji o 23,2 % w stosunku do 1878 r., natomiast w latach następnych postęp w wartości produkcji włókienniczej Królestwa Polskiego był nieco powolniejszy. W okresie do 1883 r., który był ostatnim rokiem rozkwitu cyklicznego, wartość produkcji w stosunku do 1877 r. zwiększyła się

o 164,9 %, zaś liczba robotników o 66,6 % /tab.2/. W 1884 r. w produkcji włókienniczej Królestwa Polskiego nastąpiło poważne załamanie, liczba zatrudnionych w stosunku do 1883 r. zmniejszyła się o 10,3 %, a wartość produkcji o 8,5 % /tab.2/. Jednakże załamanie to było krótkotrwałe, bowiem już w 1885 r. nastąpił wyraźny postęp w dalszym rozwoju przemysłu włókienniczego w Królestwie, wartość produkcji w stosunku do 1884 r. wzrosła o 17 %, a liczba robotników o 5,5 % /tab.2/.

Kryzys 1884 r. podobnie jak poprzedni związany był z ogólnos⁴⁷wiatowym załamaniem koniunktury gospodarczej w 1882 r. Jednakże opóźnienie kryzysu we włókiennictwie Królestwa Polskiego związane było z nierównomiernym przebiegiem kolejnych faz omawianego cyklu koniunkturalnego w gospodarce poszczególnych krajów, a także w odpowiednich gałęziach produkcji przemysłowej.

Światowy kryzys lat osiemdziesiątych XIX wieku był następnym typowym kryzysem nadprodukcji w gospodarce kapitalistycznej. Pewne przesłanki załamania kryzysowego wystąpiły już w 1881 r. Kryzys ten uderzył przede wszystkim w gałęzie przemysłu produkujące elementy kapitału trwałego, w Stanach Zjednoczonych rozpoczął się od krachu w budownictwie kolejowym. To z kolei spowodowało spadek produkcji przemysłu ciężkiego w Anglii, dla któ⁴⁸rej Ameryka była poważnym rynkiem zbytu. W latach 1882-1883 w Stanach Zjednoczonych, jak również w Anglii kryzys rozszerzył się na pozostałe gałęzie produkcyj⁴⁹nej. Z kolei kryzys ten poprzez powiązania rynkowe i kredytowe zastakował inne kraje Europy Zachodniej. We Francji najważniejszym wydarzeniem w 1882 r. było bankructwo największego banku Union Générale, które pociągnęło za sobą upadek wielu innych instytucji kredyty⁵⁰wych. Kryzys we Francji podobnie jak w USA i Anglii uderzył najsilniej w przemysł ciężki. W ciągu czterech lat kryzysu od 1883-1886 produkcja w hutnictwie spadła o 25 %⁵¹. Wśród krajów Zachodniej Europy

najsłabiej ,omawiany kryzys odczuły Niemcy. W przemyśle ciężkim tego kraju pewna stagnacja w produkcji nastąpiła dopiero w 1886r.⁵²

Kryzys w przemyśle ciężkim ,poprzez wzrost bezrobocia spowodował w wyżej wymienionych krajach spadek siły nabywczej ludności wiejskiej,co pociągnęło za sobą załamanie w gałęziach przemysłu wytwarzających środki konsumpcji. W Anglii już w 1881 r. kryzys objął przemysł wełniany, a w latach 1884 - 1885, bawełniany. Podobna sytuacja istniała w Stanach Zjednoczonych, z tym, że załamanie w produkcji bawełnianej nastąpiło wcześniej, bo już w 1882 r., a następnie także w 1884 i 1885. Natomiast we Francji załamanie kryzysowe w przemyśle bawełnianym wystąpiło tylko w 1884 r.⁵³

Należy zaznaczyć, że poważny wpływ na przyspieszenie i zaostrzenie kryzysu lat osiemdziesiątych miał światowy kryzys agrarny, który w poważnym stopniu ograniczył rynki zbytu towarów przemysłowych, głównie zaś wyrobów powszechnego użytku.⁵⁴

Kryzys przemysłowy w Rosji obok ogólnych tendencji w koniunkturze światowej, miał także inne wcześniejsze przyczyny wynikające z sytuacji wewnętrznych. Szczególny wpływ na rozkwit cykliczny po kryzysie lat siedemdziesiątych, a następnie na początek nowego kryzysu miała wojna rosyjsko-turecka w latach 1877 - 1878.⁵⁵ Wojna ta w latach omawianych latach w związku z zapotrzebowaniem na wyroby przemysłowe wpłynęła na bujny rozwój produkcji. Natomiast po jej zaoczeniu kiedy przerwano dostawy dla wojska zaznaczył się już w 1880 r. niewielki spadek produkcji szczególnie w przemyśle włókienniczym / wełna i len /.⁵⁶ Tak więc w Rosji kryzys przemysłowy rozpoczął się wcześniej niż w innych krajach. Obok skutków wojny rosyjsko - tureckiej, przyspieszenie kryzysu nastąpiło także w wyniku nieurodzaju w rolnictwie rosyjskim w 1880 r., który doprowadził do zmniejszenia zdolności nabywczej ludności wiejskiej.⁵⁷ Na zaostrzenie sytuacji gospodarczej w państwie rosyjskim wpłynął także kryzys światowy, który zaczął się w 1882 r.

W Cesarstwie Rosyjskim podobnie jak w krajach Europy zachodniej i w Stanach Zjednoczonych poważny kryzys nastąpił w przemyśle ciężkim. Między innymi produkcja stali uległa załamaniu już w 1881 r. i następnie w ciągu kilku lat do 1885 r. systematycznie malała do 62,3 % stanu z 1880 r.⁵⁸ Kryzys lat osiemdziesiątych również silnie uderzył w przemysł włókienniczy państwa rosyjskiego. Najcięższa sytuacja istniała w przemyśle wełnianym, gdzie, jak już wspomniano, spadek produkcji nastąpił już w 1880 r. W okresie następnych pięciu lat wartość produkcji w tym dziale włókiennictwa rosyjskiego systematycznie spadała, w 1886 r. spadek ten w stosunku do 1879 r. wynosił 30,6 % / z 86,4 mln rb do 60,1 mln rb /.⁵⁹ Podobna sytuacja istniała w przemyśle lnianym, gdzie kryzys zaznaczył się również w 1880 r., jednakże spadek produkcji trwał tylko do 1882 r., kiedy w stosunku do 1879 r. wartość produkcji zmniejszyła się o 19 % / z 21,6 mln rb do 17,5 mln rb /.⁶⁰

Natomiast w rosyjskim przemyśle bawełnianym sytuacja była nieco odmienna. Mimo spadku zużycia bawełny surowej już w 1879 r. o 9,8 % / z 117 936 ton do 106 470 ton / oraz w 1880 r. o 20,9 % / z 117 936 ton do 93 366 ton / w stosunku do 1878 r.⁶¹, w tej gałęzi włókiennictwa do roku 1882 zaznaczył się stały wzrost produkcji. Znaczący spadek wartości produkcji w przemyśle bawełnianym Rosji nastąpił dopiero w 1883 r., spadek ten wynosił 11,8 % / z 206,6 mln rb do 182,3 mln rb / w stosunku do 1882 r., który był szczytowym okresem rozwoju przemysłu bawełnianego w czasie omawianego cyklu koniunkturalnego. Załamanie w przemyśle bawełnianym Rosji, podobnie jak w wełnie trwało 4 lata. Najniższy poziom produkcji zaznaczył się w 1886 r., wartość produkcji stanowiła wtedyaledwie 79,6 % sumy z 1882 r. / 164,5 mln rb. W całej branży włókienniczej Cesarstwa biorąc pod uwagę wartość produkcji przebieg kryzysu lat osiemdziesiątych był łagodniej -

szy anieli w poszczególnych działach tego przemysłu. Po pewnej stagnacji produkcji w 1880 r. w następnych dwóch latach trwał systematyczny wzrost produkcji włókienniczej. Wyraźne załamanie nastąpiło dopiero w 1883 r. i trwało do 1886 r., kiedy spadek wartości produkcji w stosunku do 1882 r. wynosił 16,2 % / z 373,1 mln rb do 312,8 mln rb / ⁶².

Kryzys przemysłowy lat osiemdziesiątych we włókiennictwie Królestwa Polskiego był następstwem załamania koniunktury gospodarczej w Rosji. Jak wiadomo na początku lat osiemdziesiątych XIX wieku rynek rosyjski posiadał decydujące znaczenie dla przemysłu włókienniczego Królestwa, wysyłano tam bowiem średnio około 70 % globalnej produkcji. Stąd też okres głodowy w Rosji /1881 r.,⁶³ a następnie kryzys agrarny oraz przemysłowy uderzyły silnie w produkcję przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim, głównie zaś w produkcję wyrobów wełnianych. Wyraźne załamanie produkcji już w 1881 r. nastąpiło w przemyśle wełnianym. Między 1880 r. , a 1881 r. wartość produkcji tego działu włókiennictwa spadła o 12,9 %, a liczba robotników o 16,6 % / tab.3 /. Jednakże w przemyśle wełnianym Królestwa Polskiego, inaczej niż w Rosji, kryzys przebiegał pewnymi skokami, krzywa tempa wzrostu produkcji wykazuje coroczne wahania /wykres 1/. W 1882 r. nastąpił ponowny wzrost produkcji o 14,4 % oraz liczby zatrudnionych o 8,6 % w stosunku do 1881 r. /tab.3/. Następny 1883 r. przyniósł ponowny spadek wartości produkcji o 5,4 % w stosunku do 1882 r. /tab.3/. Powyższe załamanie było następstwem dużego zastoju w zbycie towarów wełnianych, który wystąpił już w 1882 r. „ Dziennik Łódzki ” charakteryzując rok 1883 zwrócił uwagę na przyczyny kryzysu, którymi była nadprodukcja, pogłębiona przez brak zamówień na wyroby wełniane ze strony firm handlowych w Rosji. Zwrócono także uwagę na kryzys w rolnictwie, który został spowodowany zahamowaniem eksportu zboża za granicę.⁶⁴

⁶⁵ Dno kryzysu w przemyśle wełnianym Królestwa Polskiego

go nastąpiło w 1884 r., wartość produkcji zmniejszyła się wtedy w stosunku do 1883 r. o 34,5 %, a zatrudnienie o 26,6 %. W porównaniu z 1880 r., który był ostatnim rokiem rozkwitu cyklicznego, załamanie w 1884 r. było bardzo wysokie, biorąc pod uwagę wartość produkcji, osiągnęło 38,2 %, a w zatrudnieniu 33,2 % / tab. 3 /. Przyczyną tak dużego spadku produkcji były trudności w zbycie towarów. Już w styczniu 1884 r. prasa informowała o bankructwie rosyjskich firm handlowych w Odessie, Kijowie i Berdyczowie.⁶⁶

Kupcy rosyjscy, którzy pojawili się w Łodzi w styczniu w 1884 r. robili zakupy wyłącznie na warunkach kredytowych, co z kolei wywołało obawę fabrykantów łódzkich.⁶⁷ Na zastrzeżenie ~~sytuacji~~ ^{sytuacji} wpłynął także długotrwały kryzys rolny, który w Królestwie Polskim rozpoczął się wiosną 1884 r. Spadek cen artykułów rolnych pociągnął za sobą zmniejszenie siły nabywczej ludności chłopskiej.⁶⁸

Ponadto ograniczenie produkcji oraz bankructwa firm przemysłowych wywołały duże bezrobocie. Największym ośrodkiem włókienniczym Królestwa Polskiego jakim była Łódź, liczba zatrudnionych w przemyśle wełnianym w 1884 r. zmniejszyła się w stosunku do 1880 r. o 45,9 % / z 6242 do 3381⁶⁹ /. Obok konsekwencji społecznych i politycznych takiego stanu rzeczy istotną sprawą był także spadek zdolności nabywczej tej ludności.

Konsekwencją kryzysu w przemyśle wełnianym Królestwa Polskiego w latach 1881 - 1884 były masowe bankructwa, głównie drobnych zakładów tkackich, najczęściej opartych jeszcze na pracy ręcznej. W Łodzi, biorąc pod uwagę wszystkie firmy wełniane w latach 1880-1884 liczba zakładów zmniejszyła się prawie o 40 % / ze 107 do 65/, podobna sytuacja istniała w pozostałych ośrodkach produkcji wełnianej, w Zgierzu w omawianych latach liczba zakładów zmniejszyła się o 35,7 % / z 87 do 56 /, a w Tomaszowie Mazowieckim masowe bankructwa doprowadziły do upadku 54 % zakładów / ze 141 do 65/⁷⁰.

W gub. piotrkowskiej między 1880 r. a 1884 r. liczba zakładów wełnianych zmniejszyła się o 39% / z 419 do 256/.⁷¹ Podobna sytuacja zaistniała w gub. kaliskiej, gdzie w 1884 r. upadło 9 na ogólną liczbę 17 zakładów produkujących sukno i wyroby wełniane.⁷²

Ogółem w przemyśle wełnianym Królestwa Polskiego kryzys objął głównie zakłady tkackie produkujące lekkie wełny i materiały mieszane. Wg. P.A. Orłowa w tym rodzaju produkcji wełnianej w latach 1879-1884 liczba zakładów zmniejszyła się prawie o 40% / z 106 do 64/. Przy czym warto zauważyć, że największy spadek ilości zakładów nastąpił w grupach drobnych i średnich firm wełnianych zatrudniających od 5 - 50 robotników / z 79 do 41 / - / Aneks tab. 21/.

Tymczasem wielkie zmechanizowane przedsiębiorstwa wełniane tylko w minimalnym stopniu odczuły skutki kryzysu. Dla przykładu w największym przedsiębiorstwie wełnianym Królestwa Polskiego J. Heinza w Łodzi aż do 1883 r. następował ciągły wzrost wartości produkcji oraz zatrudnienia. Natomiast w okresie dna kryzysu w 1884 r. wartość produkcji tego zakładu nieznacznie spadła zaledwie o 6,6 % / z 2890 tys. rb. do 2700 tys. rb. / w stosunku do 1883 r., zaś liczba robotników pozostała na poziomie przedkryzysowym.⁷³

Mimo głębokiego załamania w produkcji wełnianej w 1884 r., już w następnym 1885 r. zaznaczyło się wyraźne ożywienie. Ogółem w Królestwie Polskim wartość produkcji w przemyśle wełnianym wzrosła w stosunku do roku 1884 o 45 %, natomiast liczba robotników o 45,1 % / tab. 3/. Tak szybka poprawa sytuacji w przemyśle wełnianym spowodowana została, jak donosiła ówczesna prasa po przebiegu warant popytu na rynku rosyjskim. Agenci łódzkich fabryk w ciągu krótkiego okresu otrzymali duże zamówienia od kupców rosyjskich.⁷⁴ W tym właśnie czasie na terenie Rosji w związku

s silną konkurencją dynamicznie rozwijającego się przemysłu rosyjskiego, nastąpiła zasadnicza zmiana dotychczasowych rynków zbytu wyrobów włókienniczych z Królestwa. W związku z rozbudową linii kolejowych na obszarze południowo-wschodniej Rosji oraz po ustanowieniu w 1883 r. granicy celnej na Zakaukasiu /co zahamowało napływ towarów angielskich/ polskie wyroby włókiennicze pojawiły się w Batumi, Baku i Tyflisie. Ponadto podjęto próby penetracji rynku tureckiego. Istotne znaczenie dla dalszego rozwoju przemysłu wełnianego w Królestwie posiadała także, wspomniana w rozdziale I, zmiana asortymentu produkcji. Przejście na produkcję tanich tkanin z tzw. sztucznej wełny ułatwiło zbytna rynku rosyjskim, gdzie głównym jego odbiorcą była uboga ludność chłopska. Również rozwijająca się od początku lat osiemdziesiątych produkcja przędzy czesankowej znajdowała łatwy zbytn w Cesarstwie Rosyjskim, gdzie była poszukiwanym półfabrykatem.

Odmienne niż w przemyśle wełnianym przebiegał kryzys lat osiemdziesiątych w bawełnie. Niewielkie załamanie produkcji nastąpiło już w 1880 r. - o 5,2 % w stosunku do 1870 r. / tab.5 /. Jednakże w latach następnych trwał dalszy ciągły wzrost produkcji, który w 1884 r. / dno kryzysu w wełnie / osiągnął swój szczyt. Wartość produkcji bawełnianej Królestwa Polskiego wzrosła wtedy w stosunku do 1877 r. o 308,2 %, natomiast zatrudnienie osiągnęło swój szczyt przedkryzysowy w 1885 r. i w porównaniu z 1877 r. liczba robotników wzrosła o 117,7 % /tab.5/.

Spadek produkcji w przemyśle bawełnianym Królestwa Polskiego nastąpił dopiero w 1885 r., /kiedy w wełnie nastąpiło już odzwinięcie/, wartość produkcji w stosunku do 1884 r. spadła o 6,8 %, a w rok później dalszy spadek produkcji wynosił 15,7 %. W 1886r. nastąpiły także duże zmiany w liczbie zatrudnionych, w wyniku kryzysu zatrudnienie zmniejszyło się w stosunku do 1885 r.

o 10,1 % / tab.5/.

Główną przyczyną kryzysu w przemyśle bawełnianym /podobnie jak w wełnie / były trudności w sbycie towarów, jak informowała prasa głównie na rynku wewnętrznym. Przyczyną trudności na rynku wewnętrznym, jak już wspomniano było ogólne zubożenie ludności wiejskiej w wyniku kryzysu rolnego, ponadto obniżki płac oraz bezrobocie spowodowane kryzysem przemysłowym w miastach.

Kryzys w przemyśle bawełnianym miał najostrzejszy przebieg w Łodzi, która była największym ośrodkiem wytwórczości bawełnianej. W 1886 r. spadek wartości produkcji w Łodzi w stosunku do 1884 r. wynosił 34,3 % / z 28,9 mln rb do 19 mln rb /, a więc był 2-krotnie wyższy niż w całej gałęzi bawełnianej w Królestwie Polskim. Tak poważne obniżenie produkcji związane było z bankructwem dużej ilości małych zakładów tkackich. Upadały, podobnie jak w przemyśle wełnianym, drobne firmy bawełniane, sacofane pod względem technicznym. W Łodzi między 1885 r. a 1886 r. ogólna liczba zakładów bawełnianych zmniejszyła się o około 25 % / z 409 do 307 /. Informacje te potwierdzają dane P.A.Orłowa według których w 1884 r. w tkactwie bawełnianym Królestwa Polskiego w stosunku do 1879 r. nastąpił prawie 4-krotny / z 166 do 47 / spadek ilości zakładów małych i średnich / zatrudniających od 5 do 50 robotników / - / Aneks tab.5 /.

Wielkie, zmechanizowane przedsiębiorstwa bawełniane nie odczuły skutków kryzysu lat osiemdziesiątych XIX wieku. W jednym z największych zakładów bawełnianych Królestwa - I.K.Poznańskiego, właśnie w połowie lat osiemdziesiątych dokonano poważnych inwestycji. W 1883 r. wybudowano gazownię, a w 1885 r. farbiarnię i drukarnię tkanin. Wartość produkcji omawianego zakładu w okresie kryzysu systematycznie wzrastała, w 1885 r. w stosunku do 1884 r. wzrost ten wynosił 8,8 % / z 4,5 mln rb do 4,9 mln rb/. Podobnie

W 1886 r., kiedy przemysł bawełniany Królestwa oraz Łodzi przeżywał największe załamanie w produkcji, wartość produkcji przedsiębiorstwa I.K.Poznańskiego powiększyła się w stosunku do 1885 r. o około 30 % / z 4,9 mln rb do 6,4 mln rb / ⁸³.

Mimo, iż produkcja w przemyśle bawełnianym osiągnęła najniższy poziom w 1886 r., już wtedy jak donosiła prasa nastąpiły pewne oznaki ożywienia. W Królestwie Polskim, głównie w Łodzi pojawili się kupcy rosyjscy. Sprzedawano zapasy, głównie tkaniny najtańsze - ⁸⁴perkale, kreasy i barchany. Ożywienie w handlu wpłynęło na złagodzenie kryzysu, a w latach następnych na dalszy szybki wzrost produkcji. W przemyśle bawełnianym, podobnie jak miało to miejsce w wełnie w latach osiemdziesiątych XIX w. burżuazja uciekała się do zmiany asortymentu produkcji, chcąc w ten sposób złagodzić skutki kryzysu. Rozpoczęto, w oparciu o przedsięwzięcia wigoniową i odpadkową produkcję tanich gatunków tkanin. W 1886 r. tkaniny te stanowiły 35 % ⁸⁵globalnej produkcji grupy tkanin bawełnianych. Wydaje się, że zmiany w asortymencie produkcji w poważnym stopniu wpłynęły na złagodzenie kryzysu, ponieważ tanie tkaniny bawełniane łatwiej znajdowały nabywców na rynku rosyjskim i krajowym.

Należy stwierdzić, że w stosunku do przemysłu wełnianego, w bawełnie podobnie jak w Cesarstwie Rosyjskim kryzys lat osiemdziesiątych przebiegał łagodniej. Natomiast w przemyśle lnianym w omawianym okresie nie zanotowano załamania, tak w produkcji, jak i w zatrudnieniu / tab.4 i wykres 1 /.

Kryzys lat osiemdziesiątych XIX w. charakteryzował się więc dużym zróżnicowaniem przebiegu w dwu podstawowych działach włókiennictwa / bawełna i wełna /. Wcześniej ze i ostre zejście załamanie koniunktury nastąpiło w przemyśle wełnianym w latach 1881-1884. Natomiast w przemyśle bawełnianym miało ono miejsce dopiero w latach 1885-1886. Zróżnicowanie to wskazuje na dwie fazy kryzysu lat -----

osiemdziesiątych w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego.

Omawiany drugi okres cykliczny lat 1877-1886, w rozwoju branży włókienniczej Królestwa Polskiego charakteryzował się, jak już wspomniano najwyższym tempem wzrostu produkcji i zatrudnienia na przestrzeni ostatniego trzydziestolecia XIX wieku. Średnie roczne tempo wzrostu wartości produkcji włókienniczej w tym cyklu wynosiło 17,5 %, a więc ponad 2-krotnie więcej niż w okresie poprzedniego cyklu / 7,4 % / - /tab.2/. Spośród trzech podstawowych działów produkcji włókienniczej najwyższą dynamiką rozwoju charakteryzował się przemysł bawełniany, gdzie w okresie rozkwitu w 1884 r. wartość produkcji wzrosła o 308,2 % w stosunku do roku wyjściowego - w 1877 r. /tab.5/. Na drugim miejscu znalazł się przemysł wełniany, gdzie wzrost wartości produkcji między 1877 a 1886 r. wynosił 150,3 % /tab.3/, zaś na trzecim miejscu przemysł lniarski, w którym w omawianych latach wartość produkcji zwiększyła się o 142,3 % /tab.4/.

Tak dynamiczny rozwój włókiennictwa w latach 1877-1886 spowodowany został przez następujące czynniki :

- a/ zakończenie przewrotu technicznego we wszystkich działach przemysłu włókienniczego,
- b/ wzrost chłonności rynku wewnętrznego oraz rosyjskiego /wprowadzenie złotych ceł w 1877 r. i nowe rynki na terenie południowo-wschodniej Rosji /;
- c/ rozbudowa kolejnictwa.

~~Wzrost~~ ^{Wzrost} rozwój produkcji włókienniczej doprowadził do zasadniczych przeobrażeń w strukturze przemysłu włókienniczego w okresie omawianego cyklu koniunkturalnego. W połowie lat osiemdziesiątych decydującą rolę w produkcji włókienniczej osiągnęły wielkie zmechanizowane przedsiębiorstwa przemysłowe / zatrudniające powyżej 500 robotników /. Przedsiębiorstwa te skupiały 55,6 % globalnej wartości produkcji oraz 57,4 % ogólnej liczby robotników

całej branży /por. rozdz.II tab.6/.

Zmiany wielkościowe wpłynęły z kolei na przeobrażenia form własnościowych, do końca omawianego okresu, w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego powstały 4 pierwsze spółki akcyjne. Już w 1884 r. 3 przedsiębiorstwa akcyjne skupiały 22% globalnej wartości produkcji oraz 18,8% ogólnej liczby zatrudnionych w branży włókienniczej Królestwa/ por. rozdz.II, tab.20/.

Charakterystyczną cechą omawianego cyklu był także -związany ze wzrostem atrakcyjności rynku rosyjskiego po wprowadzeniu bariery celnej w 1877r.- napływ kapitału zagranicznego do przemysłu włókienniczego Królestwa Polskiego. Z kolei z tym zagadnieniem wiązały się wspomniane zmiany w asortymencie produkcji włókienniczej, ponieważ kapitały zagraniczne/ niemieckie, francuskie, angielskie/ lokowane były prawie wyłącznie w nowych nieznanych dotąd na terenie Królestwa działach produkcji włókienniczej / przędzalnictwo wełny czesankowej, przędzy wigoniowej oraz przemysł jutowo-konopny/⁸⁶.

Przemysł włókienniczy Królestwa Polskiego w okresie trzeciego cyklu koniunkturalnego 1887 - 1892

W okresie najkrótszego cyklu koniunkturalnego lat 1887 -1892, rozwój przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim odbywał się nieco wolniej niż w okresie poprzednim. Ogółem w ciągu 6 lat omawianego cyklu wartość produkcji całej branży włókienniczej wzrosła o ~~43,2%~~ 46,5% , ~~zobacz~~ liczba robotników o 43,2%/tab.6/.

Ten nowy okres cykliczny rozpoczął się ożywieniem w 1887 r. Wartość produkcji w stosunku do 1886 r. wzrosła w owym roku o 2,5%/tab.2/. Spośród głównych działów przemysłu włókienniczego najszybszy wzrost produkcji osiągnął przemysł lniany, gdzie w latach 1886-1887 wartość produkcji zwiększyła się o 6,3%/tab.3/. W przemyśle bawełnianym w tym okresie wzrost wartości produkcji wynosił 4%/tab.5/. Tymczasem przemysł wełniany w 1887 r.przeżywał jeszcze lekkie obniżenie produkcji

które w stosunku do 1886 r. wynosiło 2,6% /tab.3/. Ożywienie ożywienia w przemyśle wełnianym, jak już wspomniano jest przykładem nierównomiernego rozwoju poszczególnych gałęzi włókiennictwa w okresie kolejnych faz cyklu koniunkturalnego.

Po ożywieniu w 1887 r., w latach następnych przemysł włókien - niczy Królestwa Polskiego wkroczył w fazę cyklicznego rozwoju. Szczyt rozkwitu został osiągnięty, podobnie jak w gospodarce światowej już w 1889 r. Ogółem w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego⁸⁷ wartość produkcji w owym roku wzrosła w stosunku do 1887 r. o 28,2%, a liczba zatrudnionych o 34,9% /tab.2/. Natomiast spośród trzech podstawowych gałęzi produkcji włókienniczej, najwyższy wzrost wartości produkcji osiągnął przemysł wełniany - 39,8% oraz wzrost liczby robotników o 43,2% /tab.3/. W przemyśle bawełnianym w tym samym okresie wzrost wartości produkcji wynosił 15,9%, a zatrudnienia 26,8% /tab.5/, zaś w przemyśle lniwym produkcji wzrosła o 29,5%, a liczba robotników o 4,8% /tab.4/. Charakterystyczną cechą ożywienia i rozkwitu cyklicznego w latach 1887-1889 było szybkie tempo wzrostu liczby robotników od tempa wzrostu wartości produkcji / poza przemysłem lniwym /. Fakt ten należy tłumaczyć wzmocnionym okresem inwestycji we⁸⁸ włókiennictwie po kryzysie lat osiemnastych.

Okres ożywienia i rozkwitu cyklicznego jak wspomniano był bardzo krótki, bowiem już w 1890 r. nastąpiło poważne załamanie produkcji włókienniczej. Ogółem w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego w 1890 r. wartość produkcji w stosunku do 1889 r. zmniejszyła się o 18,8%, a spadek ilości zatrudnionych był wyższy i osiągnął 24,9% /tab.2/.

Przyczynami kryzysu w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego, podobnie jak w poprzednich cyklach był wpływ kryzysu światowego oraz trudna sytuacja w gospodarce rosyjskiej.

Kryzys lat dziewięćdziesiątych w gospodarce światowej najwcześniej rozwinął się w sferze giełdy i kredytu. Już w końcu 1889r. miał miejsce kryzys pieniężny, którego terenem były Niemcy.⁸⁹ Krach na giełdzie Berlińskiej, gdzie w pierwszych miesiącach 1890 r. zaznaczył się gwałtowny spadek kursów akcji, nastąpił w marcu tego roku. Z kolei w lipcu 1890 r. kryzys finansowy objął swoim zasięgiem Argentynę i inne państwa Południowej Ameryki.⁹⁰ Kryzys w Argentynie przyczynił się do wybuchu kryzysu w Anglii, ponieważ kapitał angielski był zaangażowany w inwestycjach przemysłowych Argentyny. Bankructwa w Argentynie spowodowały odpływ złota z Banku Anglii, w listopadzie zapasy złota zmniejszyły się w stosunku do kwietnia 1890r. o 12,9 %.⁹¹ Kryzys finansowy w roku 1890 objął większość państw Europy Zachodniej oraz Stany Zjednoczone AP.⁹²

Poza kryzysem finansowym, również rolnictwo w omawianych latach przeżywało głęboki regres. Na początku lat dziewięćdziesiątych XIXw. na rynkach europejskich nastąpił duży spadek cen zbóż, głównie pszenicy.⁹³ Sytuacja taka pociągnęła za sobą obniżenie zdolności nabywczej ludności wiejskiej, co doprowadziło do trudności w zbycie wyrobów przemysłowych.

Kryzys pieniężny i agrarny doprowadziły w konsekwencji do załamania produkcji przemysłowej. Kryzys przemysłowy w pierwszym rzędzie zaatakował gałęzie przemysłu ciężkiego, a następnie także przemysł lekki. W Niemczech rozmiary budownictwa kolejowego w latach 1890-1893 zmniejszyły się 2,5-krotnie. W latach 1890-1891 na terenie Niemiec zbankrutowało 15, tys firm przemysłowych. Podobna sytuacja istniała w Anglii, gdzie w latach 1890-1893 nastąpił wyraźny spadek produkcji, w przemyśle hutniczym od 20 do 23 %, stoczniowym o 32 % oraz węglowym i bawełnianym o 11 %. W omawianych latach w Anglii zbankrutowało ponad 30 tys firm przemysłowych.⁹⁴

Najpóźniej kryzys przemysłowy lat dziewięćdziesiątych rozpoczął się w USA, bowiem dopiero w 1893 r., jednakże był on najcięższym

w historii Stanów Zjednoczonych, ponieważ⁹⁵ fazę ożywienia kraj ten wkroczył dopiero w 1897 r. O długotrwałości oraz zasięgu kryzysu świadczy fakt, że światowa produkcja przemysłowa dopiero w 1895 r.⁹⁶ przekroczyła poziom z 1891 r. X

Kryzys w przemyśle ciężkim spowodował także obniżenie produkcji w branży włókienniczej. W Anglii poważne obniżenie surowca bawełny nastąpiło w 1893 r., spadek ten w stosunku do 1891 r. wynosił 14 % / z 756 tys ton do 650 tys ton /. Surowiec bawełny surowej w przemyśle angielskim osiągnął stan przedkryzysowy dopiero w 1898 r.⁹⁷ W Niemiec-
kim przemyśle bawełnianym najniższy poziom surowca bawełny nastąpił w 1892 r., spadek ten w stosunku do 1891 r. nie był tak wysoki jak w Anglii i wynosił tylko 6 % / z 245,2 tys ton do 229,8 tys ton /. Okres załamania kryzysowego w Niemczech był o wiele krótszy niż w An-
glii, poziom przedkryzysowy przemysł bawełniany osiągnął już w 1894 r.⁹⁸

Największy spadek surowca bawełny nastąpił w USA, gdzie załamanie kryzysowe wystąpiło najpóźniej. Obniżenie poziomu surowca bawełnianego w okresie dna kryzysu w 1894 r. wynosiło tam 30 % / z 726 tys ton do 505 tys ton / w stosunku do stanu z 1892 r. Przekroczenie wielkości surowca bawełny z okresu przedkryzysowego nastąpiło po-
dobnie jak w Anglii dopiero w 1898 r.⁹⁹

Światowe załamanie koniunktury gospodarczej odbiło się także na gospodarce państwa rosyjskiego. Jednakże podobnie jak w poprzednim cyklu koniunkturalnym, kryzys lat dziewięćdziesiątych w Rosji rozpoczął się wcześniej niż na Zachodzie. Już w latach 1888 i 1889 nastąpiły poważne trudności w szybie wyrobów przemysłowych, głównie włó-
kienniczych.¹⁰⁰ W latach 1889 - 1891 zaznaczył się gwałtowny spadek, barlwinie rozwijającego się w końcu lat osiemnastych budownictwa kolejowego. W 1889 r. wybudowano o 57,5 % / 505 km : 1188 km / mniej kilometrów nowych dróg żelaznych niż w 1888 r., a w 1891 r. spadek ten wynosił prawie 90 %, bowiem wybudowano tylko 127 km nowych linii ko-

lejewych.

Przyczyną trudności rynkowych w Rosji w końcu lat osiemnastowiecznych XIX w. były skutki kryzysu rolnego. W wyniku spadku cen na produkty rolne, nastąpiło poważneubożenie ludności wiejskiej. Ta trudna sytuacja została pogłębiona w okresie wielkich nieurodzajów zbóż w latach 1891 i 1892, kiedy w wielu rejonach państwa rosyjskiego zapanowała sytuacja głodowa.

W przemyśle włókienniczym Rosji kryzys nadprodukcji rozpoczął się już w 1889 r., kiedy globalna wartość produkcji w stosunku do 1888 r. spadła o 5,9 % / z 403,3 mln rb do 379,9 mln rb /. Najniższy poziom produkcji włókiennictwa rosyjskie osiągnęło w 1890 r., wartość produkcji całej branży zmniejszyła się wtedy o 7,4 % / z 403,3 mln rb do 373,8 mln rb /. Przekryzysowy stan wartości produkcji przemysłu włókienniczego w Rosji przekroczony został dopiero w 1893 r. W przemyśle bawełnianym załamaniu w produkcji nastąpiło także w 1889 r., a najniższy stan wartości produkcji został osiągnięty w 1891 r. - 89,2 % / 202 mln rb : 226,4 mln rb / w porównaniu do 1888 r. W bawełnie podobnie, jak w całej branży włókienniczej dopiero w 1893 r. przekroczono poziom produkcji z 1888 r. Najbardziej kryzys lat dziewięćdziesiątych uderzył w rosyjski przemysł wełniany. Wartość produkcji tej gałęzi przemysłu tekstylnego w 1889 r. zmniejszyła się w porównaniu do 1888 r. o 10,5 % / z 67,2 mln rb do 60,2 mln rb /. Dno kryzysu w wełnie nastąpiło w 1890 r. kiedy spadek wartości produkcji wynosił 21,9 % / z 67,2 mln rb do 54,6 mln rb / w stosunku do 1888 r. W przemyśle wełnianym Cesarstwa Rosyjskiego poziom przekryzysowy został osiągnięty dopiero w 1894 r.

W przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego kryzys nadprodukcji rozpoczął się w 1890 r. Największy spadek produkcji zanotowano w przemyśle wełnianym w 1890 r. wartość produkcji w tym dziale włókiennictwa w stosunku do 1889 r. zmniejszyła się o 23,3%, natomiast

liczba zatrudnionych o 15,4 % / tab.3 /. Jednakże salomanie kryzysowe w przemyśle wełnianym Królestwa Polskiego było krótkotrwałe, bowiem już w 1891 r. nastąpiło ożywienie i wartość produkcji wzrosła w stosunku do 1890 r. o 13,3 %, zaś liczba robotników o 3,4 %. Jednak stan przedkryzysowy przekroczony został dopiero w 1892 r., kiedy wartość produkcji w stosunku do 1889 r. wzrosła o 1,4 %, a liczba robotników o 7,2 % /tab.3/.

Poważniejsze obniżenie produkcji wełnianej w 1890 r. nastąpiło w przemyśle wełnianym całej guberni piotrkowskiej, gdzie wartość produkcji spadła w stosunku do 1889 r. o 25 % / 35,7 mln rb do 26,8 mln rb/, natomiast liczba robotników o 17 % / z 21 997 do 18 278 ¹⁰⁶ /. W Łodzi, która skupiała około 59 % globalnej wartości produkcji w przemyśle wełnianym Królestwa, obniżenie kryzysowe w 1890 r. wynosiło 8,3 % / z 19,4 mln rb do 17,8 mln rb / w stosunku do 1889 r. Jednakże w odróżnieniu od sytuacji w Królestwie Polskim w przemyśle wełnianym Łodzi w 1891 r. nastąpił dalszy spadek produkcji. W stosunku do 1889 r. wartość produkcji wełnianej w ośrodku łódzkim zmniejszyła się o 11,9 % / z 19,4 mln rb do 17,1 mln rb /. Ożywienie w przemyśle wełnianym Łodzi nastąpiło w 1892 r., jednakże stan przedkryzysowy został przekroczony dopiero w 1893 r. ¹⁰⁷

Powyższe dane wskazują na nierównomierny przebieg kryzysu w poszczególnych ośrodkach i okręgach przemysłowych. Dla potwierdzenia powyższej tezy warto przytoczyć dane dotyczące przemysłu wełnianego w Tomaszowie Maz. W ośrodku tym salomanie w produkcji: nastąpiło już w 1889 r., a więc rok wcześniej niż na pozostałym terenie, a dno kryzysu miało miejsce w 1892 r., kiedy wartość produkcji w stosunku do 1888 r. spadła o 37,1 % / z 4 247 tys. r do 2 674 tys rb /, a liczba zatrudnionych o 30,3 % / z 2 797 do 1 952 /. Ożywienie w przemyśle wełnianym Tomaszowa Maz. zaznaci-

Tab. 7. **UŻYTOŚĆ BAWŁNY SUROWEJ W PRZEMYSLE WŁOKNIENICZYM KRÓLESTWA POLSKIEGO,
NAJWIĘKSZYCH KRAJÓW EUROPY I ST. ZJEDNOCZONYCH A.P. W L. 1870-1900**
/ w tonach /

Lata	Królestwo Polskie	%	Anglia	%	St. Zjednocz.	%	Niemcy	%	Francja	%	Rosja	%
1870	3000	100,0	488 090	100,0	224 000	100,0	80 900	100,0	59 000	100,0	45 864	100,0
1871	3 459	115,3	507 978	112,2			112 200	138,6	99 000	167,7	68 796	150,0
1872	3 000	100,0	533 450	109,3			111,000	137,2	80 000	135,5	58 968	128,5
1873	2 900	96,6	565 230	115,8			117 800	145,6	55 000	93,2	57 330	125,0
1874	3 800	126,6	579 758	118,7			126 800	156,7	94 000	159,3	76 986	167,8
1875	6 000	200,0	597 512	114,2	238 000	106,2	114 200	141,1	101 000	171,1	85 176	185,7
1876	6 900	230,0	581 120	119,0			135 000	166,8	103 000	175,5	76 986	167,8
1877	6 500	216,6	598 420	114,4			116 700	144,2	85 000	144,0	72 072	157,1
1878	11 100	370,0	541 168	110,8			111 100	137,5	80 000	135,5	117 936	257,1
1879	21 000	700,0	522 100	106,9			123 300	152,4	90 000	152,5	106 470	232,1
1880	18 300	610,0	617 894	126,6	432 000	192,8	136 700	168,9	89 000	150,8	93 366	203,5
1881	29 200	973,3	649 220	133,0			139 300	172,1	109 000	184,7	149 058	325,0
1882	25 000	833,3	661 952	135,6			138 400	171,0	111 000	188,1	127 764	278,5
1883	28 600	953,3	692 804	141,9			168 900	208,2	116 000	196,6	145 782	317,8
1884	23 700	790,0	672 374	137,7			199 500	197,2	97 000	164,4	121 212	264,2
1885	24 400	813,3	589 292	120,7	387 000	171,7	156 000	192,8	108 000	183,0	124 488	271,4
1886	33 600	1120,0	658 300	135,0			160 300	198,1	111 000	188,1	137 592	300,0
1887	38 136	1271,2	680 388	139,4			198 900	245,8	121 000	205,0	185 094	403,5
1888	38 136	1271,2	692 350	141,8			182 200	225,2	95 000	161,0	137 592	300,0
1889	35 000	1166,6	710 076	145,4			230 700	285,1	124 000	210,1	170 352	371,4
1890	12 181	406,0	755 456	154,7	528 000	235,7	233 000	283,0	125 000	211,0	135 954	296,4
1891	36 900	1230,0	736 364	154,9			245 200	303,0	154 000	251,0	152 334	332,1
1892	58000	1266,6	702 792	146,0			229 600	284,0	179 000	303,5	162 162	353,5
1893	41 200	1373,3	691 036	133,3			238 800	295,1	138 000	233,8	186 732	407,1
1894	49 300	1643,3	727 762	149,1			264 700	327,1	160 000	271,1	190 008	414,2
1895	36 134	1204,4	755 456	154,7	647.000	288,8	283 400	350,5	141000	238,9	201 474	439,2
1896	45 205	1501,5	743 192	152,2			356 600	347,1	134 000	227,1	224 406	489,2
1897	46 800	1560,0	734 572	150,5			287 900	355,8	189 000	320,3	224 406	489,2
1898	48 064	1602,1	799 494	163,8			343 400	424,4	176 000	298,5	232 596	507,1
1899	48 927	1630,9	799 948	163,9			316 300	390,9	175 000	296,6	263 718	575,0
1900	46 683	1556,1	788 598	161,5	843 000	376,3	307 500	380,1	199 000	269,4	262 080	571,4

Tab. opraczona podstawio: dane dla Królestwa Polskiego za lata 1871 i 1886 - J. Lukaciewicz, Przemysł
techniczny w Królestwie Polskim 1852-1886, Warszawa 1963, s. 175, 319; za lata 1887-1888 i 1892-
S. Hasenauer, Kozutski, Rozwój przemysłu wielkiego w Królestwie Polskim, Warszawa 1901, s. 97, 98;
za rok 1890 - R. Schweikert, Die Baumwolle - Industrie Russisch - Polens, Zürich - Leipzig 1913, s. 210;
za lata 1895 - 1899 - Statystyczny zbiórnik o przemysłach, grurowych i innych kategoriach; za 1900 rok -
Bilans Handlowy Królestwa Polskiego, opr. H. Tennenbaum, Warszawa 1916, s. 278; pozostałe lata dla
Królestwa Polskiego obliczono szacunkowo w porównaniu do danych dla Rosji oraz Polski; dane dla Cesarstwa
Rosyjskiego - P.A. Chrenow, Ekonomickoje razwitiie Rossii w XIX - XX wiekach, Moskwa 1950, s. 452 - 455,
tabl. 4; dane dla pozostałych krajów - L. Mandelstam, Teoria i historia kryzysów i cyklów ekonomicznych,
t. II, Warszawa 1960, s. 529, 552 - 554, 672, 724 - 726.
Przeliczenia z pudów oraz funtów - utraczone.

się dopiero w 1894 r., kiedy wartość produkcji w stosunku do 1892 r. wzrosła o 39% / z 2674 do 3741 / ¹⁰⁸.

Przyczyną ostrego kryzysu w przemyśle wełnianym Królestwa Polskiego, a szczególnie Łodzi i okręgu w latach 1890-1891, jak informowała prasa były głównie trudności w zbycie towarów. W 1890 r. rynek rosyjski nie przyjmował wyrobów łódzkich. ¹⁰⁹ Wiek-
¹¹⁰ kowość produkcji postrzegano w składach fabrycznych. Ciężką
 sytuację rynkową pogłębiały masowe bankructwa firm handlowych
 w Rosji w latach 1890-1892. ¹¹¹ Przemysłowcy łódzcy, szczególnie
 dotkliwie odczuli upadek w 1890 r. dużej firmy handlowej Wenke-
 bojnikowa w Odessie, która była jedną z głównych odbiorców
¹¹² wyrobów włókienniczych.

Obok malejącej chłonności rynku rosyjskiego oraz wewnętrznego, ówczesna prasa zwracała uwagę na niekorzystne dla przemysłu włókienniczego Królestwa, podwyższenie cła na przaywó z zagranic-
 nej wełny w 1889 r., a także na wprowadzenie różniczkowej tary-
 fy kolejowej w 1890 r., niekorzystnej dla przemysłu polskiego. ¹¹³

Kryzys nadprodukcji w przemyśle wełnianym Królestwa Polskiego spowodował masowe bankructwa drobnych zakładów tkackich. W gub. piotrkowskiej w latach 1889-1890 liczba zakładów / łącznie z ma-
 łymi firmami typu rzemieślniczego / zmniejszyła się o ponad 31 %
 / z 413 do 283 /. We wspomnianym już Tomaszowie Maz. do 1892 r.
 bankructwa objęły ¹¹⁴ 35 % / ze 114 do 74 / zakładów wełnianych ist-
 niejących w 1888 r. ¹¹⁵ Natomiast w gub. warszawskiej, gdzie obok
 wielkiej przędzalni Briggasa i Fosselta w Markach, istniały jens-
 cze cztery drobne tkalnie wełny, w 1890 r. poza przedsiębior-
 stwem przędzalniczym w Markach pozostałe zakłady przerwały pro-
¹¹⁶ dukcję.

O ostrości omawianego kryzysu w przemyśle wełnianym Królestwa świadczą dane dotyczące niektórych wielkich przedsiębiorstw. W odróżnieniu od sytuacji w okresie kryzysu lat osiemdziesiątych, w latach dziewięćdziesiątych także wielkie zakłady ograniczały produkcję. W zakładzie J. Heinza w Łodzi już w 1890 r. liczba robotników w stosunku do 1889 r. zmniejszyła się o 25,5 % / z 1418 do 1056 /, wartość produkcji spadła o 10 % / z 3 275 tys rb do 2 950 tys rb /. W następnym 1891 r. wartość produkcji zakładu J. Heinza uległa dalszemu spadkowi o 26,7 % / z 3 275 tys rb do 2 404 tys rb /. Skutki omawianego kryzysu dla przedsiębiorstwa J. Heinza były bardzo poważne, ponieważ przekroczenie wartości produkcji z przedkryzysowego 1889 r. nastąpiło dopiero w 1897 r., a liczby zatrudnionych w 1898 r. ¹¹⁷

Podobna sytuacja istniała w przedsiębiorstwie czesankowej „Feltzer i Synowie” w Częstochowie, gdzie załamanie wartości produkcji w 1892 r. wynosiło 27 % / z 2 190 tys rb do 1 600 tys. rb / w stosunku do 1891 r. ¹¹⁸

Ograniczenie produkcji przemysłowej oraz bankructwa małych zakładów powodowały wzrost bezrobocia. W lutym 1890 r. liczba bezrobotnych w Łodzi sięgała 1200 ludzi. ¹¹⁹ Ówczesna prasa pisała o wyludnianiu podłódzkich osad tkackich, ¹²⁰ pisano także o masowej emigracji robotników łódzkich za granicę. ¹²¹

Ożywienie w latach 1891-1892 nastąpiło głównie w wyniku poprawy sytuacji gospodarczej w Rosji. Na początku 1892 r. nadeszły do Łodzi liczne zamówienia na towary wełniane i bawełniane. ¹²²

W przemyśle bawełnianym odmiennie niż w wełnie kryzys lat dziewięćdziesiątych miał łagodniejszy przebieg. Ogółem w Królestwie Polskim załamanie w produkcji bawełnianej nastąpiło w 1890 r. Wartość produkcji w stosunku do 1889 r. zmniejszyła się wtedy o 10,3 %, a liczba robotników o 15,1 % / tab. 5 /. Jednakże okres kryzysu w przemyśle bawełnianym trwał bardzo krótko, bowiem

w 1891 r. wartość produkcji tego działu włókiennictwa wzrosła o 17 % i przekroczyła stan przedryzykowy o ponad 5 % /tab.5/ O łagodnym przebiegu kryzysu w przemyśle bawełnianym świadczą dane dotyczące Łodzi, gdzie w okresie kryzysu w latach 1890-1892 produkcja bawełniana systematycznie ¹²³wzrastała.

W przemyśle lniano-jutowo-konopnym, podobnie jak w bawełnie kryzys trwał bardzo krótko. W stosunku do poprzednie omówionych działów włókiennictwa załamanie produkcji w przemyśle lniano-jutowo-konopnym nastąpiło o rok później w 1891 r. Wartość produkcji zmniejszyła się wtedy o 9,2 % w stosunku do 1890 r., a liczba robotników Natomiast spadek liczby robotników w tej gałęzi włókiennictwa nastąpił już w 1890 r. i wynosił 16,1% w stosunku do 1889r. W 1892 r. nastąpił wyraźny wzrost wartości produkcji o 15 % w stosunku do 1891 r., a zatrudnienie o 8,2 % /tab.4/ i /wykres 1 i 2 /.

Kryzys lat dziewięćdziesiątych XIX wieku w całej branży włókienniczej Królestwa Polskiego trwał ~~okres~~ 2 lata. W stosunku do sytuacji w rosyjskim przemyśle włókienniczym, gdzie jak już wspomniiano, kryzys zaczął się wcześniej / 1889 r. / i trwał aż do 1893/1894, wyjście z kryzysu we włókiennictwie Królestwa Polskiego nastąpiło o wiele szybciej. Przyczyną tego była zapewne przewaga techniczno-organizacyjna przemysłu włókienniczego w Królestwie nad włókiennictwem rosyjskim, a przede wszystkim różnice w asortymencie produkcji. Tanie tkaniny bawełniane i wełniane produkowane w Królestwie Polskim w okresie trudnej sytuacji rynkowej z powodzeniem mogły rywalizować z wyrobami przemysłu rosyjskiego.

Cykl koniunkturalny lat 1887-1892 w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego trwał 6 lat, tak więc w porównaniu z poprzednimi był najkrótszy. Kryzys rozwoju branży włókienniczej w owym okresie wskazuje na dynamiczne zmiany kolejnych faz cy-

klu / wykres 1 /.

Średnie roczne tempo wzrostu wartości produkcji włókienniczej w omawianym okr. się wynosiło 7,7 % /tab.2/, a więc ponad 2-krotnie mniej niż w poprzednim cyklu koniunkturalnym. Najwyższą dynamiką rozwoju, spośród trzech podstawowych działów włókiennictwa w latach 1887-1892 odznaczył się przemysł wełniany, wartość produkcji wzrosła o 41,8 % / tab.3 / oraz przemysł lniano-jutowo-konopny, gdzie zanotowano wzrost produkcji o 41,61 % /tab.4/. Natomiast w przemyśle bawełnianym odwrotnie niż w poprzednim cyklu tempo wzrostu produkcji było najniższe i w stosunku do 1887 r. wartość produkcji wzrosła tylko o 15,9 % /tab. 5/.

~~Rozwój~~ Rozwój przemysłu wełnianego w omawianym cyklu związany był z rozbudową w końcu lat osiemdziesiątych i na początku dziewięćdziesiątych XIX w. ¹²⁴przędzalnictwa czesankowego. Natomiast szybki wzrost produkcji w przemyśle lniano-jutowo-konopnym był następstwem dalszej rozbudowy kombinatu tywardowskiego oraz powstania nowych działów płóciennictwa ¹²⁵przemysłu konopnego i jutowego.

Rozwój przemysłu włókienniczego w latach 1887-1892 doprowadził do dalszych zmian w strukturze wielkości zakładów tej branży. Wielkie przedsiębiorstwa włókiennicze / zatrudniające powyżej 500 robotników/w 18 93 r. skupiały 60,5 % globalnej wartości produkcji oraz 57,4 % ogólnej liczby robotników / por. rozdz.II , tab. 7 /.

Następną charakterystyczną cechą rozwoju włókiennictwa polskiego w okresie 1887-1892 był szybki wzrost ilościowy przedsiębiorstw akcyjnych. W okresie tym powstało 10 nowych spółek akcyjnych spośród 15 istniejących w 1893 r. Na początku następnego okresu cyklicznego w 1893 r. przedsiębiorstwa akcyjne skupiały już 54,1 % globalnej wartości produkcji oraz 50 % ogólnej

liczby zatrudnionych w całej branży włókienniczej Królestwa Polskiego /por. rozdz.II, tab.20/.

Przemysł włókienniczy Królestwa Polskiego w okresie czwartego
cyklu koniunkturalnego 1893-1900.

Po kryzysie lat dziewięćdziesiątych przemysł włókienniczy Królestwa Polskiego wszedł w ożywienie a następnie w rozkwit cykliczny końca XIX w. Jak wiadomo ten przełomowy cykl koniunkturalny w historii gospodarki światowej zajmuje miejsce szczególne, bowiem w okresie tym kończył się okres przejściowy od gospodarki wolnokonkurencyjnej do panowania monopolii. Ówczesny rozkwit cykliczny w gospodarce światowej zakończył się kryzysem w 1900 r. Okres cykliczny końca XIX w. różni się od poprzednich bardzo wysokim tempem rozwoju przemysłu ciężkiego. Światowe wydobycie węgla zwiększyło się w tym okresie o 64 %, zaś wytop surowki o 71%.¹² Niezwykle wysokim tempem rozwoju przemysłu ciężkiego w latach dziewięćdziesiątych XIX w. odznaczała się Rosja. Produkcja węgla¹²⁷ wzrosła tam 2,7 raza, surowki 3 razy, a stali prawie 6-krotnie. Podstawą szybkiego rozwoju przemysłu ciężkiego w Rosji była ~~rozbudowa~~^{szybka} rozbudowa kolejnictwa. W latach 1890-1900 zbudowano tam¹²⁸ 22,6 tys nowych linii kolejowych.

W Królestwie Polskim okres rozkwitu cyklicznego lat dziewięćdziesiątych XIX w. podobnie jak w Rosji zaznaczył się szybkim wzrostem produkcji w przemyśle ciężkim. W latach 1893-1899 produkcja surowki wzrosła o ponad 86 %, żelaza i stali o ponad 56 %.¹²⁹ Jeszcze dynamiczniej wzrastała produkcja w przemyśle metalowym Królestwa Polskiego. W latach 1893-1901 wartość produkcji branży metalowej wzrosła ponad 3,3 raza / z 15 788 tys.rb do 52 313 tys rb¹³⁰ /.

Przemysł włókienniczy Królestwa Polskiego po krótkotrwałym kryzysie w latach 1890-1891 w szybkim tempie wszedł w fazę ożywienia w latach 1892-1893, zapoczątkowując nowy cykl koniunkturalny w okresie do 1899 r. poza lekkim spadkiem wartości produkcji w 1894 r. o 1,7 % produkcja całej branży ~~dynamicznie~~ wzrastała /wykres 1/. W latach 1893-1899 wartość produkcji całego włókiennictwa wzrosła o 60,7 %. W 1900 r. wartość produkcji uległa lekkiemu załamaniu o 1,2 % w stosunku do 1899 r. /tab.2/, ¹³¹załamanie to było początkiem nowego kryzysu w latach 1900-1903. Liczba robotników w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego, poza lekkim spadkiem w 1896 r. o 0,7 % w stosunku do 1895 r. / tab.2 / systematycznie wzrastała aż do 1900 r., w tym kiedy wzrost w stosunku 1893 r. wynosił 47,1 % /tab.6/.

Spośród trzech omawianych działów produkcji włókienniczej w okresie 1893-1900 najszybsze tempo rozwoju osiągnął przemysł wełniany. W 1899 r., który był szczytowym okresem rozwoju tej gałęzi włókiennictwa, wartość produkcji wzrosła o 79,2 %, a liczba robotników o 48,2 %. W 1900 r. nastąpiło lekkie załamanie w produkcji wełnianej o 1,5 % w stosunku do 1899 r. /tab.3/. Na drugim miejscu pod względem tempa rozwoju produkcji znalazł się przemysł lniano-jutowo-konopny. W tej gałęzi przemysłu tekstylnego wartość produkcji w 1900 r. wzrosła w stosunku do 1893 r. o 55 %, a liczba zatrudnionych o 35 % /tab.4/. Natomiast w przemyśle bawełnianym tempo wzrostu produkcji w omawianych latach było najniższe, wartość produkcji bawełny w 1900 r. wzrosła w stosunku do 1893 r. o 37,9 % /tab.5/.

Szybszy wzrost produkcji przemysłu wełnianego w Królestwie Polskim związany był z rozwojem tkactwa, którego wartość produkcji między 1893 r. , a 1900 r. wzrosła prawie 4-krotnie / z 7 125 tys ¹³²rb do 27 520,9 tys rb /. Natomiast w przemyśle lniano-jutowo-konopnym ~~dynamiczny~~ wzrost produkcji był wynikiem dalszej rozbu-

dowy zakładów jutowo-konopnych w Częstochowie oraz powstania nowych przedsiębiorstw w Warszawie i Częstochowie. W latach 1893-1900 ilość wielkich przedsiębiorstw / zatrudniających powyżej 500 robotników / w tej gałęzi włókiennictwa wzrosła z 2 do 5.¹³³

Ogółem w całym włókiennictwie Królestwa Polskiego w latach 1893-1900 średnie roczne tempo wzrostu produkcji wynosiło 7,4 % /tab.6/. W omawianym okresie rozkwitu cyklicznego nastąpiła dalsza koncentracja produkcji w zakładach wielkich. W latach 1900/1901 zakłady te skupiały 66,4% globalnej wartości produkcji oraz 63,9 % ogólnej liczby robotników / por. rozdz.II tab. 8 /.

Na omawiany okres przypadł także wzmocniony proces zakładania towarzystw akcyjnych. Szczególnie w ostatnich latach XIX w. akcja ta uległa nasileniu. Warto przypomnieć, że w latach 1897-1900 w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego powstało 20 z 39 spółek akcyjnych istniejących w 1900 r. Rozwój ilościowy towarzystw akcyjnych pociągał za sobą wzrost znaczenia tej grupy przedsiębiorstw. W 1900 r. spółki akcyjne skupiały 58,5 % globalnej wartości produkcji oraz 55,2 % ogólnej liczby zatrudnionych w całej branży / por. rozdz.II tab.20 oraz s.193-194 /.

Następną ważną cechą cyklicznego rozkwitu w końcu XIX w. była modernizacja parku maszynowego.¹³⁴ Dużym osiągnięciem tego okresu było zastosowanie silników elektrycznych do napędu maszyn, a więc zmiana źródła energii / por.rozdz.I, s.9 /. O poważnym postępie w mechanizacji przemysłu włókienniczego Królestwa Polskiego w końcu XIX w. świadczy prawie 2,5-krotny / z 36 082 KM do 89 239 KM / wzrost mocy silników i maszyn zainstalowanych w przemyśle włókienniczym Królestwa.¹³⁵

2. Dynamika rozwoju przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim w porównaniu z rozwojem włókiennictwa w innych krajach w latach 1870-1900.

Upracowanie zagadnienia tempa rozwoju przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim na tle rozwoju włókiennictwa w innych krajach jest bardzo trudne ze względu na brak odpowiednich danych porównawczych. Próby porównania tempa dynamiki wzrostu produkcji włókienniczej w omawianym okresie dokonano jedynie na podstawie wielkości zużycia bawełny surowej.¹³⁶ W latach 1870-1900 zużycie bawełny w branży włókienniczej Królestwa Polskiego wzrastało w tempie bardzo szybkim i w 1900 r. osiągnęło wskaźnik wzrostu 1752,4 % / tab.7 /, w tym czasie^W najlepiej rozwiniętych krajach europejskich oraz w Stanach Zjednoczonych AP tempo przerobu surowca bawełnianego było kilkakrotnie mniejsze. W Anglii wskaźnik wzrostu w latach 1870-1900 wynosił 161,5 %, we Francji 269,4 %, w USA 376,3 %, w Niemczech 380,1 %. Natomiast w przemyśle rezydualnym zużycie bawełny wzrosło o 471,4 % /tab.7/.

Szybki wzrost zużycia bawełny w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego w stosunku do krajów zachodnich, tłumaczyć należy nierównomiernym rozwojem industrializacji w ówczesnej Europie. W Królestwie Polskim na okres od połowy XIX w. do połowy lat osiemdziesiątych przypadał proces przewrotu przemysłowego. Stąd też niezwykle szybkie tempo wzrostu produkcji, szczególnie w okresie zakończenia przewrotu technicznego. Tymczasem kraje Europy zachodniej oraz USA w omawianym okresie były już na innym etapie uprzemysłowienia. Przewrót techniczny w Anglii zakończył się w latach dwudziestych XIX w., we Francji koniec przewrotu przypadał na lata czterdzieste XIX w.¹³⁷ W Niemczech i Stanach Zjednoczonych rewolucja techniczna w przemyśle zakoń-

czyła się w latach sześćdziesiątych XIX w. W wymienionych krajach w latach 1870-1900 najszybsze tempo rozwoju osiągnął przemysł górniczo-hutniczy i maszynowy, rozpoczęła się następna faza industrializacji kapitalistycznej.¹³⁸ Natomiast włókiennictwo, które odegrało pierwszoplanową rolę w okresie przewrotu przemysłowego, w drugiej połowie XIX w. stało się drugorzędą gałęzią produkcji.

Z kolei różnice w tempie sużycia bawełny między Królestwem Polskim, a Rosją były wynikiem opóźnienia procesu przewrotu przemysłowego w Cesarstwie. Przewrót techniczny w przemyśle rosyjskim zakończył się dopiero w ostatnich latach XIX w. W przemyśle włókienniczym Rosji zwycięstwo produkcji fabrycznej nad ręczną nastąpiło w latach dziesięćdziesiątych XIX stulecia.¹³⁹

Ukazanie tempa sużycia bawełny w poszczególnych krajach nie daje jednak właściwego obrazu wielkości produkcji włókiennictwa polskiego w stosunku do innych państw. Wydaje się, iż bardziej właściwym kryterium porównawczym jest przeliczenie wielkości sużycia bawełny w stosunku do liczby ludności w kolejnych krajach/tab.8/.

Tab.8 Sużycie bawełny surowej w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego, Anglii, USA, Niemiec, Francji i Rosji w latach 1870-1900 w przeliczeniu na 1 mieszkańca / w kg /.

Lata	Królestwo Polskie	Anglia	USA	Niemcy	Francja	Rosja
1870	0,50	17,39	5,61	2,87	*	0,54
1880	4,03	18,60	8,58	3,06	2,89	0,95
1890	4,46	20,06	8,36	4,71	4,02	1,15
1900	5,25	19,00	11,07	5,54	4,08	1,97

Tab. opracowano na podstawie: patrz tab.7; Liczbę ludności przyjęto za: L.Mendelson, op.cit.s.535, 577, 588, 655, 705, 771; R.Ochoń, Struktura agrarna Królestwa Polskiego..., s.42, tab.9; S.Kozutaki, Rozwój przemysłu..., s.3 203; W.Załęski, Królestwo Polskie pod względem statystycznym..., cz.I, s. 17.

Według danych z tab.8 w Królestwie Polskim w latach 1870-1900 zużycie bawełny surowej w przeliczeniu na 1 mi. mieszkańca wzrosło ponad dziesięciokrotnie z 0,5 kg do 5,25 kg. Mimo najniższego zużycia w 1870 r. już w 1880 r. Królestwo znajdowało się na trzecim miejscu po Anglii i Stanach Zjednoczonych, a przed Niemcami, Francją i Rosją. W 1900 r. w dalszym ciągu pod względem zużycia bawełny na 1 mieszkańca Królestwo Polskie wyprzedzało Rosję i Francję, a w porównaniu do Niemiec zużycie bawełny było prawie bardzo zbliżone / 5,25 kg do 5,54 kg / - / tab.8 /. Powyższe dane potwierdzają szybkie tempo rozwoju włókiennictwa w Królestwie Polskim w omawianym okresie.

Interesujące wyniki dało także porównanie wielkości zużycia bawełny w Królestwie w stosunku do ilości zużycia tego surowca w poszczególnych krajach /tab.9/. Wielkość zużycia bawełny w sto-

Tab.9 Wielkość zużycia bawełny surowej w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego w stosunku do innych krajów w latach 1870-1900, w % /

Lata	Anglia	USA	Niemcy	Francja	Rosja
1870	0,6	1,2	3,7	5,0	6,5
1875	1,0	2,5	5,2	5,9	6,9
1885	4,0	6,2	15,5	22,2	19,1
1895	4,7	5,5	12,7	25,5	17,9
1900	6,7	6,2	17,2	33,3	20,2

Tab. opracowano na podstawie danych z tabeli 7.

sunku do ilości tego surowca zużywanego w/w krajach również wskazuje na szybszy wzrost produkcji polskiego włókiennictwa. Widać to szczególnie na przykładzie Francji, gdzie stosunek ten między rokiem 1870 a 1900 wzrósł z 5 % do 33,3 %, oraz Rosji gdzie wzrost ten wynosił z 6,5 % do 20,2 %, a także Niemiec z 3,7 % do 17,2 %.

Z kolei także dane dotyczące wzrostu liczby zatrudnionych w przemyśle włókienniczym omawianych krajów, potwierdzają niezwykle dynamiczny rozwój przemysłu tekstylnego w Królestwie Polskim. Na podstawie fragmentarycznych informacji można stwierdzić, że np. w USA w latach 1869-1899 liczba robotników w przemyśle bawełnianym zwiększyła się o 120,7 % / z 135 tys. do 298 tys. /, a w przemyśle wełnianym o 35,4 % / z 93 tys. do 126 tys. /¹⁴⁰. Tymczasem w Królestwie Polskim w latach 1870 - 1899 / brak danych dla 1869 r. / Liczba zatrudnionych w bawelnie wzrosła o 230,7 % /tab.5/, zaś w przemyśle wełnianym o 815,2 % /tab.3/.

W Anglii w przemyśle bawełnianym w latach 1870-1890 liczba robotników wzrosła o 17,5 % / z 450 tys. do 529 tys. /, a w Królestwie Polskim w omawianych latach przyrost zatrudnienia w bawelnie wynosił 193 % /tab.5/. Nieco wyższy wzrost zanotowano w latach 1870-1890 w angielskim przemyśle wełnianym - o 35,4 % / z 238 tys. do 302 tys. /¹⁴¹, jednakże i w tej gałęzi włókiennictwa liczba zatrudnionych w Królestwie Polskim była parokrotnie wyższa - o 412,1 % /tab.3/. Porównanie z włókiennictwem Niemiec także wskazuje na przewagę Królestwa. W latach 1875-1895 liczba robotników całej branży włókienniczej państwa niemieckiego wzrosła tylko o 6,9 % / z 930 tys. do 995 tys. /¹⁴², zaś w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego w tym okresie zanotowano wzrost liczby zatrudnionych o 181,1 % / z 30 529 do 85 841 / - / tab.2 /.

Z kolei porównanie tempa rozwoju przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim z włókiennictwem Rosji, na podstawie danych odnośnie wartości produkcji oraz liczby robotników, również wskazuje na dużą przewagę dynamiki rozwoju branży włókienniczej w Królestwie. W latach 1870 - 1900 liczba zatrudnionych w przemyśle włókienniczym Rosji europejskiej wzrosła ponad 2-krotnie, tymczasem w branży włókienniczej Królestwa Polskiego ponad 5,5

raza. Jeszcze większe różnice wystąpiły we wzroście wartości produkcji. W przemyśle włókienniczym Królestwa w omawianym okresie wartość produkcji wzrosła ponad 11-krotnie, natomiast w przemyśle rosyjskim zaledwie 3-krotnie / tab.10 /.

Tab.10

Wzrost wartości produkcji i liczby robotników w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego i Rosji europejskiej /50 guberni/ w latach 1870-1900 oraz stosunek procentowy włókiennictwa Królestwa do Rosji.

Lata	Liczba robotników				Stos. KP do Rosji w %	Wartość produkcji w tys.rb				Stos. KP do Rosji w %
	Rosja	%	KP	%		Rosja	%	KP	%	
1870	272 395	100,0	20 222	100,0	7,4	209 300	100,0	15 425	100,0	7,3
1880	334 917	124,4	51 137	252,8	15,2	328 600	156,9	57 318	371,5	17,4
1890	385 416	141,4	52 104	257,6	13,4	373 800	178,5	77 053	499,5	20,6
1900	560 245	205,6	115 034	568,8	20,5	660 310	315,4	182 814	1185,1	27,6

Tab. opracowano na podstawie: S.G. Strumilin, op.cit., s.495, 501, 505; Ukazatel fabrik i zawodow..., za lata 1884 i 1890; Spis fabrik i zawodow... za 1900 r.; Obszary wszystkich guberni Królestwa Polskiego za lata 1880 i 1890.

Na przewagę tempa rozwoju włókiennictwa w Królestwie Polskim wskazują także dane dotyczące udziału wartości produkcji oraz liczby robotników włókiennictwa polskiego w globalnej wartości produkcji oraz ogólnej ilości zatrudnionych tej branży w Rosji. Otóż w 1870 r. liczba robotników przemysłu włókienniczego w Królestwie stanowiła tylko 7,4 % ogólnego zatrudnienia we włókiennictwie rosyjskim, a w 1900 r. udział ten wzrósł do 20,5 %. Podobnie w globalnej wartości produkcji w omawianych latach nastąpił wzrost udziału polskiego włókiennictwa z 7,3 % do 27,6 % /tab.10/.

Jak wynika z powyższych danych w latach 1870-1900 tempo rozwoju produkcji włókienniczej w Królestwie Polskim było kilkakrotnie wyższe niż w Rosji. Przewaga ta, jak już zaznaczono, była rezultatem opóźnionego procesu przemian technicznych we włókiennictwie rosyjskim w porównaniu z sytuacją w Królestwie. Dla przykładu można podać, że w ostatnim roku omawianego okresu /1900/ w przemyśle włókienniczym Rosji przeciętnie na 1 robotnika przypadało 0,47 KM / 265 957 KM do 560 245 robotników /, natomiast w branży włókienniczej Królestwa 0,77 KM / 89 239 KM do 115 034 robotników /. Jeszcze większa różnica istniała w poszczególnych działach produkcji tekstylnej. W przemyśle bawełnianym Rosji w 1900 r. na 1 robotnika przypadało 0,53 KM, w Królestwie zaś 1,04 KM, w przemyśle wełnianym 0,35 KM, w przemyśle rosyjskim i 0,65 KM w Królestwie Polskim.¹⁴³ Tak więc przewaga w ilości zainstalowanej siły mechanicznej we włókiennictwie Królestwa Polskiego w stosunku do Rosji / w przeliczeniu na 1 robotnika / wynosiła około 40 %. W okresie wcześniejszym sytuacja w tym zakresie była jeszcze bardziej korzystna dla przemysłu polskiego. Np. w 1889 r. w przemyśle wełnianym Cesarstwa Rosyjskiego na 1 robotnika przypadało 0,15 KM, a tymczasem w Królestwie Polskim ponad 3-krotnie więcej - 0,52 KM.¹⁴⁴

Brak materiałów nie pozwala na szczegółowe porównania stanu technicznego przemysłu włókienniczego Królestwa z krajami Europy zachodniej i z USA. Na podstawie fragmentarycznych danych można stwierdzić, że w Niemczech w całej branży włókienniczej w 1875 r. przeciętnie na 1 robotnika przypadało 0,19 KM,¹⁴⁵ w tym samym czasie w Królestwie Polskim 0,13 KM, zaś w 1895 r. w przemyśle niemieckim nastąpił wzrost do 0,52 KM, a w Królestwie Polskim już w 1890 r. na 1 robotnika przypadało 0,51 KM.¹⁴⁶ Z kolei w przemyśle bawełnianym Francji w 1887 r. na 1 zatrudnionego przypadało 0,52 KM.¹⁴⁶ Powyższe dane wskazują, że przemysł włókienniczy Niemiec i Francji

nie posiadałszyt dużej przewagi technicznej nad włókiennictwem polskim. Natomiast wielką przewagę¹⁴⁷ mocy maszyn parowych i silników nad przemysłem włókienniczym Królestwa posiadał przemysł tekstylny Stanów Zjednoczonych. Już w 1879 r. w przemyśle bawełnianym na 1 robotnika przypadało tam 1,6 KM, a w 1899 - 2,6 KM, a więc ponad dwukrotnie więcej niż w przemyśle polskim.

X X X

W zakończeniu nasuwa się kilka uwag odnośnie zagadnienia funkcji przemysłu włókienniczego w industrializacji Królestwa Polskiego. Jak wiadomo wspólnym elementem przy rozpatrywaniu zagadnienia uprzemysłowienia we wszystkich krajach jest zagadnienie przewrotu technicznego, który dokonał się najpierw we włókiennictwie. Przeobrażenia techniczne w tej branży stworzyły przesłanki początkowej fazy industrializacji kapitalistycznej oraz warunki powstawania nowych gałęzi przemysłu. W poszczególnych krajach europejskich przewrót przemysłowy przebiegał w różnych okresach historycznych. Różnice te w poważnym stopniu wpłynęły na kształtowanie się struktury branżowej przemysłu oraz tempa jego rozwoju. W krajach gdzie proces przewrotu technicznego zakończył się najwcześniej / Anglia, Francja, Belgia / , wraz z ogólnym rozwojem przemysłu, włókiennictwo wykazywało rolę malejącą. Natomiast w krajach Europy Środkowo-wschodniej przemysł włókienniczy oprócz głównej roli jaką odegrał w początkowej fazie industrializacji, po zakończeniu przewrotu technicznego najczęściej, stanowił także najważniejszą gałąź produkcji przemysłowej. Zjawisko to było charakterystyczne dla Królestwa Polskiego i Rosji. W Królestwie Polskim przemysł włókienniczy wykazując dużą dynamikę wzrostu, szczególnie od lat siedemdziesiątych XIX w., stał się na przełomie XIX i XX stulecia główną branżą w strukturze

przemysłu. W 1870 r. przemysł włókienniczy w Królestwie Polskim zatrudniał 29,9 % ogólnej liczby robotników pracujących w całym przemyśle, a w 1901 r. udział ten wynosił już 45,8 % /tab.11/

Tab.11

Udział przemysłu włókienniczego w globalnej wartości produkcji i ogólnej liczbie zatrudnionych w całym przemyśle Królestwa Polskiego w latach 1870-1901.

Lata	Liczba robotników			Wartość produkcji w tys.rb		
	Ogół przemysł	Włókien- nictwo	%	Ogół przemysł	Włókien- nictwo	%
1870	67 595	20 222	29,9	61 869	15 425	24,9
1875	85 614	30 529	35,6	97 332	23 265	23,9
1878	102 133	43 016	42,1	128 537	46 055	35,7
1880	118 831	51 137	43,0	171 414	57 318	33,4
1885	140 300	62 261	44,3	186 800	72 110	38,6
1892	150 494	73 591	48,8	228 307	108 357	47,4
1901	264 843	121 481	45,8	454 898	207 663	41,2

Tab. opracowano na podstawie: J.Lukasiewicz, op.cit., s.309, 385; S.Kozłowski, Rozwój ekonomiczny..., s.297; tenże, Mass przemysł wielki..., s.40; M.Lewy, op.cit. s.5; oraz Obzory wszystkich guberni Królestwa za lata 1875, 1878, 1880, 1885 i 1892.

Podobnie w globalnej wartości produkcji udział włókiennictwa w latach 1870-1901 wzrósł z 24,9 % do 41,2 % /tab.11/.

Tymczasem w krajach Europy zachodniej włókiennictwo stanowiące bazę wyjściową procesu industrializacji kapitalistycznej, stało się w II-jej połowie XIX w. drugorzędną gałęzią produkcji. Np. we Francji udział włókiennictwa w globalnej produkcji przemysłowej w latach 1840-1900 zmniejszył się z 43 % do 24 %, podobna sytuacja istniała w pozostałych wysoce rozwiniętych pod względem przemysłowym krajach Europy zachodniej.

Ukształtowana w końcu XIX w. struktura gałęziowa polskiego przemysłu, z przewagą włókiennictwa, wywarła poważny wpływ na dalszy rozwój gospodarczy Królestwa Polskiego.

Przypisy do rozdziału III

1. W. Załęski, Statystyka porównawcza Królestwa Polskiego, Warszawa 1876, s.143-144; Tenże, Królestwo Polskie pod względem statystycznym, Warszawa 1901, cz.II, s.135; S.Koszutski, Rozwój przemysłu wielkiego w Królestwie Polskim, Warszawa 1901, s.80-82; Tenże, Rozwój ekonomiczny Królestwa Polskiego w ostatnim trzydziestoleciu / 1870-1900/, Warszawa 1905, s.242-248; W.I.Lenin, Rozwój kapitalizmu w Rosji, t.3, Moskwa 1953, s.494; Tenże, W sprawie naszej statystyki fabrycznej - nowe wyczyny statystyczne prof.Karyszewa, w: Dzieła, t.IV, Warszawa 1953, s.5-20; J.Fijałek, Przemysł włókienniczy Królestwa Polskiego w latach 1885-1894 w świetle materiałów inspekcji fabrycznej, „Rocznik Łódzki”, t.XII, 1967, s.28-31; Z.Pustuła, Początki kapitału monopolistycznego w przemyśle hutniczo metalowym Królestwa Polskiego /1882-1900/, Warszawa 1968, s.117-124; I.Ihnatowicz, J.Lukasiewicz, W sprawie badań statystycznych nad historią przemysłu na ziemiach polskich, w: Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX wieku, red. I.Pietrzak-Pawłowska, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, s.27-41.
2. Z.Pustuła, op.cit., s.120; I.Ihnatowicz, J.Lukasiewicz, op.cit., s.33;
3. Skorowidze P.A.Orłowa oraz spis W.S.Warzara dotyczą tylko niektórych lat omawianego okresu / 1879, 1884, 1893 i 1900/1901/.
4. S.Koszutski, Rozwój przemysłu ..., s.90, tab.1, s.101 tab.2; W.Załęski, Statystyka porównawcza..., s.143-144; jak wiadomo Załęski porównując urzędowe dane dotyczące zakładu lnianego w Żyrardowie z danymi z wystawy przemysłowej w Wiedniu w 1873r. doszedł do wniosku, że właściciele przedsiębiorstw przemysłowych zaniżają oficjalne dane przeciętnie o 1/4. Na podstawie tego wniosku S.Koszutski dokonał weryfikacji danych globalnych dla włókiennictwa Królestwa Polskiego za lata 1873 i 1895.
5. J.Lukasiewicz, Przewrót techniczny w przemyśle Królestwa Polskiego w latach 1852-1896, Warszawa 1963, s.205, 349.

6. W.Załęski, Statystyka porównawcza..., s.184-185.
7. Spisok fabrik i sawodow jewropejskoj Rosii, opr.W.E.Warsza, Petersburg 1903; oraz M.Lewy, Życie ekonomiczne Królestwa Polskiego, tom II, Warszawa 1921, s.
8. We wszystkich bibliotekach naukowych w Polsce brak jest ogmniplary Obzorów gub.kaliskiej i warszawskiej po roku 1896.
9. W.Załęski, Królestwo Polskie..., s.155-167.
10. Tamże , s.136
11. I.Ihnatowicz, Przemysł Łódzki w latach 1860-1900, Wrocław - Warszawa-Kraków 1965, s.97, tab.31.
12. I.Ihnatowicz, J.Lukaszewicz, op.cit., s.29
13. M.Lewy, op.cit., s.2
14. Tamże, s.5
15. I.Ihnatowicz, op.cit., s.97.
16. Obliczeń szacunkowych dokonano biorąc pod uwagę dane I.Ihnatowicza / Przemysł Łódzki ... / dla Łodzi za lata 1898 i 1899 oraz dane W.E.Warszara / Spisok... / za 1900 r. a także dane M.Lewego /Życie ekonomiczne... / za 1897 r. dla Królestwa Polskiego /. Biorąc pod uwagę przeciętny udział wartości produkcji przemysłu łódzkiego w 1897 r. na 51,2 % oraz w 1900 r. na 54,7 % dokonano obliczeń szacunkowych globalnej produkcji przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim za lata 1898 i 1899. /tab.2/.
17. Obliczeń dokonano na podstawie danych z tabeli 2 i 3.
18. Dla przykładu między 1875 a 1900 r. moc maszyn i silników parowych zainstalowanych we włókiennictwie Królestwa Polskiego wzrosła ponad 21 razy / z 4220 KM do 89 239 KM / _ por.roz - dział I tab.1 .
19. I.Pietrzak-Pawłowska, Wielki przemysł Warszawy i okragu /1864-1918 /, " Poczniak Warszawski ", t.VII, 1966, s.367; autorka wyznaczyła ramy chronologiczne poszczególnych cykli koniunkturalnych w rozwoju przemysłu Warszawy na lata 1866 - 1875 , 1876 - 1886, 1887 - 1893 oraz 1894 - 1899.
20. L.Mandelson, Teoria i historia kryzysów i cykli ekonomicznych, Warszawa 1960, s.137.

21. Tamże, s.103
22. J.w., s.58 - 61.
23. J.w., s.69.
24. S.G.Strumilin, Oczerki ekonomiczeskoj istorii Rossii, Moskwa 1960, s. 492-493.
25. I.Jakowlew, Ekonomiceskoje krisisy Rossii, Moskwa 1935, s.11.
26. P.Laszczenko, Historia gospodarstwa ZSRR, t.II, Warszawa 1956, s.133,
27. I.Jakowlew, op.cit., s.117.
28. J.Strumilin, op.cit., s.501.
29. A.P.L., AM.m.L, 3946, k.444; J.Lukasiewicz, op.cit.s.184; W.Kolańska, Kryzys 1873 r. w przemyśle włókienniczym Łodzi, Łódź 1966, s.41 /maszynopis pracy magisterskiej w Archiwum Zakładu Historii Polaki Nowożytniej UL /.
30. Tamże, s.23.
31. J.w. , s.25; w 1872 r. wartość produkcji tkalni wełnianych w Łodzi w stosunku do 1871 r. wzrosła o 55,1 %, a w 1873 r. nastąpił dalszy szybki wzrost produkcji o 25,2 % w stosunku do 1872 r.
32. I.Ihnatowicz, op.cit., s.22, tab.3.
33. Tamże,
34. W.Puś, Przemysł Tomaszowa Mazowieckiego w latach 1870-1918, s.1 /maszynopis artykułu do monografii m.Tomaszowa Maz., w druku /.
35. J.Lukasiewicz , op.cit., s.195.
36. W.Kolańska, op.cit. s.45.
37. Obzor petrokowskoj gubernii za 1876 god, Petersburg Riksz Petrokow 1877, prilożenijs nr 2.
38. W.Kolańska, op.cit., s.50.
39. Obzor petrokowskoj gubernii za 1877 god, Petrokow 1878, s.5-6; w powyższej publikacji zwrócono uwagę na upadek małych ręcznych warsztatów tkackich.
40. J.Lukasiewicz, op.cit., s.181-183, 190-191, 198.
41. S.G.Strumilin, op.cit., s.494.

42. L.Mendelson, op.cit., s.139, 555, tab.XI; 609, tab.XVIII; 678, tab.VIII; 725, tab.VIII.
43. A.Jezierski, Handel zagraniczny Królestwa Polskiego w latach 1815-1918, Warszawa 1967, s.74.
44. Tamże, s.110, tab.54; w latach 1876 - 1881 nastąpiło zmniejszenie przywozu wyrobów włókienniczych z Europy zachodniej do Królestwa z 6,2 mln rb do 3,5 mln rb.
45. j.w., s.85, tab.34.
46. S.Koszutski, Rozwój przemysłu..., s.56; J.Lukasiewicza, op.cit., s.349.
47. L.Mendelson, op.cit., s.179-279.
48. Tamże, s.224-225, 231.
49. j.w., s.333.
50. j.w., s.220-221.
51. j.w., s.234.
52. j.w., s.237.
53. j.w., s.554, tab.XI; 559, tab.XVIII; spadek produkcji tkanin wełnianych w Anglii w 1881 r. wynosił 16,1 %, a w U.S.A. 14,2% w stosunku do 1880 r. Natomiast kryzys w bawełnie zaznaczył się w r. 1884, kiedy w stosunku do 1883 r. zużycie bawełny surowej w Anglii spadło o 5,8 %, a w r. 1885 spadek ten wynosił już 15 %. Natomiast w Stanach Zjednoczonych spadek zużycia bawełny zaznaczył się w 1882 r. i w stosunku do 1881 r. wynosił 15 %. We Francji podobnie jak w Anglii zużycie bawełny spadło w 1884 r. i w stosunku do 1883 r. spadek ten wynosił 16,4 % - obliczenia własne.
54. J.Lukasiewicza, Kryzys agrarny na ziemiach polskich w końcu XIX w., Warszawa 1968, s.51; L.Mendelson, op.cit., s.318.
55. S.G.Strumilin, op.cit., s.496.
56. Tamże, s.500-501, tab.103; Spadek wartości produkcji w przemyśle wełnianym Rosji w 1880 r. wynosił w stosunku do 1879 r. 2,6 %, natomiast w przemyśle lnianym wartość produkcji znacznie sięgała o 3,8 % - obliczenia własne.
57. I.Jakowlew, op.cit., s.137 i 143.
58. L.Mendelson, op.cit., s.784 - 786, tab.XV.

59. S.G.Strumilin, op.cit., s.501, tab.103 - przeliczenia własne
60. Tamże, oraz I.Jakowlew, op.cit., s.137.
61. Obliczono na podstawie: P.A.Ohromow, Ekonomiszeskoje razwiti^e Rossii w XIX - XX wiekach, Moskwa 1950, s.452-455, tab.IV.
62. S.G.Strumilin, op.cit., s.501, tab.103 - przeliczenia własne.
63. Porównaj w rozdziale I podrozdział - Surowce i rynki zbytu.
64. Obzor petrokowskiej gubernii za 1882 god, Petrokow 1883, s.3.
65. „Dziennik Łódzki”, 1884, nr 2.
66. „Dziennik Łódzki”, 1884, nr 5.
67. „Dziennik Łódzki”, 1884, nr 16.
68. J.Lukasiewicz, Kryzys agrarny..., s.113.
69. H.Wałęska, Kryzys w przemyśle włókienniczym Łodzi w latach osiemdziesiątych XIX w., Łódź 1968, s.40, tab.18 /maszynopis pracy magisterskiej w archiwum Zakładu Historii Polski Nowożytniej UL/.
70. Tamże, s.16, tab.8; s.17, tab.9.
71. Obzor petrokowskiej gubernii za 1880 god., Petrokow 1881; Obzor petrokowskiej gubernii za 1884 god., Petrokow 1885.
72. Obzor kaliszskiej gubernii za 1884 god, Kalisz 1885.
73. S.Pytlaś, Monografia zakładów przemysłu wełnianego J.Heinsla w Łodzi /1866-1914/, Łódź 1957, s.34, tab.9; s.43, tab.13 /maszynopis pracy magisterskiej w archiwum Zakładów Historii Polski Nowożytniej UL /.
74. „Dziennik Łódzki”, 1885, nr 41; 1886, nr 95.
75. R.Luksemburg, Rozwój przemysłu w Polsce, Warszawa 1951, s.48-49 „Dziennik Łódzki”, 1884, nr 88; 1886, nr 81;
76. „Dziennik Łódzki”, 1885, nr 82;
77. Por. rozdział I, podrozdział - „Surowce i rynki zbytu”.
78. „Dziennik Łódzki”, 1885, nr 26.
79. „Dziennik Łódzki”, 1886, nr 29; wg.H.Wałęskiej, op.cit., s.41, tab.19, w przemyśle łódzkim średnie zarobki roczne w 1886 r. w bawełnie spadły w stosunku do 1883 r. o 25,4 %, natomiast w wełnie o 38,4 %.

80. I.Ihnatowicz, Przemysł Łódzki..., s.55, tab.14.
81. M.Wałęska, op.cit., s.29; Obszary petrokowskiej guberni za 1885 i 1886 god; „Dziennik Łódzki”, 1886, Nr 72; w wypadku danych dla Łodzi brano pod uwagę wszystkie firmy wraz z drobnymi warsztatami, natomiast dla Królestwa Polskiego dane dotyczą zakładów zatrudniających powyżej 4 robotników.
82. E.Boczkowska, Monografia zakładów I.K.Poznańskie o /1873-1900 /, Łódź 1971, s.11 / maszynopis pracy magisterskiej w Archiwum Zakładu Historii Polaki Nowożytniej UL/.
83. Tamże, s.26, tab.11.
84. „Dziennik Łódzki”, 1886, nr 7 i nr 32.
85. I.Ihnatowicz, Przemysł Łódzki..., s.58.
86. Por. rozdział I - „Zagadnienie pochodzenia kapitałów”.
87. L.Wendelson, op.cit.s.294-295.
88. I.Ihnatowicz, Przemysł Łódzki..., s.57 - 63; K.Bajer, Przemysł włókienniczy na ziemiach polskich od początku XIX w. do 1939 r., Łódź 1958, s.120-131.
89. „Przegląd Tygodniowy”, 1890, nr 33.
90. J.Lukasiewicz, Krach na giełdzie. Zarys historii kryzysów ekonomicznych, Warszawa 1966, s.82.
91. L.Wendelson, op.cit., s.324.
92. Tamże, s. 337, 342 - 343.
93. J.Lukasiewicz, Kryzys agrarny..., s.47; „Przegląd Tygodniowy”, 1890, nr 30.
94. L.Wendelson, op.cit., s.333.
95. Tamże, s.347.
96. J.Lukasiewicz, Krach na giełdzie..., s.85.
97. L.Wendelson, s.328.
98. Tamże, s.334.
99. Jak wyżej, s.344.
100. S.G.Strumilin, op.cit., s.502 - 503.
101. Tamże, s.503.

102. J.Łukasiewicz, Kryzys agrarny..., s.50.
103. "Dziennik Łódzki", 1891, nr 197; "Tygodnik Ilustrowany", 1891, nr 70; W.Załęski, Królestwo Polskie...,s.71.
104. SG.Strumilin, op.cit., s.503, tab.104 - przeliczenia własne.
105. L.Mendelson, op.cit., s.352.
106. Obzor petrokowskiej guberni za 1883 god, Petrokow 1890; Obzor petrokowskiej guberni za 1890 god, Petrokow 1891.
107. I.Iksatowicz, Przemysł Łódzki..., s.55, tab.14.
108. W.Puś, op.cit., tab.1.
109. „Dziennik Łódzki”, 1890 nr 87.
110. "Dziennik Łódzki", 1890 nr 293.
111. "Dziennik Łódzki", 1892, nr 26 i 34; w 1892 r. w Moskwie zbankrutowały następujące firmy handlowe - „Isakow i Blumenau”, która dokonywała największej obrotów towarami bawełnianymi i wełnianymi; następną była firma kupiecka Tereszczenko oraz Dom Handlowy o nierozszyfrowanej nazwie Гyxk G.et B.
112. "Przegląd Tygodniowy", 1890, nr 8.
113. "Kraj", 1891, nr 35; „Dziennik Łódzki”, 1890, nr 106.
114. Obzor Petrokowskiej guberni za 1889 i 1890 god, op.cit.
115. W.Puś, op.cit., tab.1
116. Obzor warszawskiej guberni, za 1889 i 1890 god, Warszawa 1890 i 1891.
117. S.Pytlaś, op.cit., s.74, tab.22; s.81, tab.24.
118. F.Sobalski, Przemysł Częstochowy w latach 1882-1900, Studia i Materiały z Dziejów Śląska, t.XI, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1971, s.66, tab.3.
119. E.Jordan, Kryzys w przemyśle włókienniczym Łodzi w latach 1890-1893, Łódź 1971, s.10 / maszynopis pracy magisterskiej w Archiwum Zakładu Historii Polski Nowożytnej UIŁ
120. "Kraj", 1891, nr 35.
121. "Tygodnik Ilustrowany", 1890, nr 36.
122. "Dziennik Łódzki", 1892, nr 145 i 220; "Prawda", 1892, nr 28.

123. I.Ihnatowicz, Przemysł Łódzki, s.55, tab.14.
124. Obok istniejących już czterech wielkich przedsiębiorstw włókienniczych / Allart, Bracia Schön, H.Dietla oraz Briggas i Poseelta / w latach 1887 - 1890 wybudowano, także w oparciu o kapitał obcy - belgijski i francuski dalsze 3 przedsiębiorstwa: Peltzer i Synowie, Motte i Ska oraz P.Desurmont - patrz rozdział II.
125. Por. rozdział II, s.160-161.
126. L.Mendelson, op.cit. s. 394.
127. Tamże s.398.
128. J.w., s.400.
129. Z.Pustuła, op.cit., s.135, tab.XXIX.
130. Tamże, s.139, tab.XXX.
131. Zagadnienie pierwszego kryzysu imperialistycznego nie zostało opracowane, ponieważ wykracza poza ramy chronologiczne rozprawy.
132. Por.Aneks tab. 19 i 20.
133. Por.rozdział II, s.161 - 162 oraz Aneks tab. 35 i 36.
134. I.Ihnatowicz, Przemysł Łódzki, s.98, 103.
135. Por.rozdział I tab.2.
136. W związku z podawaniem wielkości produkcji przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim w różnych rodzajach miar i wag, wydaje się iż najlepszym kryterium porównawczym wielkości produkcji jest ilość zużytego surowca w tonach.
137. Por.rozd..I s.3.
138. I.Pietrzak-Pawłowska, Przewrót przemysłowy i warunki kapitalistycznej industrializacji na ziemiach polskich do 1918 r., w: Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX w. Studia i Materiały, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, s.67.
139. W.Jacurki, Przewrót przemysłowy w Rosji, "Zeszyty Historyczne", Warszawa 1954, s.87; K.A.Pažitnow, Oчерки истории текстильной промышленности дореволюционной России. Шерстлянная промышленность, Москва 1955, s.127.
140. L.Mendelson, op.cit. s.640-641, tab.XXXI.

141. Tanie, s. 578 i 579, tab. XII.
142. Jak wyżej, s. 659, tab. V.
143. M. Lewy, op. cit., s. 85.
144. K. A. Fażitnow, op. cit., s. 145, tab. 35, s. 238, tab. 67.
145. L. Mendelson, op. cit. s. 659, tab. V; E. Koszutski, Rozwój przemysłu, s. 57.
146. L. Mendelson, op. cit., s. 755, tab. XVI.
147. Tanie, s. 588, tab. II.
148. M. Lévy - Leboyer, Les processus d'industrialisation les cas de l'Angleterre et de la France, „Revue Historique”, 1968, t. 239, s. 2, s. 294.

BIBLIOGRAFIA

1. Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe m.Lodzi i woj.łódzkiego /APL/

- Rząd Gubernialny Piotrkowski /RGF/Wydział Administracyjny-
1269, 5177
- Piotrkowska Izba Skarbowa /PIB/ - 4587, 4589, 4602, 4653,
4662, 4665, 4729, 4730
- Piotrkowski Gubernialny Urząd do Spraw Fabrycznych /GUSF/-
1, 2, 3, 5, 6
- Akta Magistratu m.Lodzi /AMMŁ/ - 3946, 3960, 3989, 3990,
4290, 4335.
- Akta Starszego Inspektora Guberni Piotrkowskiej / AFI/ -
6, 119, 314, 489, 551, 1898, 2226, 2227, 4037, 4050
- Kancelaria Gubernatora Piotrkowskiego / KGP / - 1269
- Kancelaria Gubernatora Kaliskiego / KKK / - 133, 496, 643

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie / AGAD /

- Warszawski Rząd Gubernialny / WRG / Wydział Administracyjny-
29, 29b, 80

Archiwum m.Stołecznego Warszawy i woj. warszawskiego /AmSt.

/ AmSt.W-wy i woj.W. /

- Akta Starszego Inspektora Guberni Warszawskiej /AFI / -497,
1244

2. Źródła drukowane

- Kalendarz Ilustrowany na rok zwyczajny 1881, wyd.J.Unger,
Warszawa 1880.
- Kalendarz Ilustrowany na rok zwyczajny 1899, wyd.J.Unger,
Warszawa 1898.

- Obzory guberni kaliskiej za lata 1875, 1879, 1884, 1886-1896, Kalisz 1875 - 1897.
- Obzory guberni lubelskiej za lata 1879, 1884, 1886-1900, Lublin 1880-1901.
- Obzory guberni kieleckiej za lata 1879, 1884, 1886-1900, Kielce, 1880-1901.
- Obzory guberni łomżyńskiej za lata 1879, 1881, 1884, 1886-1900, Łomża 1880-1901.
- Obzory guberni piotrkowskiej za lata 1876, 1877, 1879, 1880, 1883, 1884, 1886-1900, Piotrków 1877-1901.
- Obzory guberni płockiej za lata 1874, 1879, 1884, 1886-1900, Płock 1875-1900.
- Obzory guberni radomskiej za lata 1874, 1879, 1884, 1886-1900, Radom 1875-1901.
- Obzory guberni siedleckiej za lata 1874, 1879, 1884, 1886-1900, Siedlce 1875-1901.
- Obzory guberni suwalskiej za lata 1874, 1879, 1884, 1886-1900, Suwałki 1875-1901.
- Obzor m. Warszawy za lata 1879, 1880, 1888, 1892-1900, Warszawa 1880-1901.
- Obzory guberni warszawskiej za lata 1879, 1884, 1885-1896, Warszawa 1880-1897.
- Otczot I. Janżułła po issledowanju promyszlennosti Carstwa Pol'skogo, Petersburg 1888.
- Otczot N. Ilina i N. Langowego po issledowaniju fabricznoj promyszlennosti w Carstwie Pol'skom, Petersburg 1888.
- Otczot za 1885 god fabricznego inspektora Warszawskiego okruga A. M. Blumenfelda, cz. II, Petersburg 1886.
- Pamiatnyje kniżki piotrkowskiej guberni za lata 1893, 1897, 1900, Piotrków 1892, 1896, 1899.
- Spisok fabrik i zawodow jewropejskoj Rossii, opr. W. K. Warzar, Petersburg 1903.
- Sprawocznyje kniżki piotrkowskiej guberni za lata 1882, 1883, 1884, Piotrków 1881, 1882, 1883.

- Sprawozdania Zarządu Drogi Żelaznej Fabryczno-Lódzkiej za lata 1876, 1877, 1878, 1882, 1883, 1884.
- Statistieskij sbornik o pierewoskie walech gruzow za lata 1899-1900.
- Ukazatel dziejstw i uszecz w Imperii akcjoniernych predprijeti, opr. B.A. Dimitriew-Mamonow, Petersburg 1903.
- Ukazatel fabrik i zawodow jewropejskoj Rossii i Carstwa Polakogo, opr. P.A. Orłow, Petersburg 1881, i 1887.
- Ukazatel fabrik i zawodow jewropejskoj Rossii, Carstwo Polskogo, Sybira, Kawkaza i srednie azjaskich wladienij, opr. P.A. Orłow, t.II, Petersburg 1893.
- Źródła do dziejów klasy robotniczej na ziemiach polskich, red. N.Gasiorowska-Grabowska, t.I, cz.II - Królestwo Polskie i Wielkopolska 1864-1900, opr. H.Altman, I.Ignatowicz, S.Kalabiński, W.Kula, Warszawa 1962.

3. Opracowania

- B.Aleksandrowicz, O przemysle tkackim u nas, „Niva”, Warszawa 1890, t.XVIII, s. 139.
- K.Bajer, Przemysł włókienniczy na ziemiach polskich od początku XIX w. do 1939 r., Łódź 1958.
- F.Bielskowski, Die Textilindustrie des Lodzer Rayons, Leipzig 1912.
- Bilans handlowy Królestwa Polskiego, opr. H.Tennenbaum, Warszawa 1916.
- W.I.Bowkin, K. woprosu o roli innostrannogo kapitala w Rossii, „Wiestnik Moskowskogo Universiteta” 1964, nr 1.
- H.Blumberg, Zur Finanzierung der Aktiengesellschaften, in „Studien zur Geschichte der Industriellen Revolution in Deutschland” Berlin 1960.
- B.F.Brandt, Innostrannyje kapitaly i ich wlianije na ekonomieskoje razwitiie strany, t. I-III, Petersburg 1898-1901.
- H.Brodowska, Kapitalistyczne przemiany pod-lódzkiej wsi Chojna, „Mocznik Łódzki”, t.I, 1958.

- H. Brodowska, Kapitalistyczne przeobrażenia podlódzkiej wsi gminy Chojny, w: „ Studia i Materiały do Dziejów Łodzi i Okręgu Łódzkiego ” t.II, Łódź 1966.
- - " - , Kształtowanie się dzielnicy Bałuty w Łodzi, " Rocznik Łódzki ", t.IV, 1971.
- - " - , Migracja ludności wsi Chojny po uwłaszczeniu do 1882 r., „ Rocznik Łódzki ”, t.VII, 1963.
- - " - , Struktura zawodowa ludności wsi Chojny w latach 1859 - 1882, „ Rocznik Łódzki ”, t.II, 1959.
- R. Obomać, Struktura agrarna Królestwa Polskiego na przełomie XIX w. i XX w., Warszawa 1970.
- P.A. Chronow, Ekonomiczeskije razwitiye Rossii w XIX - XX wiekach, Moskwa 1950.
- J. Ciepielewski, I. Kostrowicka, Z. Landau, J. Tomaszewski , Historia gospodarsza świata XIX i XX w., Warszawa 1970.
- F. Cierniewski, Okręg bielski przemysłu wełnianego, Poznań 1947.
- M. Dobb, Studia o rozwoju kapitalizmu, Warszawa 1964.
- J. Fijałek, Przemysł włókienniczy Królestwa Polskiego w latach 1885-1894 w świetle materiałów inspekcji fabrycznej, „Rocznik Łódzki”, t.XII, 1967.
- A. Galoś, Przemysł tekstylny w rejonie kłódzkim na tle przemysłu Śląska / 1849 - 1914 /, w: „ Studia i Materiały z Dziejów Śląska ”, t.III, 1960.
- W. Grabaki, Materiały w sprawie włocławskiej, t.I, cz.I, Warszawa 1907.
- B. Gorski, Łódź społeczna. Monografia publicystyczna, Łódź 1904.
- A. Grodek, Historia gospodarsza XIX i XX w. /skrypt/, Warszawa 1960.
- K. Gronowicki, Kwestia agrarna w Królestwie Polskim 1871-1914, Warszawa 1966.

- P. Horská-Vrbová, Český průmysl a tzv. druhá průmyslová revoluce ve „Ročníku Československé Akademie Věd“, Praha 1965.
- W. Jacunski, Przewrót przemysłowy w Rosji, „Zeszyty Historyczne“ z. 6, Warszawa 1954.
- I. Jakowlew, Ekonomičeskie krizisy Rossii, Moskwa 1935.
- L. Janowicz, Zarys rozwoju przemysłu w Królestwie Polskim, Warszawa 1907.
- I. Janůžek, Průmysl fabryčný w Królestwie Polskim, Petersburg 1887.
- I. Janůžek, Oчерки исторического развития фабрично-заводской промышленности в Царстве Польском, Москва 1887.
- J. Jedlicki, Nieudana próba kapitalistycznej industrializacji. Analiza państwowego gospodarstwa przemysłowego w Królestwie Polskim w XIX w., Warszawa 1964.
- A. Jesieraki, S. E. Zawadzki, Dwa wieki rozwoju przemysłu w Polsce, Warszawa 1967.
- A. Jesieraki, Handel zagraniczny Królestwa Polskiego w latach 1815-1914, Warszawa 1967.
- " - " , The Role of Eastern Markets in the Development of Polish Industry in the Light of the Balance of Trade Estimates of Nineteenth Century Poland, „Studia Historiae Oeconomicae“, V. 4, 1969, Poznań 1970.
- I. Innatowicz, Przemysł łódzki w latach 1860-1900, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1965.
- " - " , Rynki sbytu przemysłu łódzkiego w drugiej połowie XIX w., „Przegląd Historyczny“, T. LVI, 1965, z. 3.
- " - " , Z badań nad kapitałem łódzkim na Kaukazie na przełomie XIX i XX w., „Przegląd Historyczny“, T. LIV, 1963, z. 4.
- " - " , Z badań nad kapitałem obcym w przemyśle łódzkim w latach 1860-1880, „Kwartalnik Historyczny“, 1956, nr 4-5.

- I. Dąbrowski, J. Łukasiewicz, W sprawie badań statystycznych nad historią przemysłu na ziemiach polskich, w: Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX w. Studia i Materiały, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1970.
- L. Iwanicki, Len i przemysł lniany, „Ateneum”, 1894, t.I, z.1.
- S.A. Kampner, Kredyt przemysłowy, „Biblioteka Warszawska”, 1897, t.I.
- Z. Kormanowa, Gospodarczo społeczne przesłanki ukształtowania się pierwszej polskiej partii robotniczej / w 70-lecie powstania partii Proletariat /, „Przegląd Historyczny”, 1952, z.3-4.
- W. Kostrowicka, I. Lenda, Z. Tomaszewski, Historia gospodarcza Polski XIX i XX w., Warszawa 1966.
- S. Koszutski, Rozwój przemysłu wielkiego w Królestwie Polskim, Warszawa 1901.
- „-”, Rozwój ekonomiczny Królestwa Polskiego w ostatnim trzydziestoleciu / 1870-1900 /, Warszawa 1905.
- „-”, Nasz przemysł wielki na początku dwudziestego stulecia, Warszawa 1905.
- W. Kubiś, Kształtowanie się kapitalizmu w Polsce, Warszawa 1955.
- „-”, Przewrót przemysłowy. Historia i perspektywy. Klasyfikacja udanych procesów industrializacyjnych, „Kwartalnik Historyczny”, 1963, nr 1.
- G. Landkof, S. Dutkowsk, Maszyny włókiennicze, cz.I- Technologia włókiennicza, Warszawa 1955.
- P. Laszczenko, Historia gospodarki ZSRR, t.II, Warszawa 1956.
- W.I. Lenin, Rozwój kapitalizmu w Rosji, Dzieła t.III, Warszawa 1953.
- „-”, W sprawie naszej statystyki fabrycznej - nowe wyczyny statystyczne prof. Karyszewa, Dzieła t.IV, Warszawa 1953.
- H. Levy, Życie ekonomiczne Królestwa Polskiego, cz.I i II, Warszawa 1915-1921.

- M. Levy - Leboyer, Les processus d'industrialisation les cas de l'Angleterre et de la France, „Revue Historique”, 1968, t.239, z.2
- L'industrie textile au temps du second Empire, Paris 1956.
- E.Litten, Przemysłowość Rosji w słowach i kartinach, Łódź 1897.
- R.Luksemburg, Rozwój przemysłu w Polsce, Warszawa 1957.
- O.Łagiewski, Rozwój banków akcyjnych w Królestwie Polskim, „Ekonomista”, t.VIII, cz.I, Warszawa 1918.
- T.Łepkowski, Początki klasy robotniczej Warszawy, Warszawa 1954.
- J.Lukaszewicz, Krach na giełdzie. Zarys Historii kryzysów ekonomicznych, Warszawa 1966.
- „-” , Kryzys agrarny na ziemiach polskich w końcu XIX w., Warszawa 1968.
- „-” , Przewrót techniczny w przemyśle Królestwa Polskiego, w latach 1852-1886, Warszawa 1963.
- Mała encyklopedia ekonomiczna, Warszawa 1961.
- P.Mantoux , Rewolucja przemysłowa w XVIII w., Warszawa 1957.
- K.Marx , Kapitał, t.I, Warszawa 1951.
- L.Mendelson, Teoria i historia kryzysów i cykli ekonomicznych, t.II, Warszawa 1960.
- G.Missalowa, Przewrót przemysłowy w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego, w: „Pamiętnik VIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie 14-17 września 1958”, referaty, cz.II, Warszawa 1958.
- „-” , Próba roboczego ustalenia zakresu pojęcia „Klasa robotnicza” w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego, „Z Pola Walki”, R.VII, nr 3.
- „-” , Studia nad powstaniem łódzkiego okręgu przemysłowego, t.I- Przemysł, Łódź 1964; t.II- Klasa Robotnicza , Łódź 1967.
- „-” , Typy zakładów i przedsiębiorstw w przemyśle włókienniczym okręgu łódzkiego, w: „Zakłady przemysłowe

w Polsce XIX i XX w. Studia i Materiały, red.

I. Pietrzak-Pawłowska, Poznań 1967.

- G. Missalowa, Wytyczne dla badań nad historią włókiennictwa na ziemiach polskich, „Rocznik Łódzki”, t. XII, 1967.
- G. Missalowa, J. Fijałek, Pasy i dynamika rozwoju przemysłu włókienniczego na ziemiach polskich w latach 1815-1939, w: „Pamiętnik X Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie 17-21 wrzesień 1968”, Warszawa 1968, referaty cz. I.
- G. Missalowa i zespół: J. Fijałek, B. Pełka, W. Puł, Przemysł włókienniczy, w: Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX w., red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1970.
- W. Paprocka, Przemysł domowy, rzemiosło i chałupnictwo wsi kurpiowskiej Puszczy Zielonej, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967.
- K. A. Pažitnow, Oчерки истории текстильной промышленности дореволюционной России, Шерстианная промышленность, Москва 1955; Хлопчатобумажная, льнянопеньковая и шелковая промышленность, Москва 1958.
- B. Pełka, Kapitał krajowy i obcy oraz spółki akcyjne w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego 1878-1886, „Rocznik Łódzki”, t. XII, 1967.
- B. Pełka, Proces przekształcenia podłódzkiej wsi Widgew w robotniczą dzielnicę miasta, w: „Studia i Materiały do dziejów Łodzi i Okręgu Łódzkiego”, red. H. Brodowska, t. II, Łódź 1966.
- I. Pietrzak-Pawłowska, Królestwo Polskie w początkach imperializmu 1900-1905, Warszawa 1955.
- „-” , O zakresie badań historycznych nad klasą robotniczą, „Z Pola Walki”, R VII, nr 3.
- „-” , Pozycja ziem polskich w międzynarodowej wymianie gospodarczej na przełomie XIX i XX w., w: „Pamiętnik VIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie 14-17 wrzesień 1958” Referaty cz. II, Warszawa 1958.

- I. Pietrzak-Pawłowska, Przewrót przemysłowy i warunki kapitalistyczne industrializacji na ziemiach polskich do 1918 r., w: Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX w., Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1970.
- " - " , Uprzemysłowienie ziem polskich na tle europejskim, w: " Pamiętnik I Powiatowego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie 17-21 września 1968 ", referaty t.I, Warszawa 1968.
- " - " , Wielki przemysł Warszawy i okolicy /1864-1918/, "Rocznik Warszawski", t.VII, 1966.
- J. Poznański, Przemysłowe siły Cesarstwa Polskiego, Petersburg 1879.
- B. Puczyłski, " Częstochowska ". Gospodarka kapitału francuskiego i hitlerowskiego zarządu powiatowego w latach 1900-1944, Częstochowa 1961.
- Z. Pustuła, Kapitały obce w przemyśle ciężkim Królestwa Polskiego / 1876 - 1900 / , " Kwartalnik Historyczny ", 1964, nr 4.
- " - " , Początki kapitału monopolistycznego w przemyśle metalowym Królestwa Polskiego w latach 1882 - 1900, Warszawa 1968.
- S. Pytlas, Geneza i początki działalności zakładu włókiennego J. Heisla w Łodzi, " Zeszyty Naukowe UL ", seria I, z. 86, Łódź 1972.
- Rocznik informacyjny o spółkach akcyjnych w Polsce, Warszawa 1929.
- E. Rose, Wielki przemysł Królestwa Polskiego przed wojną - przyczynek do tzw. " Teorii rynków wschodnich " , Poznań 1918.
- K. Rusinek, Z dziejów walk o ochronę pracy, Warszawa 1957.
- W. Rusiński, Rozwój gospodarczy ziem polskich, Warszawa 1963.
- " - " , Zarys historii gospodarczej powszechnej, Warszawa 1970.
- ~~Prace naukowe~~
K. Schweikert, Die Baumwoll - Industrie Russisch - Polens, Zürich und Leipzig 1913.
- F. Sobalski, Przemysł Częstochowski w latach 1882-1900, " Studia i Materiały z Dziejów Śląska ", t.XI, 1971.

- P. Sobalski, Okręg włókienniczy częstochowsko-sosnowiecki, "Rocznik Łódzki", t. XII, 1967.
- P. G. Ryndziunskij, Krestianskaja promyszlennost w poroformiennoj Rossii, Moskwa 1966.
- S. G. Strumilin, Oczerki ekonomieskoj istorii Rossii, Moskwa 1960.
- A. Szcypiorski, Statystyki XIX-wieczne Warszawy a imigracja, "Rocznik Warszawski", t. VII, Warszawa 1966.
- B. Szulc, Statystyka teoretyczna, cz. I, Warszawa-Łódź 1962.
- U. S. Szuster, Ekonomieskaja Borba Moskwy z Łódzią, "Istoriczeskie zapiski", 1939, nr 5.
- J. Świąłowski, Nakład i manufaktura włókiennicza w Zdunskiej Woli, w latach 1815-1860, "Rocznik Łódzki", t. II, 1959.
- " " , Początki ruchu robotniczego w Zdunskiej Woli, "Rocznik Łódzki", t. XII, 1967.
- " " , Głos w dyskusji na konferencji poświęconej dalszemu przemysłu włókienniczemu na ziemiach polskich, "Rocznik Łódzki", t. XII, 1967.
- The World's Wool, London b.d.w.
- A. Wierzbicki, Bilans handlowy Królestwa Polskiego, "Ekonomista" t. I, 1902.
- T. Zaleski, Łódź-Moskwa, "Ateneum", 1890, t. II.
- W. Załęski, Statystyka porównawcza Królestwa Polskiego, Warszawa 1876.
- " " , Przemysł handlowy i fabryczny w Cesarstwie Rosyjskim i Królestwie Polskim, "Biblioteka Warszawska", t. IV, 1888.
- " " , Królestwo Polskie pod względem statystycznym, Warszawa 1901.
- J. Ziśkowicki, Sosnowiec. Drogi i czynniki rozwoju miasta przemysłowego, Katowice 1960.
- J. Żółtanek, Chałupniczy przemysł tkacki w okręgu Łódzkim, "Ekonomista", 1928, nr 1.

4. Prace w maszynopisie

- E. Boczkowska, Monografia Zakładów Przemysłu Bawełnianego Izraela Kalmanowicza Poznańskiego / 1873-1900 /, Łódź 1971 / maszynopis pracy magisterskiej w archiwum Zakładu Historii Polski Nowożytnej UL /.
- J. Fijałek, ~~Zakłady i fabryki~~ Działalność inspekcji fabrycznej w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego / okres autonomiczny 1885-1894 /. Studium z położenia włókienniczy, Łódź 1969 / maszynopis pracy habilitacyjnej udostępniony przez autora /.
- E. Jordan, Kryzys w przemyśle włókienniczym Łodzi w latach 1890-1893, Łódź 1971 / maszynopis pracy magisterskiej w archiwum Zakładu Historii Polski Nowożytnej UL /.
- W. Kolańska, Kryzys 1873 r. w przemyśle włókienniczym Łodzi, Łódź 1966 / maszynopis pracy magisterskiej w archiwum Zakładu Historii Polski Nowożytnej UL /.
- B. Pełka, Działalność francuskiego przedsiębiorstwa Allart, Rousseau i Ska w przemyśle wełnianym Łodzi w latach 1879-1944, Łódź 1971 / maszynopis pracy doktorskiej udostępniony przez autora /.
- S. Pytlaś, Monografia zakładów wełnianych J. Heinza w Łodzi w latach 1866-1914, Łódź 1967 / maszynopis pracy magisterskiej w archiwum Zakładu Historii Polski Nowożytnej UL /.
- F. Sobalski, Rozwój przemysłu w Częstochowie w latach 1882-1900, Częstochowa 1966 / maszynopis pracy doktorskiej w archiwum Zakładu Historii Polski Nowożytnej UL /.
- M. Wałęsa, Kryzys w przemyśle włókienniczym Łodzi w latach osiemdziesiątych XIX w., Łódź 1968, / maszynopis pracy magisterskiej w archiwum Zakładu Historii Polski Nowożytnej UL /.

5. Prasa

- „Ateneum ” - 1890, 1891, 1894.
- „ Biblioteka Warszawska ” - 1897, 1898,
- „ Dziennik Łódzki ” - 1884-1892.
- „ Ekonomista ” - 1871, 1872, 1873, 1902, 1908.
- „ Gazeta Handlowa ” - 1898.
- „ Gazeta Warszawska ” - 1900.
- „ Kraj ” - 1891, 1892, 1896, 1899, 1901.
- „ Niva ” - 1880,
- „ Przegląd Techniczny ” - 1875, 1876, 1879, 1888, 1900, 1901,
1914.
- „ Przegląd Tygodniowy ” - 1890.
- „ Prawda ” - 1892, 1894, 1895, 1900.
- „ Rozwój ” - 1901.
- „ Tygodnik Ilustrowany ” - 1891, 1895, 1900.

WYKAZ SKRÓTÓW

- AGAD - Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie.
- APŁ - Archiwum Państwowe m. Łodzi i województwa łódzkiego.
- AmSt.W-oy i Woj.W. - Archiwum Państwowe m. Warszawy i województwa warszawskiego.
- API- Akta Starszego Inspektora Fabrycznego.
- GUSF- Gubernialny Urząd do Spraw Fabrycznych.
- AMŁ - Akta Magistratu miasta Łodzi .
- KKE- Kancelaria Gubernatora Kaliskiego .
- KGP- Kancelaria Gubernatora Piotrkowskiego.
- PIS - Piotrkowska Izba Skarbowa.
- RGP- Rząd Gubernialny Piotrkowski.
- WRG- Warszawski Rząd Gubernialny.

A N E K S

**/ Tabele dotyczące struktury wielkości zakładów
w poszczególnych działach i rodzajach produkcji
włókienniczej /**

Tab. 1 STRUKTURA WIELKOŚCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WŁOKIENNICZYM
KROLESTWA POLSKIEGO w 1879 r.

Przędzalnie bawełny

Grupy zakładów wg ilości zatrudnionych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb	%	Liczba robotników	%	Siła mechaniczna w KM	%
5 - 10	-		-		-		-	
11 - 15	-		-		-		-	
16 - 50	1	11,1	417 700	5,2	21	0,6	100	7,6
51 -100	1	11,1	128 000	1,5	71	2,0	-	-
101 -200	3	33,3	622 000	7,7	425	12,2	320	24,2
201 -500	3	33,3	2 062 000	25,6	939	26,9	600	45,5
501-1000	-	-	-	-	-		-	
powyżej 1000	1	11,1	4 812 000	60,0	2035	58,3	300	22,7
Razem	9	100,0	8 041 700	100,0	3491	100,0	1 320	100,0

Zródło: patrz tab. 1 rozdz. II

Tab. 2 STRUKTURA WIELKOSCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WŁOKIENNICZYM
KROLESTWA POLSKIEGO w 1884 r.

Przedziałnie bawełny

Grupy zakładów wg ilości zatrudnionych	Zakłady		Wartość produkcji		Liczba robotników		Siła mechaniczna	
	Ilość	% ogólnej liczby	w rublach	% ogólnej liczby	Ilość	% ogólnej liczby	Ilość KM	% ogólnej liczby
5 - 10	-	-	-	-	-	-	-	-
11 - 15	2	6,9	80.000	0,4	27	0,3	26	1,0
16 - 50	10	34,6	318.000	1,7	323	3,6	60	2,5
51 -100	3	10,3	464.000	2,6	184	2,0	82	3,3
101 -200	3	10,3	627.000	3,5	408	4,7	200	8,0
201 -500	6	20,7	4 749 000	25,9	1383	18,0	155	6,3
501-1000	3	10,3	4 451 000	24,3	2230	25,4	1660	66,8
powyżej 1000	2	6,9	7 629 000	41,6	4042	46,0	300	12,1
Razem	29	100,0	18.318 000	100,0	8597	100,0	2483	100,0

Zródło: Patrz tab. 2 rozdz. II

Tab. 3 STRUKTURA WIELKOŚCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WŁÓKIENNICZYM
KROLESTWA POLSKIEGO w 1893 r.

Przędzalnie bawełny

Grupy zakładów wg ilości zatrudnionych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb.	%	Liczba robotników	%	Siła mechaniczna w KM	%
5 - 10	1	3,2	4.000	-	9	-	Napęd konny Fessler d. Leewmann	
11 - 15	-	-	-	-	-	-	-	
16 - 50	8	25,9	233.000	1,1	299	1,7	160	1,3
51 -100	4	12,9	569 000	2,8	350	2,0	310	2,6
101 -200	4	12,9	1 057 000	5,2	701	4,2	412	3,4
201 -500	6	19,4	2 282 000	11,3	2 101	12,5	1 735	14,7
501 -1000	3	9,6	2 850 000	14,1	2 048	12,1	1 424	12,0
powyżej 1000	5	16,1	13 248 000	65,5	11 423	67,5	7 815	66,0
Razem	31	100,0	20 243 000	100,0	16 931	100,0	11 856	100,0

Zródło: patrz tab. 3 rozdz. II

Tab. 4 STRUKTURA WIELKOŚCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WŁOKIENNICZYM
KROLESTWA POLSKIEGO w 1900/1901 r.

Przędzalnie bawełny

Grupy zakładów wg. ilości zatrudnionych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb	%	Liczba robotników	%
5 - 10	2	3,7	9.800	-	19	-
11 - 15	5	9,2	39.700	0,1	65	0,2
16 - 50	14	25,9	397 800	1,5	468	1,9
51 -100	6	11,2	371 400	1,4	387	1,5
101 -200	5	9,2	1 310 200	5,1	791	3,3
201 -500	9	16,7	5 291 500	20,3	3396	13,6
501 -1000	5	9,2	5 276 300	20,2	2969	12,0
powyżej 1000	8	14,9	13 398 200	51,4	16769	67,5
Razem	54	100,0	26 094 900	100,0	24864	100,0

Źródło: patrz tab. 4 rozdz. II

Tab. 5 STRUKTURA WIELKOŚCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WŁOKIENNICZYM
KROLESTWA POLSKIEGO w 1879 r.

Tkalnie bawełny

Grupy zakładów wg ilości zatrudnionych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb	%	Liczba robotników	%	Siła mechaniczna w KM	%
5 - 10	118	66,1	610 300	5,1	702	9,6	-	
11 - 15	27	15,1	277 500	2,3	361	4,9	-	
16 - 50	21	11,7	384 800	3,2	446	6,0	-	
51 -100	6	3,3	394 000	3,3	405	5,5	-	
101 -200	2	1,1	840 000	7,2	284	3,8	25	2,6
201 -500	2	1,1	1 200 000	10,2	569	7,8	350	35,4
501-1000	1	0,5	1 526 000	12,9	700	9,6	216	21,7
powyżej 1000	2	1,1	6 590 000	55,8	3 872	52,8	400	40,3
Razem	179	100,0	11 822 600	100,0	7 339	100,0	991	100,0

Źródło: patrz tab. 4

Tab. 6 STRUKTURA WIELKOŚCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WŁOKIENNICZYM
KROLESTWA POLSKIEGO w 1884 r.

Tkalnie bawełny

Grupy zakładów wg ilości zatrudnionych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb.	%	Liczba robotników	%	Moc mechaniczna w KM	%
5- 10	25	43,9	156 000	0,6	166	1,9	.	.
11- 15	10	17,6	97 000	0,4	133	1,5	.	.
16- 50	12	21,1	348 000	1,4	313	3,6	.	.
51-100	1	1,7	30 000	0,1	75	0,8	.	.
101-200	2	3,5	255 000	1,1	291	3,5	.	.
201-500	1	1,7	1 200 000	4,9	400	4,7	.	.
501-1000	2	3,5	11 282 000	46,1	1 039 ^x	12,2	450	23,9
powyżej 1000	4	7,0	11 116 000	45,4	6 146	71,8	1 432	76,1

x dane niepełne

Źródło: patrz tab. 2

Tab. 7 STRUKTURA WIELKOSCI ZAKŁADÓW W PRZ. MYŚLE WŁOKIENNICZYM
KROLESTWA POLSKIEGO w 1893 r.

Tkalnie bawełny

Grupy zakładów wg. ilości zatrudnionych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb	%	Liczba robotników	%	Siła mechaniczna w KM	%
5 - 10	14	36,9	92 000	0,5	85	1,7	.	.
11 - 15	7	18,5	70 000	0,4	80	1,7	.	.
16 - 50	4	10,6	111 000	0,6	93	2,0	.	.
51 -100	3	7,8	201 000	1,3	174	3,9	95	3,2
101 -200	2	5,2	304 000	1,9	230	5,1	60	2,0
201 -500	-	-	-	-	-	-	-	-
501-1000	5	13,2	7 768 000	48,1	1 724 ^x	38,3	624	21,4
powyżej 1000	3	7,8	7 633 000	47,2	2 127 ^x	47,2	2 150	73,4
Razem	38	100,0	16 179 000	100,0	4 513	100,0	2 929	100,0

x dane niepełne

Zródło: patrz tab. 3

Tab. 8 STRUKTURA WIELKOŚCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WŁOKIENNICZYM
KROLESTWA POLSKIEGO w 1900/1901 r.

Tkalnie bawełny

Grupy zakładów wg ilości zatrudnionych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb	%	Liczba robotników	%
5 - 10	-	-	-	-	-	-
11 - 15	3	4,6	27 500	0,07	37	0,1
16 - 50	23	35,4	714 000	1,95	750	3,4
51 -100	18	27,7	1 008 600	2,78	1 247	5,8
101 -200	4	6,1	1 419 200	3,80	584	2,7
201- 500	8	12,4	3 287 700	9,00	2 436	11,2
501-1000	3	4,6	2 591 500	7,10	2 385	10,9
powyżej 1000	6	9,2	27 515 100	75,30	14 420	65,9
Razem	65	100,0	36 563 600	100,0	21 859	100,0

Zródło: patrz tab. 4

Tab. 9 STRUKTURA WIELKOŚCI ZAKŁADÓW W PRZEMYŚLE BAWELNIANYM
KROJESTWA POLSKIEGO w roku 1879

Grupy wielkości zakładów wg ilości zatrudnionych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w zł	%	Liczba robotników	%	Sila mechaniczna w KM	%
5 - 10	118	62,8	640 300	3,3	802	8,2	-	
11 - 15	27	14,4	277 500	1,4	361	3,7	-	
16 - 50	23	12,3	802 500	4,1	467	4,8	100	4,3
51 - 100	7	3,8	522 000	2,6	476	4,9	-	
101 - 200	5	2,6	2 462 000	12,7	709	7,3	345	14,9
201 - 500	5	2,6	3 262 000	16,9	1508	15,6	950	41,2
501 - 1000	1	0,5	1 526 000	7,9	700	7,2	216	9,3
powyżej 1000	2	1,0	9 902 000	51,1	4691	48,3	700	30,3
Razem	188	100,0	19 394 300	100,0	9714	100,0	2311	100,0

Źródło: patrz tab. 1

Tab. 10 STRUKTURA WIELKOŚCI ZAPŁATOW W PRZEMYSLE HAWELNIA YH
KRAJOSTWA POLSKIEGO W ROKU 1984

Grupy zakładów wg ilości zatrudnionych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w zł	%	Liczba robotników	%	Moc mechaniczna w KM	%
5 - 10	25	29,1	156 000	0,3	160	0,9	-	-
11 - 15	12	14,0	177 000	0,4	160	0,9	26	0,5
16 - 50	22	25,6	666 000	1,6	636	3,7	60	1,3
51 -100	4	4,6	494 000	1,1	259	1,5	82	1,9
101 -200	5	5,8	682 000	2,1	699	4,1	200	4,6
201 -300	7	8,2	5 919 000	13,9	1 703	10,0	155	3,6
501-1000 po więcej	5	5,8	15 753 000	36,8	3 269 ^x	19,2	2110	48,4
1000	6	6,9	18 745 000	43,8	10 188	59,7	1732	39,7
Razem	86	100,0	42 802 000	100,0	17 080	100,0	4365	100,0

x niepełne dane

Źródło: patrz tab. 2

Tab. 41 STRUKTURA WIELKOŚCI zakładów w przemyśle bawełnianym
w Królestwie Polskim w 1893 r.

Grupy zakładów wg ilości zatrudnionych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w zł	%	Liczba robotników	%	Siła mechaniczna w KM	%
5 - 10	15	21,8	96 000	0,2	94	0,4	-	-
11 - 15	7	10,2	70 000	0,1	80	0,3	-	-
16 - 50	12	17,4	344 000	0,9	392	1,8	160	1,0
51 - 100	7	10,2	770 000	2,1	524	2,5	405	2,7
101 - 200	6	8,6	1361 000	3,8	931	4,4	472	3,2
201 - 500	6	8,6	2282 000	6,3	2101	9,8	1735	11,8
501 - 1000	8	11,6	10618 000	29,2	3772	17,6	2048	13,9
powyżej 1000	8	11,6	20881 000	57,4	13550	63,2	9965	67,4
razem	69	100,0	36422 000	100,0	21444	100,0	14785	100,0

Źródło: patrz tab. 3

Tab. 42 STRUKTURA PRZEMYSŁU BAWELNIANEGO W KRÓLESTWIE POLSKI
wg wielkości zakładów w latach 1900/1901

Grupy zakładów wg ilości zatrudnionych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb	%	Liczba robotników	%	Uwagi
9 - 10	2	1,6	9 800	-	19	-	Źródło nie podaje siły mechanicznej.
11 - 15	8	6,7	67 200	0,1	102	0,2	
16 - 50	37	31,1	1 111 800	1,7	1 218	2,6	
51 -100	24	20,2	1 380 000	2,2	1 634	3,5	
101 -200	9	7,6	2 729 400	4,4	1 375	2,9	
201 -500	17	14,5	8 579 200	13,7	5 832	12,5	
501-1000	8	6,7	7 857 800	12,6	5 354	11,5	
powyżej 1000	14	11,8	40 913 300	65,3	31 189	66,8	
Razem	119	100,0	62 658 500	100,0	46 723	100,0	

Źródło: patrz tab. 4

Tab. 43 STRUKTURA WIELKOŚCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WŁOKIENNICZYM
KROLESTWA POLSKIEGO w 1879 r.

Przędzalnie wełny

Grupy zakładów wg ilości zatrudnio- nych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb	%	Liczba robotników	%	Siła mechaniczna	%
5-10	1	3,3	18.700	0,3	8	0,5	-	
11-15	1	3,3	63 100	1,0	15	0,9	-	
16-50	17	56,7	2 829 700	47,7	577	38,0	.	
51-100	7	23,4	1 380 000	23,3	453	29,9	.	
101 -200	4	13,3	1 632 000	27,7	466	30,7	.	
201 -500	-	-	-	-	-	-	-	
501 -1000	-	-	-	-	-	-	-	
powyżej 1000	-	-	-	-	-	-	-	
Razem	30	100,0	5 923 500	100,0	1 519	100,0	-	-

Źródło: patrz tab. 4

Tab. 14 STRUKTURA WIELKOSCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WŁOKIENNICZYM
KROLESTWA POLSKIEGO w 1884 r.

Przedziałnie wełny

Grupy zakła- dów wg. ilości zatrudnionych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb	%	Liczba robotników	%	Siła mechaniczna w KM	%
5 - 10	1	1,9	6.000	-	6	0,1	.	.
11- 15	3	5,8	124 000	1,0	39	0,7	.	.
16- 50	30	60,8	2 185 000	19,1	979	18,5	.	.
51- 100	5	9,8	661 000	5,7	331	6,2	.	.
101- 200	5	9,8	1 978 000	17,3	720	13,5	.	.
201-500	4	7,9	4 247 000	36,9	1 156	21,8	.	.
501-1000	1	1,9	1 080 000	9,4	871	16,5	.	.
powyżej 1000	1	1,9	1 218 000	10,6	1 201	22,7	.	.
Razem	50	100,0	11 499 000	100,0	5 303	100,0	.	.

Zródło: patrz tab. 1

Tab. 15 STRUKTURA WIELKOSCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WŁOKIENNICZYM
KROLESTWA POLSKIEGO w 1893 r.

Przędzalnie wełny

Grupy zakładów wg. ilości zatrudnionych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb	%	Liczba robotników	%	Siła mechaniczna w KM	%
5 - 10	1	1,3	34 000	0,1	10	-	12	0,1
11 - 15	2	2,7	22 000	-	24	0,2	84	1,1
16 - 50	33	44,6	4 213 000	18,8	1062	9,8	877	12,1
51 - 100	18	24,4	2 718 000	12,0	959	8,7	1130	15,7
101 - 200	7	9,5	1 731 000	7,7	811	7,4	510	7,0
201 - 500	6	8,1	2 397 000	10,7	1383	12,7	1340	18,6
501 - 1000	5	6,7	7 606 000	33,8	3949	36,2	2060	28,5
powyżej 1000	2	2,7	3 800 000	16,9	2722	25,0	1230	16,9
Razem	74	100,0	22 521 000	100,0	10 920	100,0	7243	100,0

Zródło: patrz tab. 3

Tab. 16 STRUKTURA WIELKOŚCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WŁÓKNIENICZYM
KROLESTWA POLSKIEGO w 1900/1901 r.

Przędzalnie wełny

Grupy zakładów wg ilości zatrudnionych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb	%	Liczba robotników	%
5 - 10	3	4,0	41 600	0,1	22	0,1
11 - 15	4	5,4	37 200	0,1	51	0,4
16 - 50	42	56,8	1 280 800	4,5	1 270	11,1
51 -100	14	18,9	1 450 600	5,1	981	8,6
101 -200	2	2,7	681 600	2,3	330	2,8
201 -500	2	2,7	1 337 300	4,7	517	4,6
501-1000	2	2,7	5 496 200	19,4	1 626	14,2
powyżej 1000	5	6,8	18 146 600	63,8	6 654	58,2
Razem	74	100,0	28 471 900	100,0	11 451	100,0

Źródło: patrz tab. 4

Tab. 17 STRUKTURA WIELKOŚCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WŁOKIENNICZYM
KROLESTWA POLSKIEGO w 1879 r.

Pralnie wełny

Grupy zakładów wg ilości zatrudnienia robotn.	Zakładu		Wartość produkcji		Liczba robotników		Siła mechaniczna		Uwagi
	Ilość	% ogólnej liczby	W tys. rubli	% ogólnej wartości	Ilość	% ogólnej liczby	Ilość KM	% ogólnej liczby	
5 - 10	-	-	-	-	-	-	-	-	
11 - 15	-	-	-	-	-	-	-	-	
16 - 50	5	100	240 700	100	146	100	-	-	
51 -100	-	-	-	-	-	-	-	-	
101-200	-	-	-	-	-	-	-	-	
201-500	-	-	-	-	-	-	-	-	
501-1000	-	-	-	-	-	-	-	-	
powyżej 1000	-	-	-	-	-	-	-	-	
Razem	5	100	240 700	100	146	100	-	-	

Źródło: patrz tab. 1

Tab. 18 STRUKTURA WIELKOŚCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WŁOKIENNICZYM
KROLESTWA POLSKIEGO w 1884 r.

Tkalnie wełny

Grupy zakładów wg ilości zatrudnionych	Zakłady		Wartość produkcji		Liczba robotników		Siła mechaniczna	
	Ilość	% ogólnej liczby	w rublach	% ogólnej liczby	Ilość	% ogólnej liczby	Ilość HM	% ogólnej liczby
5 - 10	4	26,8	35 000	3,5	31	4,7	-	-
11 - 15	3	20,0	27 000	2,7	43	6,1	-	-
16 - 50	5	33,4	173 000	17,0	161	23,7	-	-
51 -100	1	6,6	40 000	3,9	75	11,1	-	-
101 -200	1	6,6	240 000	23,6	152	22,5	-	-
201 -500	1	6,6	500 000	49,3	216	31,9	-	-
501 -1000	-	-	-	-	-	-	-	-
powyżej 1000	-	-	-	-	-	-	-	-
Razem	15	100,0	1.015 000	100,0	678	100	-	-

Zródło: patrz tab. 2

Tab. 19 STRUKTURA WIELKOŚCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WŁOKIENNICZYM
KROLESTWA POLSKIEGO W 1893 r.

Tkalnie wełny

Grupy zakładów wg. ilości zatrudnionych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb	%	Liczba robotników	%	Siła mechaniczna w KM	%
5 - 10	18	23,7	175 000	2,4	121	2,4	-	-
11 - 15	13	17,2	178 000	2,4	173	3,5	6	0,4
16 - 50	25	32,8	842 000	11,8	755	15,6	-	-
51 -100	13	17,2	1 159 000	16,3	890	18,4	157	11,8
101 -200	4	5,2	871 000	12,3	604	12,4	191	14,5
201 -500	1	1,3	800 000	11,2	408	8,4	120	9,0
501 -1000	1	1,3	950 000	13,4	730	15,1	350	26,5
powyżej 1000	1	1,3	2150 000	30,2	1171	24,2	500	37,8
Razem	76	100,0	7125 000	100,0	4852	100,0	1324	100,0

Zróżn. patrz tab. 3

Tab. 20 STRUKTURA WIELKOSCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WŁOKIENNICZYM
KROLESTWA POLSKIEGO W 1900/1901 r.

Tkalnie wełny

Grupy zakładów wg. ilości zatrudnionych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb	%	Liczba robotników	%
5 - 10	4	2,4	16 700	-	26	0,1
11 - 15	17	10,5	142 200	0,5	225	1,3
16 - 50	71	43,9	1 698 000	6,2	2 337	14,0
51 -100	25	15,5	2 332 400	8,5	1 719	10,3
101 -200	27	16,7	5 825 100	21,2	3 840	23,0
201 -500	12	7,4	6 974 100	25,4	3 745	22,4
501 -1000	5	3,0	6 405 500	23,2	3 418	20,5
powyżej 1000	1	0,6	4 126 900	15,0	1 414	8,4
Razem	162	100,0	27 520 900	100,0	16 724	100,0

Źródło: patrz tab. 4

Tab. 21 STRUKTURA WIELKOŚCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WŁOKIENNICZYM
KROLESTWA POLSKIEGO W 1879 r.

Lekkie wełny i materiały mieszane

Grupy zakładów wg ilości zatrudnionych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb	%	Liczba robotników	%	Siła mechaniczna w KM	%
5 - 10	25	23,6	380 300	2,9	198	3,6	-	-
11 - 15	14	13,3	343 900	2,6	182	3,3	-	-
16 - 50	40	37,7	1 400 700	10,6	856	15,4	-	-
51 -100	16	15,1	2 113 300	16,3	928	16,8	-	-
101 -200	5	4,7	1 431 400	11,1	690	12,5	-	-
201 -500	4	3,7	3 199 100	24,6	1 243	22,5	-	-
501 -1000	2	1,9	4 057 000	31,5	1 430	25,9	-	-
powyżej 1000	-	-	-	-	-	-	-	-
Razem	106	100,0	12 925 700	100,0	5 527	100,0	-	-

Zródło: patrz tab. 1

Tab. 22 STRUKTURA WIELKOSCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSŁE WŁOKIENNICZYM

KRÓLESTWA POLSKIEGO w 1884 r.

Lekkie wełny i tkaniny mieszane

Grupy zakładów wg ilości zatrudnionych	Zakłady		Wartość produkcji		Liczba robotników		Siła mechaniczna	
	Ilość	% ogólnej liczby	W rublach	% ogólnej wartości	Ilość	% ogólnej liczby	Ilość KM	% ogólnej liczby
5 - 10	13	20,4	261 000	2,3	100	1,7	-	-
11 - 15	5	7,8	213 000	1,9	71	1,2	-	-
16 - 50	23	36,0	1 369 000	11,9	641	11,5	-	-
51 -100	11	17,2	1 092 000	9,5	717	12,9	-	-
101 -200	5	7,8	960 000	8,3	764	13,7	-	-
201 -500	5	7,8	3 186 000	27,2	1250	22,4	-	-
501 -1000	1	1,5	1 000 000	8,7	611	11,0	-	-
powyżej 1000	1	1,5	3 500 000	30,2	1427	25,6	-	-
Razem	64	100	11 581 000	100	5581	100	-	-

Zródło: patrz tab. 2

Tab. 23 STRUKTURA WIELKOŚCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WŁOKIENNICZYM
KROLESTWA POLSKIEGO w 1893 r.

Lekkie wełny i mat. mieszane

Grupy zakładów wg ilości zatrudnionych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb.	%	Liczba robotników	%	Sila mechaniczna w KM	%
5 -10	1	6,6	20 000	0,3	10	0,2	-	
11 -15	2	13,3	39 000	0,7	26	0,6	-	
16 -50	1	6,6	21 000	0,3	25	0,6	-	
51 -100	3	20,1	384 000	7,0	167	4,5	25	2,0
101 -200	3	20,1	430 000	7,8	506	13,4	165	13,9
201 -500	3	20,1	1 563 000	28,4	1109	29,3	150	12,5
501-1000	2	13,3	3 058 000	55,5	1948	51,4	855	71,6
powyżej 1000	-	-	-	-	-	-	-	-
Razem	15	100,0	5 515 000	100,0	3791	100,0	1195	100,0

Źródło: patrz tab. 3

**Tab. 24 STRUKTURA WIELKOŚCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WŁOKIENNICZYM
KROLESTWA POLSKIEGO w 1900/1901 r.**

Materiały półwełniane

Grupy zakładów wg ilości zatrudnionych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb	%	Liczba robotników	%
5 - 10	-	-	-	-	-	-
11 - 15	1	20,0	25 000	0,3	15	0,4
16 - 50	-	-	-	-	-	-
51 -100	-	-	-	-	-	-
101 -200	1	20,0	800.000	12,8	164	5,3
201 -500	-	-	-	-	-	-
501 -1000	2	40,0	3 605 500	57,7	1 349	43,2
powyżej 1000	1	20,0	1 824 500	29,2	1 597	51,1
Razem	5	100,0	6 255 000	100,0	3 125	100,0

Źródło: patrz tab. 4

Tab. 25 STRUKTURA WIELKOŚCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WŁOKIENNICZYM
KROLESTWA POLSKIEGO w 1879 r.

Sukiennictwo

Grupy zakładów wg ilości satrudnionych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb	%	Liczba robotników	%	Sila mechaniczna w KM	%
5 - 10	38	38,0	702 000	11,0	291	8,9		
11 - 15	19	19,0	639 200	10,1	145	4,4		
16 - 50	23	23,0	1 692 800	26,6	403	12,4		
51 -100	11	11,0	1 157 200	18,2	580	17,8		
101 -200	6	6,0	1 178 000	18,5	780	23,9	78	45,9
201 -500	3	3,0	956 000	15,6	1 060	32,6	92	54,1
501-1000	-	-	-	-	-	-	-	-
powyżej 1000	-	-	-	-	-	-	-	-
Razem	100	100,0	6 325 200	100,0	3 259	100,0	170	100,0

Zródło: patrz tab. 1

Tab. 26 STRUKTURA WIELKOŚCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WŁOKIENNICZYM
KROLESTWA POLSKIEGO w 1884 r.

Sukiennictwo

Grupy zakładów wg. ilości zatrudnionych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb	%	Liczba robotników	%	Siła mechaniczna w KM	%
5 - 10	38	40,9	615 000	15,2	287	10,6	-	-
11 - 15	17	18,3	530 000	13,1	217	8,0	-	-
16 - 50	30	32,3	1 101 000	27,2	747	27,7	-	-
51 - 100	4	4,3	441 000	10,8	361	13,3	-	-
101 - 200	1	1,0	210 000	5,1	119	4,4	-	-
201 - 500	3	3,2	1 160 000	28,6	971	36,0	-	-
501 - 1000	-	-	-	-	-	-	-	-
powyżej 1000	-	-	-	-	-	-	-	-
Razem	93	100,0	4 057 000	100,0	2 702	100,0	-	-

Zródło: patrz tab. 2

Tab. 27 STRUKTURA WIELKOŚCI ZAKŁADÓW W PRZEMYŚLE WŁOKIENNICZYM
KROLESTWA POLSKIEGO W 1893 r.

Sukiennictwo

Grupy zakładów wg. ilości zatrudnionych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb	%	Liczba robotników	%	Siła mechaniczna w KM	%
5 - 10	39	32,6	488 000	7,6	318	5,3	50	4,0
11 - 15	26	21,6	502 000	7,9	387	6,6	12	0,9
16 - 50	28	23,4	1 135 000	17,9	1024	17,3	89	7,1
51 - 100	17	14,1	1 219 000	19,2	1171	19,9	331	26,6
101 - 200	3	2,5	643 000	10,2	400	6,8	50	4,0
201 - 500	6	5,0	1 844 000	29,1	1967	33,4	315	25,3
501 - 1000	1	0,8	518 000	8,1	627	10,4	400	32,1
powyżej 1000	-	-	-	-	-	-	-	-
Razem	120	100,0	6 349 000	100,0	5894	100,0	1247	100,0

Zródło: patrz tab. 3

Tab. 28 STRUKTURA WIELKOSCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WŁOKIENNICZYM
KROLESTWA POLSKIEGO W 1900/1901 r.

Sukiennictwo

Grupy zakładów wg ilości zatrudnionych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb	%	Liczba robotników	%
5 - 10	2	8,3	3 800	-	18	0,5
11 - 15	2	8,3	52 500	0,8	24	0,7
16 - 50	9	37,6	563 400	9,5	328	10,0
51 -100	3	12,5	289 300	4,9	241	7,3
101 -200	2	8,3	255 200	4,2	277	8,4
201 -500	5	20,9	2 340 500	39,1	1 443	44,1
501 -1000	1	4,1	2 401 500	41,5	948	29,0
powyżej 1000	-	-	-	-	-	-
Razem	24	100,0	5. 906 200	100,0	3 279	100,0

Zródło: patrz tab. 4

Tab. 29 STRUKTURA WIELKOŚCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WŁNIANYM
KRAJESTWA POLSKIEGO W ROKU 1979

/wełna, sukno i lekkie wełny i mater. mieszane./

Grupy zakładów wg ilości zatruśnionych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w zł	%	Liczba robotników	%	Sila mechaniczna w KM	%
5 - 10	64	26,6	1.101.055	4,2	497	4,3	-	
11 - 15	34	14,1	1.046.225	4,0	342	3,0	-	
16 - 50	85	35,5	6.663.915	25,8	2382	21,0	-	
51 -100	34	14,1	4.650.550	17,9	2277	20,1	-	
101 -200	15	6,2	4.241.400	16,4	2136	18,8	70	45,2
201 -500	7	2,9	4.155.100	16,1	2303	20,3	92	56,8
501 -1000	2	0,8	4.057.000	15,6	1430	12,5	-	
powyżej 1000	-		-		-		-	
Razem	241	100,0	25.915.245	100,0	11367	100,0	162	100,0

Źródło: patrz tab. 1

Tab. 30 **STRUKTURA WIELKOŚCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WŁNIANYM
KROŁEWA POLSKIEGO W ROKU 1884**

Grupy zakładów wg ilości zatrudnionych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb	%	Liczba robotników	%	Siła mechaniczna w KM	%
5 - 10	56	25,3	917 000	3,2	424	2,9	-	
11 - 15	28	12,7	894 000	3,1	370	2,5	-	
16 - 50	88	39,6	4 828 000	17,2	2 528	17,8	-	
51 -100	21	9,4	2 234 000	7,9	1 484	10,4	.	
101 -200	12	5,4	3 388 000	12,1	1 755	12,4	.	
201 -500	13	5,8	9 093 000	32,3	3 593	25,2	.	
501-1000	2	0,9	2 080 000	7,4	1 482	10,3	.	
powyżej 1000	2	0,9	4 718 000	16,8	2 628	18,5	.	
Razem	222	100,0	28 152 000	100,0	14 264	100,0	.	

Źródło: patrz tab. 3

Tab. 31 STRUKTURA WIELKOŚCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WĘGLIANYM
KROLESTWA POLSKIEGO W 1893 r.

Grupy zakładów wg ilości saturnicznych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w zł	%	Liczba robotników	%	Sila mechaniczna w KM	%
5 - 10	59	20,8	717 000	1,7	459	1,9	62	0,5
11 - 15	43	15,1	741 000	1,7	610	2,3	102	0,9
16 - 50	87	30,6	6 211 000	14,9	2 866	11,2	966	8,7
51 -100	51	17,9	5 480 000	13,2	3 187	12,5	1 643	15,0
101 -200	17	5,9	3 675 000	8,8	2 321	9,1	916	8,3
201 -500	16	5,6	6 604 000	16,0	4 867	19,2	1 925	17,5
501 -1000	9	3,1	12 132 000	29,3	7 254	28,5	3 665	33,3
powyżej 1000	5	1,0	5 950 000	14,4	3 893	15,3	1 730	15,8
Razem	285	100,0	41 510 000	100,0	25 457	100,0	11 009	100,0

Źródło: patrz tab. 3

Tab. 32 STRUKTURA WIELKOSCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WŁNIANYM
KROJSTWA POLSKIEGO W ROKU 1900/1901

/wełna, sukno, półwełna/

Grupy zakładów wg ilości satrudnionych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb	%	Liczba robotników	%	Uwagi
5 - 10	9	3,3	62 100	0,09	66	0,1	Źródło nie posiada siły mechanicznej.
11 - 15	24	9,1	256 900	0,31	315	0,9	
16 - 50	122	46,1	3 542 200	5,1	3 935	11,4	
51 -100	42	15,9	4 072 300	5,9	2 941	8,4	
101 -200	32	12,1	7 561 900	11,1	4 631	13,4	
201 -500	19	7,1	10 651 800	15,7	5 705	16,5	
501-1000	10	3,8	17 988 700	26,4	7 381	21,4	
powyżej 1000	7	2,6	24 098 000	35,4	9 665	27,9	
Razem	265	100,0	68 233 900	100,0	34 639	100,0	

Źródło: patrz tab. 4

Tab. 33 STRUKTURA WIELKOŚCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WŁOKIENNICZYM

Len i płótno

KROLESTWA POLSKIEGO w 1879 r.

Grupy zakładów wg ilości zatrudnionych robotn.	Zakłady		Wartość produkcji		Liczba robotników		Siła mechaniczna	
	Ilość	% ogólnej liczby	W tys. rubli	% ogólnej wartości	Ilość	% ogólnej liczby	Ilość KM	% ogólnej liczby
5 - 10	1	25	5 400	0,3	10	0,2	-	-
11 - 15	-	-	-	-	-	-	-	-
16 - 50	-	-	-	-	-	-	-	-
51 -100	1	25	60 000	2,6	85	1,6	-	-
101 -200	-	-	-	-	-	-	-	-
201 -500	1	25	199 300	8,6	212	3,9	-	-
501 -1000	-	-	-	-	-	-	-	-
powyżej 1000	1	25	2 000 000	88,3	5 000	94,3	320	100,0
Razem	4	100	2 264 700	100,0	5 307	100,0	320	100,0

Źródło: patrz tab. 1

Tab. 34 STRUKTURA WIELKOSCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WŁOKIENNICZYM
KRÓLESTWA POLSKIEGO w 1884 r.

Len i płótno

Grupy zakładów wg ilości zatrudnienia	Zakłady		Wartość produkcji		Liczba robotników		Siła mechaniczna	
	Ilość	% ogólnej liczby	W rublach	% ogólnej wartości	Ilość	% ogólnej liczby	Ilość KM	% ogólnej liczby
5 - 10	-	-	-	-	-	-	-	-
11 - 15	-	-	-	-	-	-	-	-
16 - 50	2	50	55.000	1,5	66	0.9	-	-
51 -100	-	-	-	-	-	-	-	-
101 -200	1	25	180.000	4,8	121	1,6	-	-
201 -500	-	-	-	-	-	-	-	-
501 -1000	-	-	-	-	-	-	-	-
powyżej 1000	1	25	3 500 000	93.7	7560	97,5	2000	100
Razem	4	100	3 735 000	100	7747	100	2000	100

Zródło: patrz tab. 2

Tab. ³⁵ STRUKTURA WIELKOŚCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WŁOKIENNICZYM
KRÓLESTWA POLSKIEGO w 1893 r.

Len i juta

Grupy zakładów wg ilości zatrudnionych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb	%	Liczba robotników	%	Siły mechaniczne w KM	%
5 - 10	-		-		-		-	
11 - 15	-		-		-		-	
16 - 50	1	20,0	20 000	0,2	24	0,2	.	
51 - 100	2	40,0	140 000	1,9	147	1,7	.	
101 - 200	-		-		-		-	
201 - 500	-		-		-		-	
501 - 1000	1	20,0	668 000	9,1	708	8,2	291	10,2
1000 powyżej	1	20,0	6 517 000	88,8	7770	89,9	2550	89,8
Razem:	5	100,0	7 345 000	100,0	8649	100,0	2841	100,0

Źródło: patrz tab. ³

Tab. 4 STRUKTURA WIELKOŚCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WŁOKIENNICZYM
KROLESTWA POLSKIEGO w 1900/1901 r.

Len, juta i konopie.

Grupy zakładów wg ilości zatrudnionych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb	%	Liczba zatrudnion. robotników	%
5 - 10	1	12,5	4,100	0,03	9	0,07
11 - 15	-	-	-	-	-	-
16 - 50	1	12,5	7 500	0,06	17	0,13
51 -100	-	-	-	-	-	-
101 -200	1	12,5	50 000	0,43	122	0,98
201 - 500	-	-	-	-	-	-
501 -1000	3	37,5	2 481 400	21,78	1 858	14,92
powyżej 1000	2	25,0	8 848 300	77 70	10 442	83,90
Razem	8	100,0	11 391 300	100,0	12 448	100,0

Źródło: patrz tab. 4

Tab. 87 STRUKTURA WIELKOSCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WŁOKIENNICZYM
W KRÓLESTWIE POLSKIM w 1879 r.

Farbiarnie

Grupy zakładów wg ilości zatrudnionych	Zakłady		Wartość produkcji		Liczba robotników		Siła mechaniczna	
	Ilość	%	w rublach	%	Ilość	%	Ilość KM	%
5 - 10	2	50,0	14 400	19,4	16	29,6	-	
11 - 15	-	-	-		-		-	
16 - 50	2	50,0	59 700	80,6	38	70,4	-	
51 -100	-		-		-		-	
101 -200	-		-		-		-	
201 -500	-		-		-		-	
501-1000	-		-		-		-	
powyżej 1000	-		-		-		-	
Razem	4	100,0	74 100	100,0	54	100,0	-	

Źródło : patrz tab. 4

Tab. 38 STRUKTURA WIELKOSCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WŁOKIENNICZYM
W KROLESTWIE POLSKIM w 1879 r.

Wykończalnie

Grupy zakładów wg ilości zatrudnionych	Zakłady		Wartość produkcji		Liczba robotników		Siła mechaniczna	
	Ilość	%	w rublach	%	Ilość	%	Ilość KM	%
5 - 10	-		-		-		-	
11 - 50	6	75,0	240 300	38,9	208	46,8	-	
51 -100	1	12,5	18 500	2,9	51	11,4	25	20
101 -200	1	12,5	360 000	58,2	185	41,8	100	80
201 -500	-		-		-		-	-
501 -1000	-		-		-		-	-
powyżej 1000	-		-		-		-	-
Razem	8	100,0	618 800	100,0	444	100,0	125	100

Źródło: patrz tab. 1

Tab. 39 STRUKTURA WIELKOŚCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WŁOKIENNICZYM
KROLESTWA POLSKIEGO W 1884 r.

Farbiarnie

Grupy zakładów wg ilości zatrudnienia	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb	%	Liczba robotników	%	Siła mechaniczna w KM	%
5 - 10	5	19,3	20 000	0,8	41	3,4	-	-
11 - 15	9	34,7	22 000	0,8	110	9,2	12	7,6
16 - 50	8	30,8	68 000	2,7	170	14,2	20	12,7
51 -100	-	-	-	-	-	-	-	-
101 -200	2	7,6	1 760 000	70,6	371	31,1	120	76,0
201 -500	2	7,6	625 000	25,1	503	42,1	6	3,7
501 -1000	-	-	-	-	-	-	-	-
powyżej 1000	-	-	-	-	-	-	-	-
Razem	26	100,0	2 495 000	100,0	1 195	100,0	158	100,0

Zródło: patrz tab. 2.

Tab. 40 STRUKTURA WIELKOŚCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSŁE WŁOKIENNICZYM
KROLESTWA POLSKIEGO w 1884 r.

Wykończalnie

Grupy zakładów wg. ilości zatrudnienia	Zakłady		Wartość produkcji		Liczba robotników		Siła mechaniczna	
	Ilość	% ogólnej liczby	W rublach	% ogólnej wartości	Ilość	% ogólnej liczby	Ilość KM	% ogólnej liczby
5 - 10	2	12,6	12.000	1,1	14	1,2	-	-
11 - 15	-	-	-	-	-	-	-	-
16 - 50	6	37,5	122.000	11,8	190	16,7	325	42,2
51 - 100	6	37,5	222 000	21,6	466	41,1	205	26,6
101 - 200	1	6,2	33 000	3,2	105	9,2	-	-
201 - 500	1	6,2	640 000	62,3	361	31,8	240	31,2
501 - 1000	-	-	-	-	-	-	-	-
powyżej 1000	-	-	-	-	-	-	-	-
Razem	16	100	1 029 000	100	1 136	100	770	100

Zródło: patrz tab. 2

Tab. 41 STRUKTURA WIELKOŚCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WŁOKIENNICZYM
KROLESTWA POLSKIEGO w 1893 r.

Farbiarnie

Grupy zakładów wg ilości zatrudnio- nych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb	%	Liczba robotników	%	Siła mechaniczna w KM	%
5 - 10	10	23,9	76 000	0,8	74	2,4	170	16,8
11 - 15	8	19,1	126 000	1,3	111	3,7		
16 - 50	10	23,9	329 000	3,5	263	8,8	52	5,1
51 -100	5	11,9	1 312 000	14,4	431	14,5	208	20,6
101 -200	3	7,1	652 000	7,2	418	14,0	110	10,8
201 -500	4	9,5	2 846 000	31,2	1051	35,4	390	38,8
501 -1000	1	2,3	414 000	4,5	628	21,2	80	7,9
powyżej 1000	1	2,3	3 391 000	37,1	•		•	
Razem	42	100,0	9 146 000	100,0	2976	100,0	1010	100,0

Źródło: patrz tab. 3

Tab. 42 STRUKTURA WIELKOŚCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WŁOKIENNICZYM
KROLESTWA POLSKIEGO W 1893 r.

Wykończalnie

Grupy zakładów wg ilości zatrudnionych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb.	%	Liczba robotników	%	Siła mechaniczna	%
5 - 10	4	11,1	14 000	0,7	28	1,2	14	0,7
11 - 15	2	5,5	25 000	1,3	29	1,2	22	1,2
16 - 50	14	38,9	248 000	12,9	440	19,5	270	15,4
51 - 100	9	25,1	330 000	17,3	587	26,1	511	29,2
101 - 200	5	13,9	293 000	15,4	482	21,4	335	19,2
201 - 500	2	5,5	1 000 000	52,4	689	30,6	600	34,3
501 -1000 powyżej 1000								
Razem	36	100,0	1 910 000	100,0	2255	100,0	1752	100,0

Zródło: patrz tab. 3

Tab. 43 STRUKTURA WIELKOSCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WŁOKIENNICZYM
KROLESTWA POLSKIEGO W 1900/1901 r.

Farbiarnie i wykończalnie

Grupy zakładów wg ilości zatrudnionych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb	%	Liczba robotników	%
5 - 10	12	15,8	163 300	0,7	89	1,3
11 - 15	4	5,2	54 500	0,2	50	0,7
16 - 50	26	34,3	885 900	4,2	758	11,2
51 - 100	16	21,1	1 646 300	8,0	1 232	18,3
101 - 200	10	13,2	1 672 000	8,1	1 490	22,1
201 - 500	5	6,5	5 233 700	25,2	1 588	23,5
501 - 1000	1	1,3	342 400	1,6	548	8,1
powyżej 1000	2	2,6	10 827 800	52,0	1 007 ^x	14,8
Razem	76	100,0	20 825 900	100,0	6 762	100,0

x - dane niepełne

Źródło: patrz tab. 4

Tab. 44 STRUKTURA WIELKOSCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSŁE WŁOKIENNICZYM
KROLESTWA POLSKIEGO w 1879 r.

Pasmanteria, materiały jedwabne i wstążki

Grupy zakładów wg zatrudnienia robotników	Zakłady		Wartość produkcji		Liczba robotników		Siła mechaniczna	
	Ilość	% ogólnej liczby	W tys. rubli	% ogólnej wartości	Ilość	% ogólnej liczby	Ilość KM	% ogólnej liczby
5 - 10	3	25	48 000	7,2	27	6,3	-	-
11 - 15	1	8,3	2 100	0,3	11	2,6	-	-
16 - 50	3	25	104 000	15,7	76	17,8	-	-
51 -100	4	33,3	314 000	47,7	162	37,9	-	-
101 -200	1	8,3	192 000	29,1	151	35,4	-	-
201 -500	-	-	-	-	-	-	-	-
501 -1000	-	-	-	-	-	-	-	-
powyżej 1000	-	-	-	-	-	-	-	-
Razem	12	100,0	660 100	100,0	427	100,0		

Zródło: patrz tab. 4

Tab. 45 STRUKTURA WIELKOŚCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WŁOKIENNICZYM
KROJESTWA POLSKIEGO W R. 1884

Pasmanteria, materiały jedwabne
i wstążki

Grupy zakładów wg ilości zatrudnionych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb	%	Liczba robotników	%	Siła mechaniczna w KM	%
5 - 10	3	8,8	15 000	0,8	24	1,3	-	-
11 - 15	3	8,8	23 000	1,3	34	1,8	-	-
16 - 50	16	47,2	787 000	45,9	555	30,9	-	-
51 -100	7	20,5	320 000	18,7	504	28,0	6	100,0
101-200	5	14,7	570 000	33,3	684	38,0	.	.
201-500	-	-	-	-	-	-	-	-
501-1000	-	-	-	-	-	-	-	-
powyżej 1000	-	-	-	-	-	-	-	-
Razem	34	100,0	1 715 000	100,0	1801	100,0	6	100,0

Zródło: patrz tab. 2

Tab. 46 STRUKTURA WIELKOŚCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSŁE WŁOKIENNICZYM
KROLESTWA POLSKIEGO w 1893 r.

Pasmanterie i mat. jedwabne

Grupy zakładów wg ilości zatrudnionych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb	%	Ilość robotników	%	Siła mechaniczna w KM	%
5 - 10	6	13,6	40 000	1,8	50	2,1	2	0,6
11 - 15	7	15,9	66 000	3,0	91	3,9	11	3,7
16 - 50	13	29,6	341 000	16,0	372	16,1	85	29,0
51 - 100	10	22,8	684 000	32,0	635	27,4	50	17,0
101 - 200	7	15,9	904 000	42,3	944	40,8	102	34,7
201 - 500	1	2,2	105 000	4,9	226	9,7	44	15,0
501 - 1000	-	-	-	-	-	-	-	-
powyżej 1000	-	-	-	-	-	-	-	-
Razem	44	100,0	2140000	100,0	2318	100,0	294	100,0

Zródło: patrz tab. 3

Tab. 47 STRUKTURA WIELKOSCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WŁOKIENNICZYM
KROLESTWA POLSKIEGO w 1900/1901 r.

Pasmanteria, materiały jedwabne i wstążki.

Grupy zakładów wg ilości zatrudnionych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb.	%	Liczba robotników	%
5 - 10	-	-	-	-	-	-
11 - 15	5	26,4	87 900	3,1	68	3,8
16 - 50	6	31,6	358 000	12,6	176	9,9
51 -100	4	21,1	491 500	17,4	319	18,0
101 -200	3	15,7	676 600	24,0	487	27,5
201 -500	-	-	-	-	-	-
501 -1000	1	5,2	1 216 200	42,9	723	40,8
powyżej 1000	-	-	-	-	-	-
Razem	19	100,0	2 830 200	100,0	1 773	100,0

Źródło: patrz tab. 4

Tab. 48 STRUKTURA WIELKOŚCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WŁOKNIENNICZYM
w Królestwie Polskim w 1900/1901 r.

Wł. koronki i firanki

Grupy zakładów wg ilości zatrudnionych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb	%	Liczba robotników	%
5 - 10	-	-	-	-	-	-
11 - 15	-	-	-	-	-	-
16 - 50	1	11,1	39 700	1,1	21	0,7
51 -100	2	22,2	174 300	5,1	155	5,7
101 -200	1	11,1	268 400	7,9	139	5,1
201 -500	3	33,3	910 000	26,8	892	32,9
501-1000	2	22,2	2 004 100	59,1	1 509	55,6
powyżej 1000	-	-	-	-	-	-
Razem	9	100,0	3 396 500	100,0	2 716	100,0

Źródło: patrz tab. 4

Tab. 49 STRUKTURA WIELKOSCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WŁOKIENNICZYM
w KROLESTWIE POLSKIM w roku 1879

Działalność

Grupy zakładów wg ilości zatrudnionych	Zakłady		Wartość produkcji		Ilość robotników		Siła mechaniczna	
	Ilość	%	w rb.	%	Ilość	%	Ilość KM	%
5-10	3	33,3	29 200	16,2	20	11,3	-	
11-15	1	11,1	9 300	5,1	15	8,5	-	
16-50	4	44,4	102 000	56,5	89	50,5	-	
51-100	1	11,1	40 000	22,2	52	29,5	-	
101-500	-		-		-		-	
201-500	-		-		-		-	
501-1000	-		-		-		-	
powyżej 1000	-		-		-		-	
Razem	9	100	180 500	100	176	100		

Źródło: patrz tab. 1

Tab. 50 STRUKTURA WIELKOŚCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WŁOKIENNICZYM
KROLESTWA POLSKIEGO W 1884 r.

Dzianiny

Grupy zakładów wg ilości zatrudnionych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb	%	Liczba robotników	%	Siła mechaniczna w KM	%
5 - 10	2	33,4	14.000	22,5	12	12,2	-	-
11 - 15	3	50,0	15 000	24,2	34	34,7	-	-
16 - 50	-	-	-	-	-	-	-	-
51 -100	1	16,6	33 000	53,3	52	53,1	-	-
101 -200	-	-	-	-	-	-	-	-
201 -500	-	-	-	-	-	-	-	-
501 -1000	-	-	-	-	-	-	-	-
powyżej 1000	-	-	-	-	-	-	-	-
Razem	6	100,0	62 000	100,0	98	100,0	-	-

Zródło: patrz tab. 1

Tab. 51 STRUKTURA WIELKOSCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WŁOKIENNICZYM
KROLESTWA POLSKIEGO w 1893 r.

Dzianiny

Grupy zakładów wg ilości zatrudnionych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb	%	Liczba robotników	%	Siła mechaniczna w KM	%
5 - 10	3	10,3	18.000	1,6	17	1,0	-	-
11 - 15	4	13,8	94.000	8,3	57	3,5	4	2,2
16 - 50	13	45,0	201.000	17,9	281	17,5	44	24,5
51 -100	3	10,3	189 000	16,8	209	12,9	70	38,9
101 -200	3	10,3	211 000	18,8	329	20,5	35	19,4
201 -500	3	10,3	410 000	36,6	718	44,6	27	15,0
501 -1000	-	-	-	-	-	-	-	-
powyżej 1000	-	-	-	-	-	-	-	-
Razem	29	100,0	1123 000	100,0	1611	100,0	160	100,0

Źródło: patrz tab. 3

Tab. 52 STRUKTURA WIELKOŚCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WŁOKIENNICZYM
KROLESTWA POLSKIEGO W 1900/1901 r.

Działany

Grupy zakładów wg ilości zatrudnionych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb	%	Liczba robotników	%
5 - 10	3	9,7	14 500	0,4	22	0,7
11 - 15	4	12,9	16 600	0,4	58	2,0
16 - 50	14	45,2	646 400	18,4	355	12,5
51 - 100	5	16,1	591 000	16,8	413	14,6
101 - 200	1	3,2	154 000	4,3	123	4,3
201 - 500	3	9,7	1 658 600	46,9	1 239	43,6
501 - 1000	1	3,2	450 000	12,8	635	22,3
powyżej 1000	-	-	-	-	-	-
Razem	31	100,0	3 531 100	100,0	2 845	100,0

Źródło: patrz tab. 4

Tab. 5^b STRUKTURA WIELKOŚCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WŁOKIENNICZYM
W KRÓLESTWIE POLSKIM W 1879 r.

Kapelusze

Grupy zakładów wg ilości zatrudnio- nych	Zakłady		Wartość produkcji		Liczba robotników		Siła mechaniczna		Uwagi
	Ilość	%	W rublach	%	Ilość	%	Ilość KM	%	
5-10	-		-		-		-		
11-15	-		-		-		-		
16-50	5	75	242 000	89,0	110	60,8	-		
51-100	1	25	30 000	11,0	71	39,2	-		
101-200	-		-		-		-		
201-500	-		-		-		-		
501-1000	-		-		-		-		
powyżej 1000	-		-		-		-		
Razem	4	100	272 000	100	181	100,0	-		

Zródło: patrz tab. 1

Tab. 54 STRUKTURA WIELKOŚCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WŁOKIENNICZYM
KROLESTWA POLSKIEGO W 1884 r.

Kapelusze

Grupy zakładów wg ilości zatrudnionych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb	%	Liczba robotników	%	Siła mechaniczna w KM	%
5 - 10	3	30,0	37 000	6,3	21	5,3	-	-
11 - 15	2	20,0	33 000	5,5	28	7,0	-	-
16 - 50	2	20,0	80 000	13,6	44	11,2	-	-
51 -100	2	20,0	240 000	40,7	180	45,6	-	-
101 -200	1	10,0	200 000	33,9	122	30,9	-	-
201 -500	-	-	-	-	-	-	-	-
501 -1000	-	-	-	-	-	-	-	-
powyżej 1000	-	-	-	-	-	-	-	-
Razem	10	100,0	590 000	100,0	395	100,0	-	-

Zródło: patrz tab. 2

Tab. 55 STRUKTURA WIELKOSCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSŁE WŁOKIENNICZYM
KROLESTWA POLSKIEGO w 1893 r.

Kapelusze

Grupy zakładów wg. ilości zatrudnionych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb	%	Liczba robotników	%	Sily mechaniczne w KM	%
5 - 10	6	35,3	79 000	11,8	46	9,8	-	
11 - 15	3	17,7	33 000	4,9	41	8,7	-	
16 - 50	5	29,5	141 000	21,3	122	26,1	65	54,2
51 - 100	2	11,7	97 000	14,6	105	22,3	15	12,5
101 - 200	1	5,8	315 000	47,4	155	33,1	40	33,3
201 - 500	-		-		-		-	
501 - 1000	-		-		-		-	
powyżej 1000	-		-		-		-	
Razem	17	100,0	665 000	100,0	469	100,0	120	100,0

Źródło: patrz tab. 3

Tab. 56 STRUKTURA WIELKOŚCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WŁOKIENNICZYM
KROLESTWA POLSKIEGO W 1900/1901 r.

Kapelusze

Grupy zakładów wg ilości zatrudnionych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb	%	Liczba robotników	%
5 - 10	-	-	-	-	-	-
11 - 15	-	-	-	-	-	-
16 - 50	-	-	-	-	-	-
51 -100	1	20,0	80 400	6,3	89	10,5
101 -200	3	60,0	612 400	48,4	446	53,1
201 -500	1	20,0	573 000	45,3	306	36,4
501 -1000	-	-	-	-	-	-
powyżej 1000	-	-	-	-	-	-
Razem	5	100,0	1 265 800	100,0	841	100,0

Źródło: patrz tab. 4

Tab. 57 STRUKTURA WIELKOŚCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WŁOKIENNICZYM
KROLESTWA POLSKIEGO W 1884 r.

Dywany

Grupy zakładów wg ilości zatrudnienia	Zakłady		Wartość produkcji		Liczba robotników		Siła mechaniczna	
	Ilość	% ogólnej liczby	W rublach	% ogólnej wartości	Ilość	% ogóln. liczby	Ilość KM	% ogólnej liczby
5- 10	-	-	-	-	-	-	-	-
11- 15	-	-	-	-	-	-	-	-
16- 50	2	100	41.000	100	56	100	-	-
51-100	-	-	-	-	-	-	-	-
100-200	-	-	-	-	-	-	-	-
201-500	-	-	-	-	-	-	-	-
501-1000	-	-	-	-	-	-	-	-
powyżej 1000	-	-	-	-	-	-	-	-
Razem	2	100	41.000	100	56	100	-	-

Zródło: patrz tab. 2

Tab. 58 STRUKTURA WIELKOSCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WŁOKIENNICZYM
KROLESTWA POLSKIEGO w 1893 r.

Dywany

Grupy zakładów wg ilości zatrudnionych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb	%	Liczba robotników	%	Siła mechaniczna w KM	%
5 - 10	-		-		-		-	
11 - 15	-		-		-		-	
16 - 50	1	50,0	36 000	53,7	50	46,2	.	
51 -100	1	50,0	31 000	46,3	58	53,8	15	100,0
101 -200	-		-		-		-	
201 -500	-		-		-		-	
501 -1000	-		-		-		-	
powyżej 1000	-		-		-		-	
Razem	2	100,0	67 000	100,0	108	100,0	15	100,0

Źródło: patrz tab. 3

Tab. 59 STRUKTURA WIELKOŚCI ZAKŁADÓW W PRZEMYŚLE WŁOKIENNICZYM
KROJSTWA POLSKIEGO W 1900/1901 r.

Dywany

Grupy zakładów wg ilości zatrudnionych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb	%	Liczba robotników	%
5 - 10						
11 - 15						
16 - 50						
51 -100	1	50,0	47 700	27,1	61	31,9
101 -200	1	50,0	128 200	72,9	130	68,1
201 -500						
501 -1000						
powyżej 1000						
Razem	2	100,0	175 900	100,0	191	100,0

Źródło: patrz tab. 4

Tab. 60 STRUKTURA WIELKOSCI ZAKŁADÓW W PRZEMYŚLE WŁOKIENNICZYM
KROLESTWA POLSKIEGO W 1893 r.

Zakłady powroźnicze

Grupy zakładów wg ilości zatrudn.	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb	%	Liczba robotników	%	Siła mechaniczna	%
5 -10	2	50,0	20.000	13,8	12	5,5	-	-
11 -15	1	25,0	2.000	1,3	12	5,5	-	-
16 -50	-	-	-	-	-	-	-	-
51 -100	-	-	-	-	-	-	-	-
101 -200	1	25,0	123.000	84,9	192	89,0	200	100,0
201 -500	-	-	-	-	-	-	-	-
501 -1000	-	-	-	-	-	-	-	-
Powyżej 1000	-	-	-	-	-	-	-	-
Razem	4	100,0	145 000	100,0	216	100,0	200	100,0

Zródło: patrz tab. 3

Tab. 61 STRUKTURA WIELKOSCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WŁOKIENNICZYM
KROLESTWA POLSKIEGO w 1900/1901 r.

Tasienki, sznurki, knoty

Grupy zakładów wg ilości zatrudnionych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb.	%	Liczba robotników	%
5 - 10	2	8,0	2.800	-	20	1,0
11 - 15	1	4,0	14 000	0,4	14	0,7
16 - 50	9	36,0	422 900	12,7	276	13,8
51 - 100	7	28,0	690 000	20,7	494	24,8
101 - 200	3	12,0	900 500	27,0	450	22,6
201 - 500	3	12,0	1 311 300	39,2	739	37,1
501 -1000	-	-	-	-	-	-
powyżej 1000-	-	-	-	-	-	-
Razem	25	100,0	3 341 500	100,0	1 993	100,0

Źródło: patrz tab. 41

Tab. 62 STRUKTURA WIELKOSCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WŁOKIENNICZYM
KROLESTWA POLSKIEGO w 1879 r.

C e r a t a

Grupy zakładów wg ilości zatrudnienia robotn.	Zakłady		Wartość produkcji		Liczba robotników		Siła mechaniczna	
	Ilość	% ogólnej liczby	W tys. rubli	% ogólnej wartości	Ilość	% ogólnej liczby	Ilość KM	% ogólnej liczby
5 - 10	1	100	4 200	100	9	100	-	-
11 - 15	-	-	-	-	-	-	-	-
16 - 50	-	-	-	-	-	-	-	-
51 -100	-	-	-	-	-	-	-	-
101 -200	-	-	-	-	-	-	-	-
201 -500	-	-	-	-	-	-	-	-
501-1000	-	-	-	-	-	-	-	-
ponad 1000	-	-	-	-	-	-	-	-
Razem	1	100	4 200	100	9	100	-	-

Zródło: patrz tab. 1

Tab. 6³ STRUKTURA WIELKOSCI ZAKŁADÓW W PRZEMYŚLE WŁOKIENNICZYM
KROLESTWA POLSKIEGO w 1900/1901 r.

Ceraty i brezenty

Grupy zakładów wg ilości zatrudnionych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb	%	Liczba robotników	%
5 - 10						
11 - 15	1	33,3	17 000	7,3	12	10,1
16 - 50	1	33,3	97 600	42,2	46	38,9
51 - 100	1	33,3	126 500	50,5	60	51,0
101- 200	-		-		-	-
201- 500	-		-		-	-
501-1000	-		-		-	-
powyżej 1000	-		-		-	-
Razem	3	100,0	231 100	100,0	118	100,0

Źródło: patrz tab. 4

Tab. 64 STRUKTURA WIELKOŚCI ZAKŁADÓW W PRZEMYŚLE WŁOKIENNICZYM
KROLESTWA POLSKIEGO w/1879 r.

Plusz

Grupy zakładów wg ilości zatrudnio- nych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb	%	Liczba robotników	%	Siła mechaniczna	%
5 - 10	-		-		-		-	
11 - 15	1	100,0	13 900	100,0	11	100,0		
16 - 50	-		-		-		-	
51 -100	-		-		-		-	
101 -200	-		-		-		-	
201 -500	-		-		-		-	
501 -1000	-		-		-		-	
powyżej 1000	-		-		-		-	
Razem	1	100,0	13 900	100,0	11	100,0		

Zródło: patrz tab. 1

Tab. 65 STRUKTURA WIELKOŚCI ZAKŁADÓW W PRZEMYŚLE WŁOKNIENNICZYM

Plusz

KROLESTWA POLSKIEGO w 1900/1901 r.

Grupy zakładów wg ilości zatrudnionych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb	%	Liczba robotników	%
5 -10	1	20,0	3 300	1,0	8	3,0
11 -15	-	-	-	-	-	-
16 -50	2	40,0	95 000	28,9	50	19,0
51-100	-	-	-	-	-	-
101-200	2	40,0	230 000	70,1	205	78,0
201-500	-	-	-	-	-	-
501-1000	-	-	-	-	-	-
powyżej 1000	-	-	-	-	-	-
Razem	5	100,0	328 300	100,0	263	100,0

Źródło: patrz tab. 4

Tab. 66 STRUKTURA WIELKOSCI ZAKŁADÓW W PRZEMYSLE WŁOKNIENNICZYM
KROLESTWA POLSKIEGO W 1900/1901 r.

Wata

Grupy zakładów wg ilości zatrudnionych	Ilość zakładów	%	Wartość produkcji w rb	%	Liczba robotników	%
5 - 10	3	75,0	46 800	39,4	20	43,4
11 - 15	-	-	-	-	-	-
16 - 50	1	25,0	71 800	60,6	26	56,6
51 - 100	-	-	-	-	-	-
101 - 200	-	-	-	-	-	-
201 - 500	-	-	-	-	-	-
501 - 1000	-	-	-	-	-	-
powyżej 1000	-	-	-	-	-	-
Razem	4	100,0	118 600	100,0	46	100,0

Źródło: patrz tab. 4